یاداں گنجی بار دیاں

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ

اُلتھا

پروفیسر عاشق رحیل

یاداں گنجی بار دیاں

مصنف

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ

اُلتھا

پروفیسر عاشق رحیل

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
17/15 آؤٹ فال روڈ، لاہور

ویروا

ادارے ولوں

وستیاں دا وسنا فیر نویں توں نواں روپ وٹانا، ہمیش توں ہوندا آیا اے تے ہوندا رہوے گا۔ ایہہ کوئی اچرج گل نئیں پر جدوں کسے وستی دے وسن دی کتھا سنان آلے نے اوہدے اِٹاں وٹیاں نوں آپنے ساہمنے گھراں دا روپ دھاردیاں ویکھیا ہووے تاں گل کجھ ہور دی ہور ہو جاندی اے۔

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے ''یاداں گنجی بار دیاں'' چھاپن دا پربندھ ایسے لئی کیتا ہے جے اوس وستی نوں وساؤن والے تے فیر ہمیش لئی اوہدے توں وچھڑ جان والے جی دے من دیاں گلاں ایہدے وچ بیان کیتیاں گئیاں جیہڑیاں ساڈے پڑھن آلیاں نوں یقینی طور تے پسند آن گیاں۔

............ادارہ

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ہوراں دی ایس کتاب ''یاداں گنجی بار دیاں'' نوں شاہ مکھی روپ دین وچ مینوں بہت سواد آیا۔ کیوں جو اوہناں ایس کتاب وچ کوئی سُنیاں سنائیاں گلاں نہیں لکھیاں سگوں ایہہ اوہناں دی ہڈ ورتی دا بیان اے۔ گنجی بار وساؤن وچ اوہناں تے اوہناں دے بزرگاں نے پہل کیتی سی۔ اوہناں دا خاندان پہلا خاندان سی جیہنے ضلع گورداسپور دے اک وسدے رسدے پنڈ وچوں آ کے گنجی بار دے اوس علاقے وچ ڈیرے لائے جتھے نیڑے تیڑے نہ تے کوئی انسان سی تے نہ زندگی دیاں ہور لوڑ دیاں شیواں۔ اوہناں دا گھر پہلا گھر سی جیہدیاں نیہاں گنجی بار دی دھرتی وچ رکھیاں گئیاں۔ ایتھے آباد ہون وچ اوہناں نوں کنیاں اوکڑاں دا مقابلہ کرنا پیا۔ کنے تسیہے سہنے پئے ایہناں دا ذکر میں نہیں کراں گا ایہہ ایس کتاب وچ ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ہوراں دی زبانی ای بہت موثر معلوم ہوندا اے۔ اوہناں دے بیان دا ڈھنگ بہت من کھچواں اتے سادگی بھریا اے۔ آباد ہون توں لے کے اُجڑن تک دے واقعیاں دی اوہناں تصویر کھچ کے رکھ دتی اے۔ اوہناں ہر گل بڑے کھُلے دل نال بغیر کسے تعصب توں پڑھن والیاں تائیں اپڑائی اے۔ ایس لئی پڑھن والیاں نے ''یاداں گنجی بار دیاں'' نوں دلاں دیاں ڈونگھیائیاں توں جی آیاں نوں آکھیا۔ اوہ خود لکھدے نیں کہ جدوں ایس کتاب دیاں قسطاں پنجابی اخبار ''پنجابی ٹریبیون'' وچ چھپ رہیاں سن تاں کوئی 130 توں ودھ پڑھن والیاں دے اوہناں نوں تعریفی خط ملے تے بہت

سارے لوک خود اوہناں کول آ کے ایس کتاب دی تعریف کردے سن تے ودھائیاں دیندے سن۔ ڈاکٹر ہوراں نوں ہرکھ اے کہ باراں بارے لکھن دا کسے عالم، کسے لیڈر تے کسے لکھاری نے اُپرالا نہیں کیتا جدوں کہ ایہناں باراں وچوں کئی اگھے عالم، پروفیسر، لکھاری، سیاسی لیڈر تے اُچے عہدیاں تے رہ چکے افسر باراں بارے اوہناں نالوں زیادہ جانکاری دین والیاں کتاباں لکھ سکدے سن پر کسے نے ایدھر دھیان دین دی لوڑ محسوس نہ کیتی۔

ایس من کھچویں کتاب تے جناب شفقت تنویر مرزا ہوراں دی نگاہ انتخاب پئی تاں اوہناں ایہنوں شاہ مکھی روپ وچ چھاپن لئی پسند فرما لیا تے ایہنوں التھا کرن دا فرض میرے ذمے لایا۔ محترمہ پروین ملک ہوراں تے ماں بولی دے مہان سیوک ریاض راجی ہوراں نے جیہڑے پنجابی ادب نال اینا پیار کردے نیں کہ جے ادب وچ کوئی وادھا ہووے تاں اوہناں نوں اپنے سریر دے خون وچ وادھا ہوندا محسوس ہوندا اے کم چھیتی نیپرے چڑھاؤن لئی ہلاشیری دتی۔ ایہہ ایہناں دی ہلاشیری تے ایس کم وچ میری مدد دی برکت اے کہ میں ایہہ کم چھیتی مکاؤن وچ کامیاب ہویا۔ آس اے کہ "یاداں گنجی باردیاں" پڑھن والے ایہنوں اپنیاں یاداں وچ دیرتائیں رسائی رکھن گے۔

عاشق رحیل

دوشبد

"یاداں گنجی بار دیاں" وچ پچھمی پنجاب دیاں باراں دے سماجی ، سیاسی اتے وسیبی اتہاس دا بڑا روچک چترن ہے۔ گنجی بار دے وسن توں لے کے دیش دی ونڈ تک دیاں گھٹناواں دا ورنن کر دیاں (واقعیاں دا ذکر کر دیاں) ان ونڈے پنجاب دے سبھیاچار (کلچر) نوں بڑی سرل اتے سادہ بھاشا وچ درسایا گیا ہے۔

آس ہے ایس پُستک دا پنجابی ساہت جگت۔ وشیش کر کے پچھمی پنجاب دیاں باراں توں اُجڑ کے آئے پنجابیاں ولوں نگھا سواگت ہووے گا۔

جوگندر سنگھ پوار
وائس چانسلر
پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ

یاداں گنجی بار دیاں

زندگی دی شام ہے۔ ایہہ سریر اٹھتر (78) سال ہنڈا چکا ہے۔ دیہہ وے سارے پرزے ڈھلے ہو چکے ہن۔ اکھاں جواب دے رہیاں ہن۔ کناں توں اُچا سُندا ہے۔ ہتھ کنبدا ہے۔ لکھن وچ کافی دقت ہوندی ہے۔ دھیاں پتر بڑے دور دور بیٹھے ہن تے بڑیاں چنگیاں پوزیشناں تے ہن۔ بھیناں بھراوی آپو اپنے تھاں بڑے سوکھے ہن۔ میں تے میری پتنی نرنجن کورا کیلے بیٹھے ہاں۔ اربن اسٹیٹ پٹیالہ دے ایہناں پکے کوٹھیاں وچ جیہناں نوں لوک کوٹھی آکھدے ہن، پکھے چل رہے ہن۔ کولروچوں ٹھنڈی ہوا دے پھراٹے آ رہے ہن۔ ڈلہوزی دی برفاں چم کے آئی ٹھنڈی پون وگے تے اسیں یاد کر رہے ہاں۔ گنجی بار (ضلع ملتان) دے اُوہناں کچیاں کوٹھیاں نوں جیہناں وچ جیٹھ ہاڑ دیاں لُوواں توں ڈردے لوک اندریں وڑ کے رہندے سن تے پکھے جھل جھل کے دوپہر بیتاؤندے سن۔ یاد آوندے ہن اُوہ سنگی ساتھی جو اجے جیوندے ہن پر گنجی بار دے وچھڑے پھیر کدی نہیں ملے اتے نہ ہی اُوہناں دے ملن دی آس ہے۔ یاد آوندے ہن گنجی بار دے کیر، بجے، جھنگیاں، جنڈ، کریر، فروانہہ تے ون۔ ون داناں لئی گنجی بار دے جیون دا اک رومانٹک پکھ اکھاں دے ساہویں گھمن لگ پیندا ہے۔ ون گنجی بار دی جند جان سی۔ بوہڑ وانگ ون دی عمر وی بہت لمی ہوندی ہے۔ کئیاں وناں دی ٹہنیاں جھک کے بھوں نال لگ جاندیاں ہن اتے ہیٹھاں اک پورا کوٹھا بن جاندا ہے۔ بار دے جانگلی سیال اہناں وناں ہیٹھاں ہی

بیتاؤندے سن۔ اوہناں دیاں بکریاں، بھیڈاں دے اجڑ وی اوہناں وناں تھلے ہی بیٹھدے سن۔ وناں دے پتیاں اُتے ہی ڈکھیاں (اوٹھاں والیاں) دے اُوٹھ پلدے سن۔ کھجور نوں چھڈ کے ون ہی ایس علاقے دا پھلدار رُکھ سی جس دیاں پیلوں سدھیاں ٹاہناں نالوں توڑ کے کھائیدیاں سن۔ ساڈے لوک وی جدوں پہلاں پہل گئے، اوہناں وچوں کسے نے سال کسے نے چھ مہینے اوہناں وناں تھلے ہی گزارے۔ فیر اوہناں وناں دے توڑیاں (چھتیراں) تے کڑیاں نال ہی کچیاں کوٹھیاں دیاں چھتاں پائیاں اخیر تک گرمیاں وچ مال ڈنگر وناں ہیٹھ ہی بنھدے رہے۔ وناں ہیٹھ ای ساڈے کوانے سن۔ وناں ہیٹھ ہی کھرلیاں تے وناں ہیٹھ ہی دوپہر نوں محفلاں لگدیاں سن پر اسیں دوویں جی سوچدے ہاں کہ اینے سکھ آرام وچ بیٹھیاں سانوں مُڑ مُڑ گنجی بار کیوں یاد آوندی ہے۔ کیوں یاد آوندی ہے۔ چک نمبر 79/15 ایل چک 82 (میرے سوہریاں دا پنڈ ضلع ملتان) جتھے کپڑے دھون لئی ڈنگیاں جاں کھالاں تے جانا پیندا سی۔ پین والے پانی لئی پنڈ دا اکو سانجھا کھوہ سی۔ جتھے بیمار ہون تے کوئی دوائی نہیں سی لبھدی۔ جتھوں ریلوے اسٹیشن گھٹوگھٹ 14 میل دور سی تے اکو اک شہر خانیوال 18 میل۔ گنجی بار وچ اسیں ٹائم دا اندازہ کندھاں تے رکھاں دے پرچھانواں توں لاؤندے ساں۔ ایتھے میرے سامنے وکھ وکھ کمریاں دیاں چار گھڑیاں ہن۔ گنجی بار وچ رہندیاں میں سائیکل وی نہ خرید سکیا۔ اج گورو دی کرپا نال کار ہے۔ سکوٹر ہے اتے چھٹیاں کٹن آئے پوتیاں دوہتیاں دے دل پرچاوے لئی موپڈ وی ہے۔ فیر وی گنجی بار کیوں یاد آوندی ہے۔ بھلاؤن دا جتن کیتیاں وی کیوں نہیں بھلدی۔ عقل ایس گل دا جواب نہیں دے سکدی پر دل کہندا ہے: ''گنجی بار سورگ سی، جتھے اسیں ہن رہندے ہاں ایتھے عیش آرام ہن پر ایہہ سورگ نہیں''۔

گنجی بار دیاں گھوڑیاں دے سامنے ایدھر دیاں کاراں دی سواری بے اہمیت ہے۔
گنجی بار دیاں لالٹیناں تے سرہوں دے تیل دے دیویاں دے مقابلے وچ ساڈیاں کوٹھیاں دیاں ٹیوب لائٹاں ہیچ ہن۔ عام قاری تاں میرے ایہناں لفظاں نوں جذباتی جنون یاں مالیخولیا ہی سمجھن گے پر گنجی بار وچوں آیا ہویا کوئی بزرگ قاری جے ایہناں لائناں نوں پڑھے تاں اپنی آتما نوں پچھ کے دسے کہ میرے اپروکت وچار نرا جذباتی جنون ہن؟ کیہ سچ مچ اسیں سورگ چھڈ کے نہیں آئے۔

ایدھر عیش آرام ہے۔ گنجی بار وچ من دی شانتی سی۔ ایدھر اثر ورسوخ ہے۔ سرکاری تے غیر سرکاری وقتی وفاداریاں تے نقلی سرپرستیاں ہن۔ اودھر برادریاں سانجھ بھیالیاں؟ سُچیاں دوستیاں یاریاں تے سچیاں رشتے داریاں سن۔ کالج پڑھدا ایاں فوجی نوکری کردا جدوں کتے میں چھٹی آوندا ساں ادھا پنڈ املن آوندا۔ ایتھے اربن سٹیٹ دی 330 نمبر کوٹھی وچ جے کتے رات نوں سُتا میں مرجاواں تاں آنڈھیاں گوانڈھیاں نوں شاید تیجے چوتھے دن پتہ لگے۔ اج جدوں میں سویرے 8 روپے کلو دا اُوہ دودھ پتیلے وچ پواندا ہاں جس وچ تیجا حصہ پانی پاؤنا اخلاقی (تے سگوں قانونی) طور تے وی جائز ہے تاں مینوں گنجی بار دے اوہ دن یاد آوندے ہن۔ جدوں تکالاں نوں ساڈی ماں چاٹی وچ دودھ ودھ جاندا تاں احاطے دی پرلی نکرے رہندی ناموحسین نوں واج ماردی سی: "ناموا دودھ لے جا"۔ اتے ناموا اپنے سلور (ایلومونیم) دے پتیلے وچ کوئی دوڈھائی سیر دودھ لے جاندی سی۔ (اسیں اودھر "حاطہ" "حائی" "حسین" ہی بولدے ساں۔ بھاویں مُول اُچارن کجھ فرق والا ہے) اودھر خوشیاں سن، عیش سی۔ محفلاں لگدیاں سن۔ مجلساں بھر دیاں سن۔ ایدھر رونے ہن۔ جھورے ہن۔ چٹیاں کالا دھن کماؤن وچ دنیا اینج غلطان ہے کہ ساڈے نوجواناں نوں مرے پئے پیو دے

سکار (کفن دفن) لئی سماں کڈھنا وی اوکھا ہے۔ گنجی بار والیاں جوانیاں، گنجی بار والیاں رنگینیاں، گنجی بار والے ہاسے۔ ایدھر کِتے ویکھے سنے ہی نہیں۔ سچ دسیو گنجی بار دے وسنیکو کیہ اسیں سورگ چھڈ کے نہیں آئے۔

ہُن اوہناں بدنصیب بار والیاں وچوں میں اک ہاں۔ جیہناں نے گنجی بار اپنی اکھیں آباد ہوندی ویکھی۔ اپنی اکھیں وسدی ویکھی اتے اوہناں بد بخت اکھاں نال اُجڑدی وی ویکھی۔ ایس لئی کافی سمیں توں سوچ رہیا ساں کہ گنجی بار بارے اِک کتاب لکھی جاوے۔ اجہی کتاب لکھنا اِک ہور پکھوں وی ضروری سی۔ بھاویں سیکولر سماج دے دعوے دار میرے ایس بیان نوں پاپ یاں کفر ہی کہن پر میں سچا کفر تولن دا وی حوصلہ کردا ہاں۔ اوہ سچا کفر ہے، پنجاب دیاں باراں، گنجی بار، ساندل بار، کڑیانہ بار، نیلی بار، سکھ کاشتکار ہی آباد کر سکدے سن۔ ایسے کتاب وچ اگے میرے ایس بیان دے ثبوت وی مل جان گے۔ تازہ مثال ہے، اُتر پردیش وچ پچھلیاں دوہاں صدیاں توں کھیتی والی زمین دی تنگی ہے پر ترائی دے جنگل آباد کرن دی کسے نے جرات نہیں کیتی۔ ترائی وی سکھ زمیندار نے ہی وسائی ہے۔

خیر گنجی بار سنبدھی کتاب لکھن لئی میں بڑا چر سوچدا رہیا۔ پہلاں یونیورسٹی وچ اپنیاں ذمے داریاں کارن میں ایس کارج لئی سماں نہ کڈھ سکیا۔ پچھوں اودھروں ویہلا ہو کے جدوں کتاب لکھن دا من بنایا تاں پتہ لگا کہ پنجابی دی کتاب چھاپن لئی کوئی ناشر تیار نہیں ہوندا تے جے اپنے خرچ تے چھپوا دیئے تاں کتاب نوں خریدن والا کوئی نہیں لبھدا۔ میرا حوصلہ پست ہو گیا۔ دل نوں دھکا لگا پر سوچیا کہ جس کتاب نوں کسے نے پڑھنا ہی نہیں اوس نوں لکھن لئی سرکھپائی کیوں کیتی جائے۔ اوہ وی ایس بڈھاپے وچ اتے تھکے ہارے سریر نال۔ فیر گنجی

بار نال ہیج رکھن والے بہت ساتھی ہن تک سچے سورگاں وچ پہنچ چکے ہون گے۔ میری کتاب کس نے پڑھنی ہے؟

اوہنیں دنیں ہی اپنے نوجوان مِتر ''پنجابی ٹربیون'' دے ایڈیٹر سردار ہربجھن سنگھ ہلواروی نال اچانک ملاقات ہوگئی، اوہناں نال ایس پراجیکٹ بارے گل کیتی تاں اوہناں نے بڑی حوصلہ افزائی کیتی۔ کہن گے: توں کتاب لکھ، باقی سبھ کجھ میرے تے چھڈ دے۔ میں پہلاں ایس نوں پنجابی ٹربیون وچ قسط وار چھاپ دیاں گا پھیر کتاب دے روپ وچ چھاپن دا وی پربندھ کراں گا''۔ میرا حوصلہ پھیر چمک اُٹھیا۔ لکھنا شروع کیتا۔ سریر دی کمزوری تے بڈھیپے دیاں ہور کمزوریاں نال ہی ہن پر میں پرماتما تے گورو وچ یقین رکھن والا ہاں۔ یقین ہے کہ گورو میری مدد کرے گا۔

میری خواہش ایتھے کوئی مستند دستاویز پیش کرنا نہیں، نہ ہی میں ایتھے تصویراں پیش کرنیاں ہن۔ نہ ہی گنجی بار دی تاریخ لکھنی ہے۔ میں صرف ایہہ دسنا ہے کہ ایہہ بار آباد کردیاں ساڈیاں بزرگاں کیہ کیہ جفر جالے۔ گنجی بار دے کلچر نال جان پچھان کراؤن دا جتن کیتا جائے گا تے انت وچ ایہہ دسن دا جیرا کراں گا کہ ایہہ بار کنج اُجڑی۔ میری پہنچ کجھ جذباتی ہووے گی۔ ایہہ میری مجبوری ہے۔ میں اپنے سربیتی کتھا سُنا رہیا ہاں پر ایتھے کوئی گل ودھا چڑھا کے دسن دا جتن نہیں کیتا گیا۔ جیہڑے قاری گنجی بار چھڈ کے آئے ہن، اوہ میری شاہدی بھرن گے۔

انت وچ میں باراں توں آئے بزرگاں نوں اپیل کرداہاں کہ آون والیاں پیڑیاں نوں دس جاؤ۔ یاد کروا جاؤ کہ باراں تہاڈے وڈیاں نے وسائیاں سن۔ ساتھوں باراں ہی نہیں کھسیاں۔ ساڈی انکھ کھسی ہے۔ (جو ایدھر آ کے کتے وی دوبارا نہیں اُسری) تے ساڈے سُرگ کھسے ہن۔

پنجاب دیاں باراں

باراں بارے لکھن توں پہلاں لفظ ''بار'' دے معنے دسن دی لوڑ جاپدی ہے۔ کیوں جے عام پنجابیاں نوں ایس لفظ دے اصلی معنیاں بارے کجھ بھلیکھا ہے۔

''بار'' دے مڈھلے معنے ہن ''غیر آباد جنگلی علاقہ'' ملتانی بولی وچ اج وی لفظ بار اہناں ہی معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ گورونانک دیو جی نے بار ہمارا تکھاری وچ اُچاریا ہے۔

چیت بسنت بھلا بھور مہاوڑے
بن پھولے منجھ بار میں اُپر گھر بہادڑے
(صفحہ نمبر 1108)

ایتھے وی لفظ بار جنگل دے معنیاں وچ ہی ورتیا گیا ہے۔ جدوں انگریزاں نے نہراں کڈھ کے ایہناں جنگلاں نوں آباد کیتا تاں سبھ توں ودھ زمین الاٹ کیتی، ماجھے، مالوے، دوآبے دے سکھ کاشتکاراں نوں۔ ضلع گوجرانوالہ، سیالکوٹ تے پرانے ضلع انبالے دے وی کافی سکھاں نوں باراں وچ زمین ملی۔ کجھ پنڈ ضلع گجرات دے زمیندار سکھاں دے وی سن۔ ساندل بار دے وسنیک پروفیسر شیر سنگھ شیر دا خیال ہے۔ ایس بار وچ نویں آباد ہوئی زمین 70 توں 75 فیصد حصہ سکھ کاشتکاراں نوں الاٹ ہویا۔ گنجی بار تے نیلی بار وچ وی تقریباً ستر فیصدی زمین سکھاں نوں ملی۔ ایہناں وچوں کسے وی علاقے وچ سکھاں دی

آبادی اُنی (19) فیصدی توں ودھ نہیں سی۔ اِیہہ باراں آباد ہو گئیاں، جنگل وڈھ کے صاف کر دتے گئے پر ایہناں علاقیاں داناں ''بار'' ای رہیا۔ انجے لفظ بار دے معنیاں وچ وسعت ہوئی: ''نویں وسی نہری کالونی''۔

پنجاب دیاں مشہور باراں چار ہن۔ ساندل بار، کڑیانہ بار، گنجی بار تے نیلی بار۔ سبھ توں مشہور ساندل بار جس وچ ضلع لائل پور (ہن فیصل آباد) آوندا سی۔ کافی علاقہ شیخوپورہ تے کجھ حصہ جھنگ دا وی آوندا سی۔ اِیہہ بار دریا راوی تے جھناں دے وچالے پیندا ہے۔ اِیہہ علاقہ ''رچنا دوآب'' دا دکھنی حصہ ہے۔ لائل پور سِکھاں دا گڑھ سی۔

دیش دی ونڈ توں پہلاں پنجاب وچ صرف تن خالصہ کالج سن۔ خالصہ کالج امرتسر، خالصہ کالج گوجرانوالہ تے خالصہ کالج لائل پور۔ ایس بار دے سِکھ بڑے اثر رسوخ تے رُعب والے۔ قربانی دے جذبے والے تے پڑھے لکھے سن۔ ننکانہ صاحب دے شہیدی جتھے دا جتھے دار شہید بھائی لچھمن سنگھ، شہید سردار بھگت سنگھ تے اوہناں دے چاچا جی سردار اجیت سنگھ سب ساندل بار دے وسنیک سن۔ اِیہہ بار پچھلی صدی دے اخیری دہاکے وچ آباد ہوئی۔ ایس نوں ''نہر لوئر چناب'' دا پانی پیندا سی۔ جدوں اِیہہ کتاب ''پنجابی ٹربیون'' وچ لڑی وار چھپی، جدوں میں ساندل بار دے نام بارے کوئی تسلی بخش جانکاری نہیں سان دے سکیا۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر سرب جیت سنگھ گھمن دا پتّر وی پنجابی ٹربیون (02-03-93) وچ چھپیا سی۔ جس وچ ڈاکٹر صاحب نے احمد سلیم دی کتاب ''لوک واراں'' دے حوالے نال دسیا ہے کہ ساندل دُلے بھٹی دے باپ داناں سی جس توں ایس بار دانام ''ساندل بار'' پیا۔ اِیہہ بجھامن جوگ نہیں۔ ''ساندل بار'' دُلے بھٹی دے سمیں توں کافی پہلاں دانام ہے۔ ہن تک مینوں ایس بارے

کافی جانکاری وی مل چکی ہے۔ جس لئی میں سردار بھگونت سنگھ آزاد دا دھنباد دی ہاں جیہناں نے ساندل بار اُتے کتاب لکھی ہے۔ جو ہُن تک چھپ چکی ہے۔ بار دے نام بارے اوہناں کافی مواد اکٹھا کیتا ہے۔ میں اوس وچوں صرف دو بجھا ایتھے پیش کرداہاں:

1۔ ایہہ نام ایس جنگل وچ رہن والے پرانے سمیں دے رِشی دے نام توں پیا۔ سنسکرت ادب وچ ایس رِشی دا نام "شاوَلیمر" ملدا اے جو پنجابی وچ (سگوں اپ بھرنشاں تے پراکرت وچ ہی) ساندل بن گیا۔ (ایہہ ترقی بھاشا وگیان دے نیا مطابق بالکل ٹھیک ہے) ایہہ رائے بھائی کاہن سنگھ نابھہ نے مہان کوش (لغت) وچ دتی ہے۔ ساندل بار دے اندراج تحت (بھائی کاہن سنگھ کچی پلی جانکاری دے تحت لکھن والے عالم نہیں سن۔ ایس دا اوہناں کول ضرور ہی کوئی مَن دے قابل ثبوت ہووے گا۔

2۔ سردار بھگوت سنگھ آزاد نے دو ہور ذریعاں توں ایس بار دا پرانا نام "سادھڑ بار" لبھا ہے۔ بابا مہربان والی جنم ساکھی وچ ایس بار دا نام "سادھڑ بار" آیا ہے۔ سادھڑ پرانے سمیں دا اِک مشہور دھاڑوی سی۔ اج کل دے علاقہ سانگل وچ رہندا سی۔ ایسے دے نام تے بار دا نام "سادھڑ بار" پیا ہے۔ جو ترقی دیاں کئیاں حالتاں وچوں لنگھ کے ساندل بار ہوگیا۔

اپروکت دوہاں بجھاواں وچوں کوئی وی ٹھیک ہوسکدا ہے۔ رکوانہ بار وچ ضلع سرگودھا دا علاقہ آوندا سی جس دا پرانا نام شاہ پورسی تے شاید ہن وی شاہ پور بنا دتا گیا ہے۔ ایہہ بار دریا جھناں تے جہلم دے وچالے پیندی سی

اتے ''وچ دوآب'' دا اِک حصہ سی۔ کڑانہ اِک پہاڑی دا نام سی جس توں ایس بار دا نام ''کڑیانہ بار'' پیا۔ ایس بار وچ ودھیرے گھوڑی پال مربعے دتے گئے سن۔ فوج دے رسالیاں واسطے چنگی نسل دے گھوڑیاں دی لوڑ سی۔ اِک زمیندار نوں دو مربعے دتے جاندے سن تے نال اُس نوں اِک گھوڑی رکھنی پیندی سی جو گھوڑی پال محکمے دے افسر خرید کے دیندے سن۔ قیمت زمیندار نوں دینی پیندی سی۔ اِیہناں گھوڑیاں دی سنبھال تے پرورش لئی اچیچے جتن کرنے پیندے سن۔ اوہناں نوں سرکاری اصطبلاں وچ رکھے گھوڑیاں توں ملایا جاندا سی۔ جدوں بچہ سواری جوگ ہو جاوے، ایس نوں سرکار خرید لیندی سی۔ قیمت مناسب دتی جاندی سی۔ اِیہناں گھوڑیاں دا سمیں سمیں معائنہ ہوندا رہندا سی۔ جس جاگیر دار دی گھوڑی دی دو یا تن وار نکائی ہو جاوے، اُس دے مربعے ضبط ہو جاندے سن۔ مربعے دا کیونکہ گھوڑی نال سنبدھ سی تے گھوڑی صرف اِک آدمی دی ملکیت ہوسکدی سی۔ ایس لئی پیو دی موت پچھوں گھوڑی تے مربعے صرف وڈے پُتر نوں ملدے سن۔ اوہ سلسلہ دوسری عالمی جنگ تائیں قائم رہیا۔ دوجی وڈی جنگ وچ رسالے ختم کر کے اوہناں نوں ٹینک رجمنٹ وچ بدل دتا گیا۔ سو ہُن گھوڑیاں دی لوڑ نہ رہ گئی پر مربعے مالک نوں پکے کر دتے گئے۔ اِیہہ بار ایس صدی دے پہلے دھاکے وچ لائل پور والی بار توں کجھ پچھوں آباد ہوئی۔ اِیہہ نہر لوئر جہلم نال سیراب ہوندی سی۔

گنجی بار تے نیلی بار دویں باری دوآب یعنی بیاس تے راوی دے وچالے دکھنی حصے وچ آوندیاں سن۔ ضلع منٹگمری (ہُن ساہیوال) تے ملتان وچ گنجی بار ایس علاقے دے پچھمی حصے دا ناں سی۔ اِیہہ حصہ نہر لوئر باری

دوآب نال آباد ہویا سی۔ اِیہہ نہر اوس سمیں مطابق انگریز حکمراناں دی اِک کرامت سی۔ راوی دا پانی مادھوپور توں کڈھی نہر اپر باری دوآب نے کھچ لیا سی اتے دریا وچ اپنا پانی نہیں سی جس نال اِک نہر نوں سارا سال پانی مل سکدا۔ ایس لئی دریا جہلم وچوں نہر کڈھ کے اوس دا پانی جھناں وچ سُٹیا گیا۔ جھناں وچوں نہر کڈھ کے راوی وچ سُٹی گئی تے راوی وچوں بلوکی (ضلع لاہور) دے مقام توں لوئر باری دوآب نہر کڈھی گئی۔ جس نال گنجی بار آباد ہوئی۔ ایہہ سارا پروجیکٹ 03-1902 وچ اُلیکیا گیا پر گنجی بار 1914 توں 23-1922 تک دے سمیں وچ آباد ہوئی۔ اج گنجی بار اصل وچ تِناں دریاواں دے پانی تے پلدی سی۔

''نیلی بار'' ضلع منٹگمری، ملتان دے پوربی حصے دا نام ہے۔ جس علاقے دی ڈھلان دریا ستلج، بیاس ول نوں ہے۔ ایہہ بار فاضلکا لاگیوں سلیمانکی دے مقام توں ستلج، بیاس دے سانجھے وہن وچوں کڈھی نہر نال آباد ہوئی۔ اِیہہ سب توں پچھوں آباد ہون والی بار ہے جو ایس صدی دے تیجے دہاکے وچ وسی۔ ایس دا نام وی نواں ہے۔ ''ساندل بار''، گنجی بار، کڑانہ بار دے نام پرانے فارسی ادب وچ ملدے ہن پر نیلی بار دا ذکر نہیں۔ ایس بار دا نیلی بار ہون دا کارن ایہہ دسیا جاندا ہے کہ دریا ستلج دا پانی صاف ہے۔ ایس وچ گار (ریت مٹی وغیرہ) دی ملاوٹ بہت گھٹ ہوندی ہے۔ ایس لئی دریا دا اتے ایس وچوں نکلی نہر دا پانی نیلی بھے ماردا ہے۔ جس توں ایس دا نام ''نیلی بار'' ہو گیا۔ جے ایس دا کوئی ہور کارن ہے، ایس دا مینوں پورا گیان نہیں۔

اِیہناں توں علاوہ اِک ہور چھوٹی جیہی بار سی جو ضلع ملتان دیاں چونہہ تحصیلاں تک محدود سی۔ ایس بار دا کوئی خاص نام نہیں سی۔ پر اِیہہ سدھنے نام دی

نہر نال سیراب ہوندی سی۔ جس وچ مربعے نہیں ''قطعے'' الاٹ کیتے جاندے سن۔ اِک ''قطعے'' وچ تقریباً 95 ایکڑ زمین ہوندی سی۔ سدھن کیوں جے چھماہی نہر سی ایس لئی ہر قطعے وچ اِک کھوہ وی لاونا پیندا سی۔ ایہہ بار پچھلی صدی دے آخری دہاکے وچ وسی۔ ایس علاقے وچ ضلع لاہور دے دکھنی حصے دے سِکھ زمیندار آباد کیتے گئے۔ بھاویں ایہناں دے پنڈ بہت تھوڑے جیہے سن۔ صرف چوداں پندراں پر ایہہ بڑے دبدبے والے سکھ سن۔ چار چفیرے اوسے علاقے دے پرانے وسنیک مسلمان وسے ہوئے سن پر ایہناں سِکھاں نے اپنا بڑا رُعب داب بنایا ہویا سی۔ خالصہ ہائی سکول خانیوال وچوں میں میٹرک پاس کیتا۔ پہلاں ایسے علاقے دے پنڈ جوند سنگھ والا (پنج کسی) وچ کھلا سی۔ پچھوں گنجی بار آباد ہوݨ تے نواں شہر خانیوال وی وسیا اتے ایہہ سکول وی اوتھے بدل دتا گیا کیوں جے خانیوال مرکزی تھاں سی۔ اِک چنگا قصبہ بن گیا سی۔ ریلوے اسٹیشن سی۔

سردار نرائن سنگھ جو کافی سمیں تک گوردوارہ ننکانہ صاحب دے منیجر رہے۔ ایسے علاقے دے وسنیک سن تے کجھ سمیں لئی اوہ خالصہ ہائی سکول خانیوال دے ہیڈ ماسٹر وی رہے۔ اتے ایس سکول وچ کجھ سمیں لئی فارسی دا اُستاد رہیا سی امر کوی پروفیسر موہن سنگھ۔ اج کل ایہہ سکول شاہ آباد ماکنڈا (ہریانہ) وچ ہے۔

نہر سدھݨ دا ذکر آیا تاں ایس بارے وی کجھ الفاظ کہن دی لوڑی جاپدی ہے۔ سدھنے اصل وچ دریا راوی دے کوئی باراں تیراں میل لمے حصے دا نام ہے۔ جتھے دریا بالکل سدھا وگدا ہے۔ کنارے وی نہر دے کناریاں وانگ سِدھے نیں۔ ہڑ آوے تاں دریا کنڈھیاں اُتوں وی اُچھلا جاندا ہے پر کنڈھے

ٹلدے نہیں۔ جتھے سِدھنے شروع ہوندی ہے اوتھے جیتا کنڈ نام دا تیرتھ استھان بنیا ہویا ہے۔ اِیہہ ستھان قصبہ تلنبہ توں کوئی پنج چھ میل پچھّم ولے ہے اتے میں اِیہہ تھاں ویکھیا ہویا ہے۔ کیوں جے میں ستویں اٹھویں جماعت مڈل سکول تلنبہ وچوں کیتیاں سن۔ جتھے سِدھنے ختم ہوندی ہے اوتھے سجے کنارے ضلع جھنگ وچ "رام چونترا" تے کھبے کنڈھے (ضلع ملتان) "لچھمن چونترا" نام دے دو تیرتھ استھان ہن۔ اتھے وساکھی دا میلہ لگدا ہے۔ اِیہہ تھاں وی میں ویکھے ہوئے سن۔ سیتا کُنڈ تے رام چونترے دے وچالے دریا دے کنڈھے اِک مسلماناں دا چھوٹا جیہا پنڈ ہے جس دا نام بغداد شریف ہے۔ اتھے وی اِک مسلمان فقیر دی یاد وچ میلہ لگدا ہے۔ اِیہہ تھاں وی میرا ویکھیا ہویا ہے اتے دریا اتھے وی ٹھیک نہر وانگ سدھا ہے اتے کنارے کھڑے ہن۔

ایس قدرت دے عجوبے دا بیان کرن والی مِتھہاسک کتھا انج دسی جاندی ہے۔ بن باس دے دناں وچ جدوں سری رام چندر لچھمن تے ماتا سیتا جی اتھے پجے تاں بڑا رمنیک جاپیا۔ دریا دا پانی صاف ستھرا تے موسم وی سہانا سی۔ دوویں بھرا سیتا جی نوں اتھے بٹھا کے آپ دریا وچ ترن لگ پئے تے پانی دے وہاول تردے گئے۔ تردے وی جاندے سن تے پچھانہہ ول جھاتی مار کے سیتا جی نوں ویکھدے جاندے سن۔ اُوہناں دی نگاہ دی کرامت نال دریا سدھا ہوندا گیا اتے اج تک سِدھا ہے۔

جغرافیہ دان اِس عجوبے دا کارن کوئی وی دسن پر اِیہہ میرا اکھیں ڈٹھا نظارا ہے کہ سیتا کُنڈ توں چڑھدے پاسے دے دریا دے کنڈھے ٹٹے بھجے تے سجے کھبے کھلرے ہوئے ہن۔ اتے لچھمن چونترا توں اگے وی فیر دریا اوویں دریاواں دے وہن وانگ ہی کھلریا پکریا ہے تے وچالے بالکل سِدھا کھڑے

کناریاں والا ہے۔ پچھمن چونترا توں کڈھی گئی ہے: ''سدھنے نہر'' جس بارے
اسیں لکھ رہے ہاں۔

انگریزاں دوارا بوٹے شاہ توں پنجاب بارے لکھوائی کتاب وچ ساندل
دی بار، ڈ۔ لہبھٹی دی بار اتے گنجی بار دی تھاں ''گنجی دی بار'' لکھیا ہے پر بوٹے
شاہ دی اِس کتاب وچ کِتے کِتے غلط معلومات دتیاں گئیاں ہن۔ اٹکل پچو بیان
بازی ہوئی ہے۔ ''سدھنے'' دا ذکر بوٹے شاہ نے وی کیتا ہے۔ راوی دے اُس
حصے دا جس نوں ''سدھنے'' کہندے ہن۔

گنجی بار، نام جان پچھان

پچھے دسیا جا چکا ہے کہ گنجی بار ضلع منٹگمری دے پچھمی حصے وچ آوندی سی۔ ایہہ بار صدی دے دوجے دہاکے وچ آباد ہوئی۔ ایس نوں دریا راوی وچوں کڈھی نہر "باری دوآب" دا پانی پیندا سی۔

میں بڑا سوچدا رہیا کہ ایس نوں "گنجی بار" کیوں آکھیا جاندا ہے۔ اٹھارویں اُنھویں صدی وچ لکھیاں کجھ فارسی کتاباں ویکھیاں۔ اوہناں وچ گنجی بار دا نام آیا پر ایہہ کتے نہیں دسیا گیا کہ ایس بار نوں "گنجی" دی اپادھی کیوں ملی۔ اِک کتاب وچ تاں ایہناں باراں دے نام "ساندل بار" تے "گنجی دی بار" لکھ کے مسئلہ ہور وی الجھا دتا۔ گل صاف ظاہر سی اتے گنجی دا گنج ساڈیاں اکھیاں ساہویں سی پر ساڈی سوجھ بوجھ ہی اینی چندھیائی ہوئی سی کہ اسیں ایس بھید نوں سمجھ ہی نہ سکے۔ میں دھنوادی ہاں اپنے پرانے دوست میجر گُرمکھ سنگھ دا جیہناں نے گنجی بار دے معنے دس کے مینوں ایس توں واقف کرایا۔ میجر گُرمکھ سنگھ فوجی نوکری دوران دو تن تھائیں میرے نال رہے اتے ریٹائر ہون پچھوں پنجابی یونیورسٹی دے "سکھ دھرم وشوکوش" (انسائیکلوپیڈیا آف سکھ ازم) شعبے وچ اسیں پھیر اکٹھے ہو گئے۔ میجر صاحب خود وی گنجی بار دے ہی پرانے وسنیک ہن۔ اُوہناں دا پنڈ سی چک نمبر 77/5 آر۔ ساڈا پنڈ سی چک نمبر 79/15 ایل۔ چکاں دے نمبراں دا ویروا اگے جا کے کراں گے۔ پہلاں گنجی بار دے نام دی بھال کر لیے۔

گنجی بار دے شروع توں اخیر تائیں لے رُخ وچ، وچالے رکڑ زمین دی اِک پٹی وچھی ہوئی سی۔ جس وچ کسے ویلے ساتھے جنڈ کریر دے بوٹے یاں کسے چھوٹی موٹی جھاڑی توں بنا ہور کجھ نہیں دسدا۔ ایہہ زمین پکی سڑک وانگ کرڑی سی تے دھپ وچ پانی دیاں لہراں وانگ ٹھاٹھاں ماردی سی۔ چھوٹیاں ہوندیاں ایس وچوں دی لنگھدیاں اسیں کئی وار شرطاں لائیاں کہ دور دسدی موج جھاڑی دے پچھیرے پانی کھڑا اے۔ نیڑے جان تے پانی پچھانہہ ہٹ جاندا تے جھاڑی رڑے میدان وچ دسدی۔ ساڈے علاقے وچ ایس رکڑ زمین نوں ''کپر'' کہندے سن۔ میجر گُرمکھ سنگھ دسدے ہن کہ اُوہناں دے پنڈاں وچ ایس نوں ''باڑا'' آکھدے سن۔ ایس ''کپر'' دی چوڑائی وکھ وکھ تھاواں تے چار توں ست اٹھ میل تک سی۔ ساڈے پنڈ توں خانیوال نوں جاندیاں ایہہ ''کپر'' کوئی ست اٹھ میل چوڑا سی۔ ریلوے اسٹیشن ''کچے کھوہ'' کوئی پنج چھ میل سی۔ ہور راہ تے پنڈ ونجاری (105/15 ایل) یاں رسالے والا (109/15 ایل) دے راہ وچ کوئی چار میل دی چوڑائی سی۔ ایہہ ''کپر'' اوکاڑے، ہڑپے کولوں لے کے جتھوں گنجی بار شروع ہوندی سی۔ ساڈے پنڈاں توں اگے گنجی بار دے اخیر سرے تک پسریا ہویا سی اتے ایہوی ''گنجی بار'' دا گنج جس کر کے ایس نوں گنجی بار کہیا جان لگ پیا۔ اصل وچ سانوں پتہ ہی نہیں سی کہ ایہہ ''کپر'' بار دی پوری لمبائی وچ وچھیا ہویا اے۔ میجر گُرمکھ سنگھ دے دسن تے ہی پتہ لگا کہ گنجی بار دے ایس گنج دی لمبائی تقریباً سوا سو میل ہووے گی۔ ایس بار دی اپنی لمبائی جنی۔

گنجی بار کئیاں پڑاواں وچ آباد ہوئی۔ اوکاڑے تے ہڑپے دے نیڑے لگدے میجر گُرمکھ سنگھ ہوراں دے پنڈ 15-1914 وچ آباد ہوئے۔ ساڈا علاقہ 21-1920 وچ وسیا۔ علاقہ جہانیاں لاگلے سکھاں دے پنڈ ساتھوں وی

کجھ مگروں آباد ہوئے۔

ایس بار وچ پنڈاں نوں ''چک'' کہیا جاندا سی۔ چک پنجابی دا پرانا لفظ ہے جس دے مُڈھلے معنے سن ''بھوں'' دا خاص کر کھیتی والی بھوں دا اکٹھا ٹکڑا یاں رقبہ۔ چک عام طور تے کسے اِک شخص، اک پروار یاں ایک شریکے دی ملکیت ہوندا سی۔ کئیاں پرانیاں پنڈاں دے نام نال لفظ ''چک'' آوندا ہے جویں بلاقی چک، نانک چک، امرو چک وغیرہ۔ جدوں انگریزاں نے باراں وسائیاں تاں اوہناں نے پنڈاں نوں چک کہیا جو بڑا ڈھکواں نام سی۔ ایہناں چکاں دے کوئی نام رکھن دی بجائے ایہناں نوں نمبر دتے۔ مُکھ نہر وچوں نکلن والے ہر وڈے رجواہے یاں وڈی برانچ دے چکاں دے نمبراں دی وکھری لڑی سی۔ لوئر باری دوآب نہر توں سجے پاسے نوں نکلن والے رجواہیاں دے نمبر سن۔ 1۔ایل، 2۔ایل، 3۔ایل وغیرہ۔ ایس توں مطلب سی کھبے (left) والے پاسے دا۔ میجر گُرمکھ سنگھ ہوراں دا پنڈ 5۔آر تے آوندا سی، جس دا مطلب ہے کہ ایتھے تک (ریلوے اسٹیشن یوسف والا تک) سجے پاسے چار رجواہے ایس توں پہلاں نکل چکے سن۔ اوکاڑہ ول پیندے پنجاب دے مُکھ منتری سردار بے انت سنگھ دا پنڈ 2۔ایل تے آوندا سی۔ اسیں 15۔ایل اُتے آوندے ساں اتے 15۔ایل کھبے پاسے دا آخری رجواہا سی۔ اسیں 15۔ ایل دی وی ٹیل (اخیری حصے) اُتے آوندے ساں۔ ایس لئی ساڈے پنڈاں نوں پانی دی تنگی ہی رہندی سی۔

گنجی بار وچ زمین دی الاٹمنٹ وکھو وکھ ذریعیاں تے ہوئی سی۔ چوکھے مربعے تاں فوجی سروس بدلے دتے گئے سن۔ خاص کر کے پہلی عالمی جنگ وچ لڑن والے فوجیاں نوں۔ اِک ہور ورگ سی جیہناں نوں آباد کار کہیا جاندا سی جیہناں لوکاں نے غیر آباد بھوں جنگل وڈھ کے آباد کیتی سی۔ کھال کڈھے، کھیتاں

دیا ونڈاں پائیاں۔ کجھ ٹبے وغیرہ گرائے۔ مقررہ سمیں پچھوں آباد کیتی زمین وچوں ادھی (یاں کجھ گھٹ ودھ) ایہناں آبادکاراں نوں دے دتی گئی۔ باقی ادھی گورنمنٹ دی رہی۔ کجھ مربعے گھوڑی پال وی سن۔ جیہناں دا ویروا کڑانہ بار دے بیان وچ دتا گیا ہے۔ ساڈے علاقے دے ہر پنڈ وچ دو گھوڑی پال مربعے سن تے اِک گھوڑی پچھے اِک مربع ملدا سی۔ کڑانہ بار وچ اِک سرکاری سڑک دے دوہیں پاسیں رُکھ لائے جاندے سن۔ اِک میل (یاں شاید دو میل) دی لمبائی وچ رُکھ لاؤن لئی ادھا مربع دتا جاندا سی۔ مربع پکا اودوں ہوندا سی جدوں رُکھ پوری طرح پل جان تے پورے قد دے ہو جان۔ محکمہ جنگلات ولوں لائے گئے درختاں نوں پرورش کرن توں بعد ہی مربع پکا ہوندا سی۔

مربعیاں نوں نہری پانی واری نال ملدا سی۔ پہلاں ساڈے پنڈاں وچ ہر مربعے دی چار پہر (12 گھنٹے) دی واری سی۔ پچھوں پکیاں واریاں بنا دتیاں گئیاں۔ جیہناں وچ ہر مربعے نوں ہفتے وچ اِک واری پانی ملن دا بندوبست کیتا گیا۔ پکیاں واریاں دا گھاٹا ایہہ ہویا کہ کجھ لوکاں دی واری ہمیشاں لئی دن دی ہو گئی تے کجھ ہورناں دے حصے سدا لئی رات آ گئی۔ ساڈے پنڈ وچ ہر ہفتے وچ اِک مربعے نوں 8 گھنٹے پانی ملدا سی تے اِک گھنٹے وچ تقریباً 6 کنال زمین سنجی جاندی سی۔

گنجی بار دے مربعے صحیح معنیاں وچ مربعے نہیں سن۔ مربعے لائل پور دی بار (ساندل بار) وچ سن، جیہناں دی لمبائی چوڑائی برابر سی۔ گنجی بار دے مربعے صرف عام بول چال وچ ہی مربعے سن۔ سرکاری کاغذاں وچ ایہناں نوں مستطیل ہی لکھیا ہویا سی۔ میجر گُرمکھ سنگھ ہوراں دی دتی جانکاری مطابق ایکڑ 40x40 کرماں دا سی تے مربعہ 200x200 کرماں دا سی۔ گنجی بار دا ایکڑ

40x36 کرماں دا سی۔ مربع بھاویں لائل پور دے ایکڑ نالوں چھوٹا سی۔ اِک کرم 1/2 5 فٹ دی منی جاندی سی۔ انج گنجی بار دا ایکڑ 40x40 مربع گز دا ہوندا سی۔ گنجی بار دی بھوں وی ساندل بار (لائل پور) جنی زرخیز نہیں سی۔ فیر وی مالوے دی زمین نالوں زیادہ پیداوار دیندی سی۔

گنجی بار دے گھاہ بوٹ، کیڑیاں، کاڈھیاں بارے کجھ جان کاری کراؤنی وی بے لوڑی نہیں ہووے گی۔ ایس بار دے رُکھاں، درختاں بارے کسے ہورتھاں لکھیا گیا ہے۔ گھاہ بوٹ وچوں سبھ توں ودھ جانیا پچھانیا سی ''بھکھڑا''۔ جس کارن گنجی بار وچ ننگے پیریں ٹُرنا لگ بھگ ناممکن سی۔ بھکھڑے دی کنڈیاں والی ڈنڈی بڑی موٹی ہوندی سی۔ اِیہہ بھکھڑے دا بی سی۔ ایس دی کنیاں دوائیاں وچ وی ورتوں کیتی جاندی سی۔ تُما گنجی بار وچ بہت ہوندا سی اتے تُما تاں بہت ساریاں دوائیاں وچ ورتیا جان والا پھل ہے۔ لہا (یاں اُلیہا) گنجی بار دی اِک ہور سوغات سی۔ ایس دا بی جھونے دیاں منجراں وانگ دے اُتلے پاسے لگدا ہے اتے زرے باریک کنڈیاں دی ڈنڈی دے روپ وچ ہوندا ہے۔ تسیں کنا بچ بچا کے لنگھو، لہے دے کنڈے کسے نہ کسے پاسیوں تہاڈے لیڑیاں نوں چمبڑ ہی جاندے ہن۔ خانیوال آوندیاں ہویاں اِک وار رات ہنیرے ہوئے مینوں اِک نرمے دے کھیت وچوں لنگھنا پیا۔ میرے تیڑ ریب پاجامہ سی۔ اوہ سارا لہے نال بھر گیا۔ ٹُرنا اوکھا ہو گیا پر لہے نال بھریا ریب پاجامہ لاؤہناں وی اِک مصیبت ہے۔ میں کافی اوکھا گھر پجا۔ ایتھے سب توں پہلاں لالٹین جگا کے سارے ٹبر نے میرے پاجامے وچوں لہا کڈھیا فیر پاجامہ تیڑوں لاہیا۔ چھبڑ گنجی بار وچ بہت ہوندے سن تے سیانیاں دے منع کرن دے باوجود وی منڈے کڑیاں چھبڑ کھاندے ہی رہندے سن۔ اَک دے بوٹے کافی وڈے تے اُچے

ہوندے سن۔ ایہناں دے پتے بکریاں کھاندیاں سن۔ جنڈی تے کریر دیاں جھاڑیاں ساری بار وچ بے انت سن۔

رُکھاں وچ ون تے جنڈ دا ذکر میں کئی تھائیں کیتا ہے۔ کریر وی اِک کارآمد رُکھ سی۔ ایس دے ڈیلیاں دا اچار مالوے وچ وی لوک عام پاؤندے ہن پر ایدھر ڈیلے مُل وکدے ہن۔ بار وچ کدے کسے نے ڈیلے مُل نہیں سن لیے۔ فروانہہ اِک ہور ضروری رُکھ سی جس دی لکڑ کافی ورتوں وچ آوندی سی۔ ساڈے اپنے احاطے وچ اِک کافی وڈا فروانہہ سی۔ ایسے دے پھٹے چیر کے اساں گھر دا گیٹ بنایا سی۔ پھوگ اِک ہور جانیا پچھانیا جھاڑ سی۔ ایس دی لکڑ سوائے بالن دے ہور کسے کم نہیں سی آوندی۔

کیڑیاں، کاڈھیاں وچ کنڈیالے دا ذکر ضرور کرنا پیندا ہے۔ کنڈیالہ گنجی بار وچ بہت ملدا اسی۔ سیہہ، گوہ، کوڑھ کرلی عام ملدے سن۔ رنگ وٹاؤن والا کرلا بہت سی تے مسلمان ایس کرلے نوں مارنا ثواب سمجھدے سن۔ اُوہناں دا وشواش ہے کہ کربلا دے میدان وچ ایہہ کرلے پانی دیاں مشکاں ٹک گئے سن۔ ایس کارن حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے دوہترے حسینؓ ایسے میدانے جنگ وچ تہائے شہید ہو گئے سن۔ سدھارن مکھیر رُکھاں تے عام لگدا سی پر ڈومنا گنجی بار وچ اساں کتے نہیں سی ویکھا۔

ساڈا ٹبر گنجی بار پُجا

ساڈے پروار نوں گنجی بار وچ سن 1920 وچ زمین ملی۔ ایہہ مربع ساڈے تائے حولدار کہر سنگھ نوں پہلی عالمی جنگ وچ کیتی فوجی نوکری بدلے ملیا سی۔ حولدار کہر سنگھ ساڈا سکا تایا نہیں سی۔ ساڈے پتا جی دے تائے دا پت سی۔ حولدار دا پتا بابو بُوڑ سنگھ ساڈے دادے بابا رُوڑ سنگھ دا وڈا بھرا سی۔ ساڈا ٹبر گھروں باہروں اکٹھا سی۔ ایس لئی جدوں مربعؔ ملیا تاں سارا ٹبر ہی بار نوں روانہ ہو گیا۔

اودوں تک تایا کہر سنگھ حالے فوج وچ ہی سی۔ مربعے دا دخل لین لئی اوہناں دا وڈا بھرا سردار شیر سنگھ آیا سی۔ اتے ایہہ ویکھ گیا سی کہ اتھے سانوں کیسے حالات وچ رہنا پینا ہے۔ سو جدوں ساڈا ٹبر پچھوں چلیا تاں اگلے ٹکانے دیاں لوڑاں مطابق چیز وست گھروں لے کے نکلیا۔ گدے تے کجھ بسترے، اِک بوری آٹا، دال، گُڑ، شکر، چکی، رسوئی دے بھانڈے، مدھانی، کہیاں، ہل، رنبے، داتر، کہاڑیاں، تے دو منجیاں وغیرہ لوڑ دیاں سبھ چیزاں رکھ لئیاں۔ زنانی اِکلی ساڈی دادی مائی عیدو سی۔ مال ڈنگر سی، دو جوگاں، چار مجھاں، دو گائیاں، اِک گھوڑی تے اِک کتا۔ ایہہ قافلہ اپنے جدی پنڈوں ''گھینے دے بانگر'' تحصیل بٹالہ وچوں نکلیا۔ ایس لانے وچ دادی جی توں علاوہ شامل سن، دو ویں بابے، تایا شیر سنگھ، چاچا دلیپ سنگھ تے اِک نوکر سنتا۔ میرے پتا جی وی انہیں دنیں اجے فوج وچ سن اتے میں اُوہناں دے نال جبلپور ساں۔ میں ایہہ حالات پچھوں بزرگاں کولوں سنے۔ ایس سارے لانے وچوں اکلا میرا چاچا دلیپ سنگھ ہی

1947 وچ واپس ایدھر آیا۔ باقی ساریاں دیاں مڑھیاں اسیں بار وچ ہی چھڈ کے آئے ہاں۔

چاچے دلیپ سنگھ دی وفات توں کجھ چر پہلاں میں اُوہناں نوں پچھیا سی کہ ساڈا ٹبر کیہڑے سال بار نوں گیا سی تے اوہناں 1921 دسیا سی۔ پر میرا خیال ہے کہ چاچا جی نوں بھلیکھا لگ رہیا سی۔ سن 1921 تک پتا جی تایا کہر سنگھ دویں فوج وچوں آ چکے سن پر اسیں قافلے نال نہیں ساں۔ جدوں اسیں گئے ساڈا چک ادھا پچدھا وس چکا سی۔ کوئی تیجا حصہ احاطے ولے ہوئے سن تے ستاراں اٹھاراں ٹبر پنڈ وچ رہ رہے سن۔ ایویں میرے اندازے مطابق پروار 1920 وچ اسوں دے مہینے بار وچ گیا۔ چھیتی پجن دی کالھ سی کیوں جے اگے پہنچ کے کنک دی بیائی کرنی سی۔

ٹُرن لکیاں کس جیرے نال گھراں نوں تالے مارے اتے کس حوصلے نال اُوہناں کھیتاں وچوں ہل پنجالیاں چکیاں جیہناں نوں ساڈے بزرگ پچھلیاں باراں پیڑھیاں توں واہندے آ رہے سن۔ ایس دا اندازہ اوہ لوک لا سکدے ہن جیہناں نے 1947 وچ پاکستان توں ٹُرن لکیاں اپنیاں گھ اں ول اخیری جھات ماری سی۔ (ساڈے جدی پنڈ نوں وساؤن والا بابا گھینا میتھوں 14 پیڑھیاں اُتے سی۔ ساڈے بابے توں 12 پیڑھیاں اُپر)

خیر ساڈے پروار لئی پنڈ توں اِیہہ دوجی ہجرت سی۔ پہلی وار مثلاں دے سمیں ساڈے وڈیریاں نوں گھینے کے چھڈ کے بھلائی پورے جا کے رہنا پیا سی پر چھیتی ہی پچھوں مہاراجہ رنجیت سنگھ دے راج وچ پھیر اپنے پنڈ آ وسے۔ ایس کارن گھینے کیاں وچ ساڈی پتی دا نام اج وی "بھلائی پوریاں" دی پتی ہے۔ اِیہہ دوجی ہجرت ہمیش لئی ثابت ہوئی۔ پاکستان بنن توں آ کے اسیں اپنے پنڈ

نہیں جا سکے۔ کیوں جے اوتھے مسلماناں دی زمین ہی نہیں سی۔ ساڈا جدی مکان جس وچ رسوئی توں علاوہ اِک وڈا کمرہ تے اِک چھوٹی کوٹھڑی سی۔ کوئی ویہہ سال پہلاں ڈھے چکیا سی اتے میں پچھلے ویہہ سالاں وچ اوس گھر دے کھولے ویکھن وی نہیں جاسکیا جس وچ میرا جنم ہویا سی۔

گھینے کیاں توں ساڈا بار والا ٹکانہ سوا دو سو میل توں کجھ اُتے سی۔ روزانہ بہت سفر نہیں سی کیتا جاسکدا۔ مجھاں گائیاں دے پچھے ہونو وی سن۔ اتے لگاتار چلدے رہن نال ڈنگراں دے کھُر وی دُکھن لگ پیندے سن۔ پورا پینڈا مکاؤندیاں 25 دناں توں اُتے لگے۔ راہ وچ دو نہہ تنیں تھائیں پشواں دی تھکاوٹ دور کرن لئی دیہاڑی بھر رُکنا پیا۔ اِیہہ پینڈا کوئی سوکھا نہیں سی۔ راہ وچ مینہ، جھکھڑاں، ہنیریاں دا ٹاکرا وی کرنا پیا۔ جدوں کتے مینہ آوندا، گڈا کسے رکھ تھلے کھڑا کر کے دوویں منجیاں، آٹے، گڑ وغیرہ اُتے کر کے اُتوں دی بھورے پا دیندے۔ ہنیری سمیں لیڑے کپڑے نوں اُڈنوں بچاونا اتے مال ڈنگر اکٹھا رکھنا وی اِک لوڑ سی۔ سبھ توں وڈی کٹھنائی سی پٹھیاں دی۔ لاہور دا ضلع لنگھ کے جدوں نویں وسی بار دے علاقے وچ داخل ہوئے تاں پٹھے ملنے کافی اوکھے ہو گئے۔ بھاویں بار دا ایہہ علاقہ آباد ہویاں چار پنج سال ہو گئے سن پر ساڈے وانگ اگانہہ نوں جان والے ہور وی بہت لوک سن۔

ایس لئی سڑک دے دوہیں پاسیں وسے لوکاں کول اپنے ڈنگراں جوگے پٹھے وی نہیں سن بچے۔ ہن سکیم اِیہہ بنائی کہ تایا شیر سنگھ گھوڑی تے چڑھ کے گڈے والیاں توں اگے نکل جاندا تے اٹھ دس میل جا کے پٹھیاں دی بھال شروع کردا۔ جتھوں پٹھے مل جاندے، گڈے والیاں نوں اوتھے ہی روک لیندا۔ ایویں کئی وار ہنیرا ہون تک سفر کرنا پیندا۔ اتے کدے کدے چنگے دن کھڑے ہی

ڈیرالاؤناپے جاندا۔ گھوڑی لے کے تن جنے پٹھے لین ٹُر پیندے تے پچھے رہے دو جنے رُکھاں درختاں نال ڈنگر بنھدے۔ ڈنگراں نوں پانی ڈاہندے۔ جے پانی کھلامل جاوے تاں مجھاں نہاؤندے، پٹھے آوندے تاں شبوتے ہی ڈنگراں اگے سُٹ دیندے۔ بابا بوہڑ سنگھ ہرپسو کول جاکے اوس دی پٹھ اُتے، دھون اُتے ہتھ پھیردا۔ تھاپی دیندا تے کہندا: ''کھالو بھئی جو کجھ رُکھاسُکا ملدا اے۔ سانوں تاں راہ وچ وی گھر والیاں پکیاں پکائیاں ملدیاں نیں۔ تہانوں اسیں پٹھے وی ان کُترے پاؤندے ہاں''۔ اتے پسو بابے دی گل سمجھدے سن۔ جدوں بابا ڈنگراں نوں تھاپی دین لئی نکلدا، ہرپسو اپنی واری دی اُڈیک وچ بوتھی چک کے بابے ول نوں جھاکدا رہندا۔ جس دن رکتوں توڑی وی مل جاندی، دویں بابے جھٹ پٹھے کُترن لگ پیندے۔ اوہنیں دنیں اجے ہتھ والے ٹوکے ای ورتوں وچ سن۔ گیڑن والا ٹوکا اجے نہیں سی بنیا۔ بابے نے پٹھے کُترن والیاں دو اچاویاں مُڈھیاں وی پنڈوں ہی گڈے تے رکھ لئیاں سن۔ کوئی منے یاں نہ منے پر ایہہ میری اکھیں ڈِٹھی گل ہے کہ وڈا بابا تقریباً 80 ورھیاں دی عمر تک اکلا ہی دونہہ بندیاں جنے پٹھے کُتر دیندا سی۔ کُترے ہوئے پٹھے ڈنگراں نوں پاکے بابا انج محسوس کردا جویں کوئی وڈی ذمے داری نبھالئی ہووے۔ سارے راہ وچ تن دن اجہے وی آئے جدوں رکتوں پٹھے نہ ملے۔ ایسے سمیں چنگا دن کھڑے ہی کسے اجہے تھاں گڈا روک لیندے جتھے پانی ملدا اتے لاگے چاگے چنگا گھاہ ہوندا۔ ڈنگراں نوں چرن چھڈ دیندے اتے آپ سارے جنے داتریاں رنبے پھڑ کے گھاوڈھن یاں کھوتن لگ پیندے۔ بابے داحکم سی کہ ڈنگراں نوں پٹھے پاؤن توں پہلاں آپ روٹی نہیں کھانی تے ایویں ہی ہوندا رہیا۔ جہاں شہریں رہن والے لوکاں نے کدے لوریاں نہیں رکھیاں۔ اوہناں نوں تاں شاید ایہہ اک نگونی جہی گل جاپے

پر پینڈ والیس نوں حیران کن معجزہ سمجھن گے کہ اینا لما پینڈا کر کے اتے کئی واری کوئی اِک ناغہ وی نہ کیتا۔ تھکیویں کر کے اتے پوری خوراک نہ ملن کر کے دودھ تاں گھٹ ہوندا گیا پر تنے مجھاں تے اِک گاں دوویں ویلے ملدیاں رہیاں۔ میں اودوں بہت چھوٹا ساں جدوں تائے شیر سنگھ نے ساڈے پتا جی نوں تے اِک دونہہ ساتھیاں نوں اِیہہ کہانی سنائی تے نال کہیا: ''اِیہہ ساڈے بھائیے دیاں تھاپیاں دی کرامت سی''۔ (تائے شیر سنگھ تے کہر سنگھ اپنے پتا نوں ''بھائیا'' کہندے سن)۔

ساڈی دادی نے ایس لمے پینڈے وچ جس طرح ٹبر دی سنبھال کیتی اُوہ اج کل دیاں مٹیاراں لئی اِک مثال ہے۔ جتھے تکالاں نوں گڈا رُکدا ماں جی جھٹ اِٹاں روڑے پھڑ کے چلھا بنالیندی۔ بالن دی راہ وچ کوئی تھوڑ نہیں سی۔ چلھا بال کے ماں جی دال رجھنی رکھ دیندی تے آپ آٹا گھنن لگ پیندی۔ دال عام طور تے مونگی دی دھرنی کیوں جے چھیتی رجھدی ہے یاں کدے کدائیں آلو بنالیندی۔ آٹا گنھ کے نال ہی دوجے چلھے تے روٹیاں پکاؤن لگ پیندی۔ نال ہی اپنے گل والے لیڑے پانی وچ گھچول لینڈے۔ ویلا ہووے تاں لیڑیاں تے تھوڑا بہت صابون وی گھسالیندے۔ (صابن دا ناں اُوہناں دناں وچ صابون ہی سی) اُوہناں دے آون تک روٹی تیار ہوندی۔ روٹی کھا کے دھاراں کڈھدے۔ ایس سمیں ماں جی روٹی کھالیندے۔ ددھ چوکھا ہوندا سی۔ ساریاں نوں اِک اِک چھنا کچے ددھ دا پین لئی دے کے فیر وی چار پنج سیر بچ جاندا۔ اوہ ماں جی کڑھنا رکھ دیندے۔ ددھ کاڑھ کے جاگ لا کے تے نہا دھو کے کِتے ادھی رات نوں ماں جی نوں سون دا ویلا ملدا۔ سویرے ککڑ دی بانگ نال اُٹھ کے رڑکا پا دیندے۔ اج بٹالے امرتسر توں لے کے ضلع ملتان دے ''متھابنگلہ'' تک

سویرے امرت ویلے ساڈی دادی دی مدھانی دی گھوکار پیندی گئی۔ ہور وی کئیاں مائیاں، بیبیاں نے ایسے راہے جاندیاں شاید پائیاں ہون پر ودھیرے لوک ددھ ہی پی چھڈ دے سن۔ مائی اندو ورگیاں ددھ کاڑھن، جماؤن تے رڑکن والیاں ہمتی تے سِر ڑی سوانیاں بہت تھوڑیاں سن۔

ایس سفر دیاں کہانیاں تاں تایا جی کئی سناؤندے ہوندے سن پر ستر سال پرانیاں گلاں نہ ہن مینوں پوری طرح یاد ہی ہن تے نہ ہی سارے ویروے دین دی لوڑ ہے۔ ہاں اِک قصہ سناؤن والا ہے کیوں کے اوس نال اُتے بیان کیتی مدھانی دی گھوکار دا تعلق ہے۔

اِیہہ قصہ میں تایا شیر سنگھ جی توں سن 1921ء یاں 1922ء وچ سنیا۔ اج ستراں ورہیاں پچھوں یاداں دے ورقے پھولدیاں ایس کہانی دا دھندلا جیہا پرچھاواں ساہویں آگیا۔ پورے ویروے ہن یاد نہیں۔ منٹگمری توں اِک دو منزلاں اگے لنگھ کے اِک دن ساڈے پروار نے رات اِک اجیہے تھاں ڈیرا لایا جتھے زمین آباد ہو چکی سی پر پنڈ نیڑے کوئی نہیں سی۔ سڑک توں کجھ ہٹویں مسلماناں دی اِک بھینی سی۔ سویرے اجے سورج نہیں سی چڑھیا کہ اِک بزرگ مسلمان آیا۔ اوس علاقے دا مسلمان جیہناں نوں اسیں جانگلی کہندے ساں۔ اوہ آوندیاں ہی بولیا: ''سردار جی! واہگورو جی دی فتح'' ساڈے بزرگ حیران ہو گئے کہ اِک مسلمان تے اوہ وی ملتان دے علاقے دا مسلمان فتح بلاونی کتھوں سکھیا۔ تایا جی دے کجھ کہن توں پہلاں ہی اوہ فیر بولیا: ''او سردارو تساں کہی مٹی دے بنے ہوئے ہو۔ ساڈیاں سوانیاں گھر بیٹھیاں ہی آکھ دیندیاں ہن، کھیر پی چھوڑو، جماؤن تے رڑکنا پاون دا بکھیڑا کون کرے اتے تساڈی اپنی ایس سفر وچ دھمی نال کھڑکن لگ پئی گدی۔ میں جاتا رڑکنا پاؤن لئی سوانی کوئی جوان جہان ہوسی پر ایس بی بی دی عمر تاں پنجاہ

پچونجا دے ڈھگ ہوسی''۔ اصل وچ ماں جی (ساڈی دادی) دی عمر اوس سمیں سٹھ توں کوئی دو چار سال اُتے سی۔ اوہ فیر کہن لگا: ''اوسنگھو اپنی بہادر، غیرت مند تے ہمتی قوم ہوندیاں تساں راج گنج گوالیا''۔ اصل وچ اوس بزرگ دی عمر اوس ویلے سو سال توں اُتے سی۔ اوس نے سکھ راج دا سماں ویکھیا ہویا سی تے لاہور دربار دی شان وشوکت وی ویکھی ہوئی سی۔ اوہ اُتھاں تے مال لد کے لاہور جاندے ہوندے سن۔ کجھ چر ہور گل بات ہوئی۔ مسلمان بزرگ نے بڑے نگھے پیار نال ساڈے پروار نوں ودعیا کیتا۔

ماں جی دا سارا پروگرام اجے دسنا باقی ہے۔ ددھ رڑک کے ماں جی سارے ٹبر لئی پرونٹھے پکاؤندے۔ سارے جنے دہی تے مکھن نال رج کے پرونٹھے کھاندے۔ اِک اِک پرونٹھا تے سویرے چویا ددھ، دوپہر دے کھان لئی رکھ لیا جاندا۔ تایا شیر سنگھ پچھوں دسدا ہوندا سی: ''چاچی سانوں سارے راہ وچ انج روٹی ٹک دیندی رہی جویں گھر بیٹھی ہووے''۔

ایس طرح منزل ماردا، پینڈے جھاگدا ساڈا لانا کوئی پنجی دناں پچھوں (پکا سماں یاد نہیں) اپنے ٹکانے پجا۔ راہ وچ اوکڑاں وی آئیاں۔ تاپ سراپ وی ہوندا رہیا پر ایہہ معمولی گلاں سن۔ اِک رات بگھیاڑ وچھے نوں پاڑن ہی والا سی کہ کتا بھبک مار کے اوس دے گل جا پیا۔ سارے جاگ پئے۔ پچھوں ساری رات واری واری اِک جنا پہرا دیندا رہیا۔ اِک رات چور جوگاں کھولن آگئے۔ اوددوں وی کتا بھونک پیا۔ چور چار سن۔ ایدھروں اجے بابے روڑ سنگھ نے ہی للکارا ماریا سی کہ چوراں نوں بھج دیاں راہ نہ لبھا۔ چاچا دلیپ سنگھ اوددوں پھٹ گھبروسی۔ اوہ گنڈاسی والی ڈانگ پھڑی چھال مار کے اُٹھیا۔ اوس نے اِک دوہاں نوں ڈھا لینا سی پر ننگے پیریں دوڑیا سی۔ پیر وچ ککر دی لمی سول چبھ گئی تے اوس دی دوڑ مٹھی

پے گئی اک چور دی پگ ٹاہلی نال اڑ کے ڈگ پئی۔ ایہہ اوتھے ہی چھڈ کے بھج گیا۔ دوجے دا پیر چکڑ وچ کھب کیا۔ اوہ جتی دا اِک چھتر کھبیا ہی چھڈ گیا۔ سویرے اُٹھ کے ساڈے نوکرنے چھترٹوکے نال وڈھ کے ٹوٹے کر دتا۔ پھیر پگ دے دو دو ٹوٹے کر کے چھتر دے دوویں ٹوٹے اوہناں نال بنھ کے ٹاہلی دی ٹہنی نال لمکا دتے۔

سفر وچ واپرے اجہے واقعات تے اوکڑاں دیاں کہانیاں کئی سال پچھوں تک اسیں اپنے بزرگاں توں سن دے رہے۔ ہر ٹبر دیاں آپو اپنیاں کہانیاں سن پر کدے کسے نے گھج کے یاں جھور کے نہیں کیہا کہ اسیں راہ وچ اینے اوکھے ہوئے۔ سبھ کجھ ہاسے مخول وچ ہی بیان کیتا جاندا رہیا۔ جے اوہ لوک اینے ہمتی یاں اینے جیرے والے نہ ہوندے تاں باراں آباد نہ کر سکدے۔ وڈیریو! سانوں تہاڈے کارنامیاں تے سدا مان رہے گا۔ آفرین صد آفرین۔ پر افسوس تساں سانوں کوئی اجیہی گڑھتی نہ دتی جس نال اسیں وی کجھ تہاڈے ورگا کر دکھاندے۔

گنجی بار وچ پہلا دن

سفر دے اخیرلے دن لمی منزل مار کے اپنے پنڈ جا پجے۔ جیہڑا پنڈ اجے بجھا نہیں سی۔ جس پنڈ دی اجے موہڑی ہی نہیں سی گڈی گئی۔ جتھے نہ کوئی پنڈ سی تے نہ پنڈ دا کوئی وسنیک۔ ساڈا ٹبر ایس پنڈ وچ پجن والا پہلا پروار سی اتے انجے ساڈے بزرگاں نے ہی چک نمبر 79/15 ایل دی موڑھی گڈی۔

ایس دن کیہ وار سی تے کیہڑی تاریخ سی، ایس بارے مینوں کوئی جانکاری نہیں(سگوں ایس پنڈ دا نام بچے دے نام رکھن وانگ گورو گرنتھ صاحب توں واک لے کے بسنت پورہ رکھیا گیا)

تایا شیر سنگھ پہلاں ہی اپنے مربعے دی نشاندہی لے گیا سی۔ مربع پنڈ دے نال لگدا سی۔ مربعے دے اُتے پنڈ دی وسوں والی تھاں دے وچالے چراگا سی۔"چراگا" پنڈ دے چوفیرے ویہلی چھڈی جان والی سانجھی زمین نوں کہیا جاندا سی۔ ایہہ فارسی لفظ "چراگا" دا پنجابی وچ اپنایا گیا روپ سی جو پُونگ وجوں ورتیا جاندا سی۔ ایس چراگے وچ اپنے مربعے دے نیڑے جیہے رکھاں دی اِک جھنگی جیہی وچ آ ڈیرا لایا۔ ایتھے دو وَن تے تن چار جنڈ سن۔ قدرتی ایس سال ملتان وچ مینہ چنگے پئے سن۔ چراگا وچ گھاہ سوہنا کھڑا سی۔ ڈنگر چرن لئی کھلے چھڈ دتے۔ ماں جی نے بنا کسے رسم و رواج دے پنڈ دے پہلے چلہے وچ اگ بالی اتے دال رجھنی دھر دتی۔ کجھ ہٹویں کھڑی اِک ٹبی تے چڑھ کے دوہاں بابیاں نے چوفیرے نگاہ ماری۔ نہ کوئی ایتھے بندہ سی نہ بندے دی ذات۔ مربعے

دیاں دو پیلیاں وچ نرمے دیاں چھٹیاں وی کھڑیاں سن پر سانوں مربعیاں دے دخل ملدیاں ہی پہلے آباد کار ایتھوں جا چکے سن۔

بابے نے دور تک نگاہ مار کے ویکھیا، کِتے پانی نظر نہ آیا۔ تائے نوں آواز مار کے آکھیا: ''چھیر سہیاں! ایتھے کِتے پانی وی ہے کہ ڈنگر تہائے ہی رہن گے؟'' تائے نے کہیا: ''بھائیا! پانی ہووے گا۔ آخر پانی نال ہی تاں بھوں آباد ہوئی ہے''۔ اِیہہ کہہ کے تائے نے گھوڑی پھڑی۔ پلا کی مار کے اوس دے اُتے بہہ گیا۔ تے اوس پاسے گیا جدھروں وی پانی دا کھال لنگھدا سی۔ اِیہہ ساڈے ٹبر دی بڑی خوش قسمتی سی کہ اوہ کھال اوس دن وگدا سی۔ کھال دے ایس حصے تک پانی ہفتے وچ صرف اِک دن وگدا سی۔ مال ڈنگر کھال ول نوں ہک لیا۔ ڈنگراں نے رج کے پانی پیتا۔ پچھوں سارے ٹبر نے ایسے کھال وچ اشنان کیتا۔ پنجھی دناں تک بے گانیاں جوہاں وچ نہاؤن پچھوں تے اوپریاں کھالاں، راجواہیاں دا پانی پین پچھوں کناں پیارا۔ کناں دلکش لگا ہووے گا اپنے پنڈ دے کھال دا پانی۔ ایس بارے ساڈے بزرگاں نے کدے کوئی گل نہیں سی کیتی۔ بس اینا کہہ چھڈ دے سن۔ ''شکر کیتا کہ ٹبر دے سارے جی اتے مال ڈنگر سکھیں ساندیں ٹکانے تے پج گئے''۔

اگلے دن ساڈے پروار نوں اپنے نویں پنڈ وچ پہلا سورج چڑھیا تے چڑھیا وی اپنے مربعے ولوں دی۔ تائے نے جپو جی صاحب دا پاٹھ کیتا تے دوہاں بابیاں نوں اپنی زمین دکھائی۔ بھوں کوئی تیجا حصہ ہی سواہری کیتی پئی سی۔ ساڈا مربع دو مربعیاں دا ادھ ادھ ملا کے بنیا سی۔ ایس لئی لمائی دو مربعیاں دی سی تے چوڑائی ادھے مربعے جنی۔ وچ کھال وی اجے پورا نہیں سی کڈھیا ہویا۔ خیر تن کلے بھوں پیر تے ہی بیجن جوگی سی۔ واپس ڈیرے تے پجے تاں ماں جی

نے پرونٹھے تیار کیتے ہوئے سن۔ روٹی کھان لگے تاں وڈا بابا بولیا: ''اوئے آپ تاں پرونٹھے کھان لگ پئے جے ایہناں بے زباناں دا وی کوئی فکر ہے کہ نہیں؟'' تائے نے دلاسا دوایا: ''بھائیا! میں ہنے جاناں پٹھے لبھن''۔ تایا حالے گھوڑی تے کاٹھی پا ہی رہیا سی کہ دوروں اِک مسلمان آوندا دِسیا۔ ایسے پاسے رات بزرگاں نے چلہے یاں دھوئیں وچ اگ بلدی دیکھی سی تے بابے روڑ سنگھ نے کہیا سی: ''جے ایہہ کوئی بھوت پریت نہیں تاں پھیر ایس بیابان وچ آدم ذات وسدی اے''۔ اوہ مسلمان بڑے تپاک نال ملیا۔ جی آیاں آکھیا تاں ایس علاقے بارے چوکھی جانکاری دتی۔ بابے نے اوس نوں وی پٹھیاں بارے پچھیا۔ اوس نے دسیا کہ پٹھیاں دی تاں ضرور تنگی رہوے گی۔ تسیں اپنے پٹھے چھیتی بیج لوؤ''۔ نال ہی اوس نے ڈھائی تین میل دور پٹھیاں دی دس پائی۔

ایس مسلمان توں پتہ لگا کہ ساڈے پنڈ دی زمین وچ جانگلیاں دیاں دو بھینیاں ہن۔ بھینی اوس علاقے وچ کسے اِک ٹبریاں دو تناں ٹبراں دیاں وکھریاں پائیاں جھگیاں نوں کہندے ہن۔ اوہناں وچوں اِک بھینی ایس جانگلی دی سی۔ جے میری یاداشت ٹھیک ہے تاں ایس دا ناں سی مراد۔ اِیہہ ساڈے بار چھڈن تک ساڈے پنڈ دی زمین ہی حصے ٹھیکے تے لے کے واہندا رہیا۔ ایسے نے دسیا کہ لاگدے پنڈ وچ دو ٹبر سکھ آبادکاراں دے وی رہندے ہن۔ ایس جانگلی نوں مل کے سارے ٹبر نوں کافی حوصلہ ہویا۔ تایا پٹھیاں دی بھال وچ پھیر ترن ہی والا سی کہ اوہناں سکھ پرواراں دے دو بندے وی اُٹھ تے چڑھ کے آ گئے۔ اوہناں نوں راتو رات ہی کسے طرح خبر مل گئی سی کہ اِک نواں سکھ ٹبر آ گیا ہے۔ ایڈی وڈی خبر سُن کے اوہ گھر کویں بہہ سکدے سن۔ تایا جی دسدے ہوندے سی کہ اسیں اِک دوجے نوں انج جپھیاں پا کے ملے جویں میلے وچ گواچا

بچہ لبھن پچھوں ماں دے گل چمبڑدا ہے۔

کِنے کرماں والے ساں اسیں کہ ایس ویران جنگل وچ وی سانوں بندے مل گئے تے بندے وی اپنی ذات دے۔ پہلی وار وڈے بابے دے چہرے تے وی کجھ رونق آئی۔ اوہناں سکھاں نے کہیا: ''دو دو دناں دے پچھے تاں تسیں ساڈے ٹبراں توں لے آ تے اوددوں تک کوئی بندوبست کر دواں گے''۔ اوہناں نے بندوبست کر وی دتا۔ پچھے بھاویں ڈھائی تن میل توں ہی لیاؤنے پیندے رہے پر ماڑے چنگے مل گئے۔ توڑی دا گُپ وی جانگلیاں کولوں مل گیا۔ اودھر دے جانگلی موصل بنھنا نہیں سن جان دے۔ توڑی دے گُپ ہی بنھدے سن۔

اوہناں سکھاں نے ہی دسیا کہ ایتھے نہ کوئی ہٹی ہے نہ دوکان نہ ترکھان، نہ تیلی نہ موچی، کمہیار، چمار، نہ ہی کوئی ڈاکٹر حکیم کوئی نیم حکیم وی نہیں۔ بس اک گورو دی اوٹ ہے۔ جان لگیاں اوہناں کہیا: ''ایہہ دو نکیاں نکیاں چیزاں نیں۔ تہانوں ایہناں دی لوڑ ہووے گی''۔ ایہہ آکھ کے اوہناں نے دو بوتلاں کڈھیاں، سجر گھر دی کڈھی شراب دیاں۔ تایا شراب نہیں سی پیندا۔ ایہہ کجھ نہ نکر کرن لگا پر باقی سارے پین والے سن تے وڈا بابا تکڑا پیاک سی۔ اوس نے اگانہہ ہو کے بوتلاں آپ پھڑ لئیاں تے تائے ول نوں ہتھ کر کے آکھن لگا: ''ایہہ تاں جٹ دے گھر ایویں جم پیا۔ ایہنوں کسے باہمن دے گھر جمنا چاہیدا سی''۔ دوجی سوغات اوہناں نے دتی پھٹکڑی۔ پچھوں چھیتی ہی سانوں پتہ لگ گیا کہ پھٹکڑی ایتھے کنی ضروری چیز سی۔ پانی کھالاں دا پینا پیندا سی تے گنجی بار دی نہر دا پانی بڑا گنگلیا ہویا سی۔ نری گار، گھڑے وچ پانی پا کے وچ پھٹکڑی گھول دتی جاندی۔ دو گھڑیاں پچھوں گار ہیٹھاں بیٹھ جاندی تے نتریا ہویا پانی اُتے رہ جاندا۔ کوئی چار پنج سال سارے بار والے ایہہ پھٹکڑی والا پانی پیندے رہے۔

پچھوں پنڈاں وچ کھوہ لگ گئے۔ گھراں وچ ورتن لئی کھوہاں دا پانی جھیور، دے جاندے پر باہر جاندیاں پھیر وی کھالاں، راجواہیاں دا پانی ہی پینا پیندا سی۔ دس ٹک پانی نال کنے تولے گار اندر جاندی سی۔ ایس دا اندازہ لاؤن دی کسے نے لوڑ نہیں سمجھی، پر کدے کسے نوں پیچش نہیں سی لگی۔ کسے نوں ہیضہ نہیں سی ہویا۔ کوئی ہور روگ نہیں سی لگا۔ گنجی بار دے وسنیکاں دیاں دو پیڑھیاں ایہو گار والا پانی پی کے پلیاں۔ کسے بڈھے نوں وی کوئی اجیہا روگ نہیں سی لگا جیہڑے اج اُبالیا ہویا پانی پی پی کے پلے نوجواناں نوں لگدے ہن۔

خیر ساڈے بزرگاں نے پہلے دن وچ ہی گھر دا بڑا کجھ بنا لیا۔ ماں جی نے دو چلھے بنا لئے۔ چونکا لمب پوچ لیا۔ دُدھ کاڑھن لئی بھڑولی وی تیار کر لئی۔ وڈے بابے نے نوکر نوں نال لے کے کھرلی بنا لئی۔ کلے دی ٹھوک لئے تے مڈھیاں گڈ کے لِب پوچ کے کوٹھاں وی تیار کر لیا۔ منجیاں دو ہی سن تے سون والے چھ جنے۔ بھنجے سونا خطرناک سی۔ پہلی رات ہی اِک وڈا سپ شاید ایہہ دسن آ گیا سی کہ تسی میری جاگیر اندر کیوں ڈیرا لا لیا ہے۔ بابے روڑ سنگھ نے ارادہ کر لیا سی کہ اگلی رات کسے نوں بھنجے نہیں سون دینا۔ اوس نے پاویاں دی تھاں دو سانگ لکڑی بھوں وچ گڈ کے لکڑاں دے ڈھانچے اُتے سرکرا گھاہ پھوس وچھا کے منہہ بنا دتے۔ پچھوں دو ڈھائی مہنے ایہہ منہہ منجیاں دا کم دیندے رہے۔ چاچے دلیپ سنگھ نوں سویرے ہی کھیتاں نوں پانی لاؤن بھیج دتا سی۔ مراد جانگلی دس گیا سی کہ پانی دی اجے نہ کوئی واری ہے نہ پابندی۔ لوک اجے آئے ہی نہیں سن۔

چاچے نے واگورو آکھ کے نکے نوں ٹک لایا۔ تن ٹک ماریاں پانی چھالاں ماردا ساڈے مربعے دے کھال وچ اُتریا۔ کھوہاں دیاں آڈاں موڑن

والے چاچے نوں کیہ پتہ سی پانی اپنے زور نال آوندا ہے۔ کالھی نال کھال وچوں نکلدیاں اوہدی جتی دا اِک چھتر دی وچ رہ گیا۔ جیہڑا اگے پیلی دے نکے توں لبھا۔ چاچے نے تکالاں تک سارے کلے بھر لئے۔

سون لگیاں دن دا لیکھا جوکھا لیا تاں انج جاپیا کہ اساں اِک دن وچ بڑا کجھ کرلیا ہے۔ کھیتی وی شروع ہوگئی۔ گھر وی وس پیا۔ مال ڈنگر دا پربندھ وی ہوگیا۔ سارے خوش سن۔ تایا دور رڑے وچ بیٹھا رہراس دا پاٹھ کر رہیا سی۔ جدوں اوس نے پاٹھ مکالیا تاں بابے نے بوتل کھولی۔ دو دو ہاڑے چونہہ بھراواں نے آپ لئے، اِک اِک ہاڑا چاچے نوں تے نوکرنوں دتا تے پرشادے چھک سارا ٹبر اطمینان نال سُتا۔

سوسجنو! انج گڈی گئی موڑھی گنجی بار وچ ساڈے پنڈ دی تے انج بیتیا سارے ٹبر دا پہلا دن گنجی بار وچ۔

بار وچ پہلے کجھ دن

بار وچ سجدیاں ہی پہلا کم پٹھے بیجن دا سی۔ اِک وِگھا (ادھا کلہ) تاں آوندیاں ہی بیج لیا سی۔ اِک وگھا ہور چھیتی ہی بیج لیا۔ دوہر پا کے اِک کلہ چھولے وی بیج لئے۔ ہن بابا کہندا سی کہ کنک گھٹو گھٹ چوہر پا کے بیجنی ہے۔ خیر بابے نوں منا لیا کہ نویں بھوں وچ تیہر ہی کافی ہووے گی۔ بابے نے اوسے ویلے نوکر نوں حکم دتا: "سنتیا! سویرے ککڑ دی بانگ اُٹھ کے ہل جونے آں"۔ ایتھے میں اِک گل دسنی ضروری سمجھدا ہاں، وڈے بابے دا باں بوڑھ سنگھ کوئی ورلا ہی جان دا سی۔ گھنیئے کیاں وچ ہی اوس نوں "بابا جھتاں" کہندے سن تے ایہہ نام بار وچ وی اوس دے نال ہی آیا۔ جس دن بابا تن چار ہاڑے اکٹھے پی لوے، اوس دن اوہ دریا جھناں وانگ گجدا سی۔ ایہہ گھنیئے کیاں والیاں دا وچار سی کہ ایس لئی اوہناں نے بابے دا نام "بابا جھناں" پا دتا سی۔ سنتا ہس کے بولیا: "بھائیا! ککڑ کتھوں لیاواں گے بانگ دین لئی؟" بابے نے اوس نوں دو چار گرم گرم گالھاں کڈھیاں۔ بابے دیاں گالھاں سن کے سنتے نوں نیندوا ہوا چنگی آوندی سی۔ اگلے دن چنگے تڑکے اُٹھ کے سوہرے ہل دی جھنگی بابے نے پھڑی۔ دو جاہلی سنتا سی۔ دوواں نے پرچھاویں ڈھلن توں پہلاں اِک کلے نوں تیہر پا کے سہاگا ماردتا۔ گھر آکے بابا کڑک کے بولیا: "چھیر سیہاں! اساں سویرے اِک پیلی بیجنی اے۔ بی کڈھ کے رکھیں"۔ چاچا تے تایا جھگی بناؤن لئی لکڑاں وڈھ کے لیائے سن۔ تایا خود لکڑاں چھانگ بنا رہیا سی۔ بابے دی گل سن کے اوہدے ہتھوں کہاڑی ڈگ

پئی۔ کسے نوں چیتا ای نہیں سی کہ کنک بیجن لئی گھر اِچ دا اِک دانہ وی نہیں سی۔ بی خانیوال توں نیڑے کتوں ملنا دی نہیں سی۔ تایا اوسے ویلے گھوڑی تے چڑھ کے مراد جانگلی دی جھگی تے پچا۔ خانیوال دا راہ پچھن لئی۔ مراد نے سمجھایا: "اج جان دی غلطی نہ کرنا جے کیہڑ وچ کدائیں بھلی پے گئی تاں تسیں مرویسو"۔ اوس کہیا: "ہک دیہاڑا ہور رُک ونجو۔ ڈکھنے ویسن لدے (لادو اُٹھ) لے کے خانیوال نوں۔ اوہ تہانوں نال گھن ویسن"۔ نال ای مراد نے پکی کیتی کہ راہ دے نشان چنگی طرح یاد کر لینے تاں جو پھیر کدے جانا پوے تاں راہ یاد ہووے۔ تیجے دن تایا اُٹھاں والیاں دے نال گیا۔ بار وچ وسدیاں ای اِک ہور مسئلہ پیش آیا سی۔۔ پلٹن وچ حوالدار نوں چٹھی لکھنی سی کہ اسیں بار وچ پہنچ گئے ہاں۔ گھنیئے کے والیاں نوں وی دسنا سی کہ اسیں سکھی ساندی بچ گئے ہاں پر ایس اُجاڑ وچ کارڈ، لفافہ، قلم دوات کتھے اتے چٹھی لکھ کے پاؤنی کیہڑے ڈاک خانے وچ سی، خیر تیجے دن تایا گیا تے سارے کم کر آیا۔ چٹھی لکھ کے پا آیا تے مراد دے دسے مطابق منڈی دے اِک آڑھتی دا پتہ لے آیا جہدے کول چٹھیاں دے جواب پہنچدے سن۔ واپس آوندیاں تایا دو بوری بی، اِک بوری آٹا، کجھ گُڑ تے ہور لوڑ والیاں وستاں لے آیا تے نال ای کجھ ضروری سَند وی لیایا۔ تیسا، آری، ستھری تے ریتی وغیرہ۔ گھر پُجا تاں اِتھے سارا ٹبر خوش دسیا۔ کیوں جے اِک ہور سکھ پروار پہنچ گیا سی۔ بڑا چنگا دن چڑھیا سی اج۔ گُرو دی کِڈی وڈی بخشش سی۔ بابا روڑ سنگھ بڑا گھٹ بولدا سی تے جدوں بولے۔ گل پتے دی کردا سی۔ باپو کہن لگا: "بھراوَا! تسیں آ گئے او ساڈے دِن پھر گئے نیں۔ ہن اسیں وس پئے آں"۔ ایہہ ٹبر اوسے دن رات نوں کجھ ہنیرے ہوئے پچا سی جس دن تایا خانیوال گیا سی۔ اوہناں نے ساڈے ٹکانے توں کوئی ادھ میل دور ڈیرا لایا سی پر راتی اوہناں

ساڈے چلہے وچ بلدی اگ ویکھ لئی سی۔ اوہناں وچوں اِک جنا سویرے ہی ساڈے ول آیا۔ اوس ویلے صرف باپو تے ماں ہی گھر سن۔ آؤن والا نوجوان سِکھ نوں ویکھ کے دوروں ہی بولیا: ''واہگورو جی کا خالصہ، واہگورو جی کی فتح''۔ نیڑے پج کے باپو دے پیریں ہتھ لایا تے فیر اوس دے گل نوں لگ کے اِنج ملیا جویں چراں دے وچھڑے پیو پُتر ملدے ہن۔ ماں تے باپو دوہاں نے اوس نوں دلا سا دتا۔ ماں جی دُدھ دا چھنا لے آئے۔ اوہ نوجوان بولیا: ''ماں جی! لسی ہے تاں پیاؤ۔ اج چوّوی دن ہو گئے نیں لسی پیتیاں''۔ اوہ گُٹا گٹ تن چھنے لسی دے پی گیا۔ ماں نے اوس نوں کہیا: جا گھر والیاں نوں دس دے۔ اج ساریاں دی روٹی میں پکاواں گی''۔ جدوں اوہ روٹی کھان آئے تاں اوہناں دے نال اِک دس باراں سال دی لڑکی سی۔ اوہ ماں دے گل لگ کے ڈاڈاں مار کے روئی۔ بڑی مشکل نال چُپ کرائی۔ ایہہ وچاری کدے ماں تے بھیناں بھراواں توں دُور نہیں سی ہوئی۔ ہن ایس نوں ٹبر والے اگلی نوں روٹیاں پکاؤن لئی لے آئے سن۔ دوواں ٹبراں نوں جویں سورگاں دی چھاں مل گئی ہووے۔ باپو آکھیا: ''سنگھو! فکر نہ کرو، اسیں دو نہیں دو لکھ ٹبر آں''۔

بپائی ہن چنگی تے سی کسے نوں وی پل بھر دا ویہل نہیں سی۔ پچھلے دو دناں توں اِک مصیبت ہور کھڑی ہو گئی سی۔ پانی دی واری ہن مُدھ والیاں مربعیاں دی سی۔ ایتھے کھال ٹُٹ گیا سی۔ ہُن دو ویلے ڈنگراں نوں پانی ڈاہون کوئی ڈیڑھ میل دور جواہے تے لے جانا پیندا سی۔ اوتھے ہی ساریاں نوں نہاؤن جانا پیندا سی تے اوتھوں ہی پین والے پانی دا اِک گھڑا سویرے تے اِک شام نوں لیاؤنا پیندا سی۔ پٹھے وی ڈھائی میل دور توں لیاؤنے پیندے سن۔ ساریاں دیاں ڈیوٹیاں ونڈیاں ہوئیاں سن۔ بابے جھناں دی عمر ستر توں کجھ اُتے سی۔ اوہ ہل دا

پورا جوترا لا کے تکالاں نوں پچھے وی کُتر داسی۔

ایہناں دناں دا اِک قصہ تایا بڑے چسکے لا کے سناوندا ہوندا سی۔ لوڑھے ویلے گھڑے وچوں پانی مُک گیا۔ باپو نے چاچے نوں آکھیا: "دیپو! بھج کے جا پانی دا گھڑا لیا"۔ چاچے نے گھڑا پھڑیا تے گھوڑی نوں جھنبو دے کے پلاکی مار کے اُتے چڑھ گیا۔ سارے آکھن: "توں گھوڑی تے گھڑا کیوں لیاویں گا۔ بھریا گھڑا گھوڑی اُتے تینوں پھڑاؤ کون؟" پر چاچا آکھی جاوے: "میں لے آواں گا"۔ کجھ چر پچھوں چاچا گھوڑی تے چڑھیا سر تے گھڑا رکھی، ہتھ چھوڑی گھوڑی نوں رواں چال پائی آوے۔ گھر والے پچھن لگے: "توں گھڑا کنج گھوڑی تے رکھیا؟" چاچا کہی جاوے: "میں گھڑا سر تے رکھ کے گھوڑی تے چڑھ گیا سی"۔ اوہ اگلے دن وی ایویں ہی گھوڑی تے گھڑا لیایا۔ پچھوں پتہ تاں لگ گیا کہ چاچا کیہ کھیڈ کھیڈ دا سی۔ پر اوہ خیر تک ایہہ ای کہندا رہیا: "میں گھڑا سر تے رکھ کے گھوڑی تے چڑھ جاندا آں"۔

اِک دن مراد نے باپو نوں راجوہے ول ڈنگر لئی جاندے دیکھ لیا۔ اوہ تکالاں نوں گھر آیا۔ جدوں تائے نے دسیا کہ ڈنگراں نوں راجوہے توں پانی ڈاہ کے لیاوندے ہاں تاں اوہ ہس کے بولیا: "واہ او سردارو! تہاڈے پیراں تلے پتّنگو پیا وہے تے تسیں ڈھوراں نوں دوکوہاں تے پانی پیاون کان چکی وہندے او"۔ فیر اوس نے دسیا کہ ساڈے ڈیرے دے دوجے پاسے نیڑے ہی اِک ہور کھال وگدا سی۔ ساڈے ٹبر نوں ایس کھال دا پتہ ہی نہیں۔ خیر دو میل تے نہاون جان تے ڈنگراں نوں پانی ڈاہون والی لوڑ دوتن دن ہی رہی۔ ایہہ جان کے ساریاں نوں بڑی خوشی ہوئی کہ پانی سانوں نیڑے ہی مل جایا کرے گا۔

جیہڑا نواں ٹبر آیا، اوہ اپنے نویں ٹکانے بارے ٹھیک اندازا نہیں سی لا

سکے۔ اوہناں کول نہ چاٹی سی نہ کاڑھنی نہ نہیہ۔ اوہ مدھانی لے آئے سن تے سوچ لیا سی کہ باقی سب کجھ اگے مل جائے گا۔ ایس جنگل وچ کیہ لبھنا سی۔ دو دن تاں اوہ وادھو بچیا ددھ ساڈے گھر دے جاندے رہے۔ تیجے دن ماں جی گئے تاں اوہناں دا چلہا چونکاں بنا کے آئے، نال آئی بچی وچاری نوں کیہ پتہ سی۔ ماں نے اُس نوں دسیا کہ دُدھ پتیلے وچ تتا کر کے ولٹوہی وچ جما لیا کر۔ ولٹوہی دا مونہہ کھلا سی۔ اوس وچ مدھانی تے گھُو آسکدے سن۔ ماں جی اپنے گھروں اِک چمٹا لے گئے سن۔ زمین وچ اِک ڈنڈا گڈ کے نال چمٹا رکھ دتا۔ ایہہ ہن کم چلاؤنیہہ بن گئی۔ ہور دو چکر مار کے ماں جی نے اوہناں نوں ہارے، بھڑولی وغیرہ بنا کے دے آئے۔ اہنیں دنیں اِک ہور رواقعہ ہویا جو ویکھن نوں معمولی گل سی پر ایس بیابان دے وسنیکاں لئی بہت وڈی ضرورت کھڑا کر گیا سی۔ ماں جی دی چاٹی بھج گئی تے بھجی وی بڑے رومانٹک ڈھنگ نال۔ اِک تکالاں ہنیرے ہوئے ماں جی چلہے تے دُدھ تتا کر رہے سن کہ چونکے وچ اِک سپ آیا۔ ڈبو سپ نوں ویکھ کے بھونکیا۔ ماں جی نے چلہے وچوں بلدا بلدا چو چک کے اینی زور دی سب دے سر وچ ماریا کہ سپ اوتھوں ہل ای نہ سکیا۔ پر بُری گل ایہہ ہوئی کہ چو دا سڑیا ہویا حصہ جیہڑا سپ دے سر وچ جا اوہ ٹٹ گیا تے باقی رہندا ماں جی دے ہتھ وچلا ٹوٹا چاٹی وچ جا وجا۔ ماں جی نے پتہ نہیں کِنے زور نال وار کیتا کہ سپ نے تے مرنا ہی سی نال چاٹی دے ٹھیکرے دور دور تیکر کھلر گئے۔ سارے ٹبر وچ سوگ پے گیا۔ اگلے دن نہ لسی ملنی سی نہ مکھن تے سبھ توں ودھ فکر ایہہ سی کہ اتھے چاٹی ملنی کتھوں ہے۔ اگلے دن تایا پھیر مراد دی بھینی تے گیا۔ مراد ہر ویلے نویں وسنیکاں دی مدد لئی تیار رہندا سی۔ اوہ ماہرا (چڑھاوٗ اُٹھ) لے کے کِتے گیا۔ (اج مینوں یاد نہیں کتھے) تے لوڈھے ویلے آدسیا سو' پر سُو کبھار آسی تھا' گھن کے'

جانگلیاں دی بولی وچ ''تھا'' مٹی دے بھانڈیاں نوں کہندے سن۔

تیجے دن گُمہار (گھمیار) آیا۔ چوکھے سارے بھانڈے اُٹھ تے لدکے۔

ماں نے اپنی لوڑلئی تے کجھ آون والیاں پرواراں لئی کافی بھانڈے لے لئے۔ پر دریا دلی دیکھو غریب جانگلی گھمیار دی جدوں ماں پیسے دین لگی تاں بولیا: ''نہ اماں تساں ساڈے مہمان تھئے۔ تہادروں پیسے گھن کے میں مُکالا کھٹنا ہے''۔ زور لاون تے وی اوس پیسے نہ لئے۔ ایہنے نوں تایا آ گیا۔ اوس نے آکھیا توں ساڈا اپکا پرجاپت ایں۔ ایتھے بڑے لوک آونے ہن۔ دسیں پندریں دن چکر ماردا رہیا کر''۔ پچھوں ایہہ گھمیار کئی سال تک ساڈے پنڈ دا پکا پرجاپت رہیا۔ ترن لگے نوں ماں جی نے اِک روڑی گڑ دی تے سیر بھر چَول دتے۔ جیہڑے پنڈوں لیاندے سن۔ جانگلیاں لئی ایہہ دوویں سوغاتاں وڈی نعمت سن۔ گُو بارے جانگلیاں دا اپنا گھڑیا ہویا اِک چٹکلا اوہ سناوندے ہوندے سن۔ مہاراجے دے راج وچ اِک نوجوان جانگلی اُوٹھاں دے قافلے نال لاہور گیا۔ اوتھے خالصہ دربار دی شان شوکت ویکھ کے اوس دیاں اکھاں چندھیا گئیاں۔ اِک دن دوستاں دی محفل وچ بیٹھا کہن لگا: ''راجے رنجیت سنگھ دے پلنگ دے پاوے سونے دے ہن''۔ محفل وچ اِک سوجھوان دوست بولیا: ''توڑے بادشاہ تھیا۔ بھاویں گُڑ دے پاوے چا بناویں''۔ ایہہ کہانی بھاویں من گھڑت ہووے پر ایس توں جانگلی سماج وچ گُڑ دی اہمیت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔

گنجی بار دا تحفہ

کسے گمنام شاعر دا اِک بڑا مشہور فارسی شعر ہے۔ ملتان دے علاقے بارے:

چہار چیز است تحفہء ملتان
گرد، گرما، گدا و گورستان

(ملتان دے چار مشہور تحفے ہن۔ گھٹا مٹی، منگتے تے قبراں)

شاعر نے ایتھے گھٹا مٹی (گرد) دا نام تاں لیا ہے پر ہنیری ایہناں تحفیاں وچ نہیں گنوائی۔ ہنیریاں دا ذکر کیتیاں بنا گنجی بار دے جیون دا اِک بڑا اہم انگ ان پچھا تارہ جاندا ہے۔ ہنیریاں شروع توں لے کے ساڈے بار چھڈن تک سانوں بُری طرح جھنجوڑ دیاں رہیاں۔ ایہناں ہنیریاں نے ساڈا کدے کجھ سواریا نہیں سی، وگاڑدیاں بہت کجھ رہیاں۔ بنے بنائے بوہل اُڈ جاندے سن۔ توڑی دیاں دھڑاں تے چھولیاں دے کنوں اُڈ جاندے سن۔ ایتھوں تک کہ کھلواڑیاں وچ لگیاں کنک دیاں بھریاں وی اُڈ جاندیاں سن۔ ڈھاریاں دیاں چھناں وی ہنیری اُڈا لے جاندی سی۔ ہنیریاں وچ کئی واری بڑے دلچسپ تے کدے کدے بھیانک واقعے واپر دے سن۔ اِک ہنیری وچ سِکھاں دے چک (52) دا ساہن نال لگدے مسلمان جانگلیاں دے پنڈ دے کھوہ وچ ڈِگ پیا تے رات بھر کھوہ وچ ہی رہیا۔ دِنے پتہ لگن تے 82 والے بیلاں تے لجاں لے کے کھوہ وچوں ساہن کڈھن گئے۔ اگے اِک دو نہہ مسلماناں نے اعتراض کیتا کہ سِکھ ساڈے کھوہ وچ نہیں وڑ سکدے۔ سِکھاں نے آکھیا:

"چلو فیر تسیں ساڈا ساہن کڈھ دیو"۔ ایہہ کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ آخر پنڈ دے مولوی نے سمجھایا کہ جے ساہن کھوہ وچ مر جاوے تے فیر کیہ کرو گے۔ ساہن دی بیل لمی سی۔ سوڑے وڈِھ والے کھوہ وچ اوہ پورا نہیں سی آوندا۔ اوہ کھوہ وچ کوئیں جیوندا رہیا تے اوس نوں کس طرح باہر کڈھیا۔ ایہہ اِک وکھری کہانی ہے۔ اِک ہور ہنیری وچ اِک اٹھاں نواں مہینیاں دا توانہ اُڈدا اُڈدا مساں بچایا۔ واڈھیاں دے دن سن۔ لوڈھے ویلے لاوے بدھیاں ہوئیاں بھریاں چک چک کے کھلواڑے تے لا رہے سن۔ پچھے پچھے سِلا چُنن والیاں بیٹے چُن رہیاں سن۔ اِک جنی نے اپنا اٹھ نوں مہینیاں دا بچہ رُکھدی چھاویں سوایا ہویا سی۔ اچانک بڑی زبردست ہنیری آ گئی۔ بچے دی ماں کافی دور سٹے چن رہی سی پر بچہ پہلے ہی بُلے نال رڑھ پیا۔ رڑھدا وی جاوے تے روندا وی جاوے۔ ماں نے حال دوہائی پائی۔ کوئی تیہہ بتی گز دور بچہ جا پھڑیا۔ کنک دا وڈھ سی ۔ بچے دا سارا سریر بلوندریا گیا۔

اِک ہور ہنیری وچ اِک رومانٹک قصہ واپریا۔ ماجھے وچوں اِک نونہہ مکلاوے آئی سی۔ بار بچی نوں حالے چار پنج دن ہی ہوئے سن۔ کپڑے دھو کے سکنے پائے ہوئے سن کہ ہنیری آ گئی۔ سس نے آکھیا: "بھج نی بی بی لیڑے سانبھ۔ ہنیری آ گئی او"۔ ہنیری نے آ گھیریا۔ نونہہ دوڑی۔ لیڑے تاں اُس نے لاہ کے چک لئے پر اپنے نوں ہنیری نے آ گھیریا۔ ملتان دیاں ہنیریاں وچ اپنا ہی ہتھ اکھاں توں دو کو فٹ دور نظر نہیں آوندا سی۔ نونہہ ہنیرے وچ راہ بھل کے چوکے ول جان دی بجائے باہر دے وڈے دروازے ول نوں ترپئی۔ اودھروں سوہرا وی ہنیرے وچ ٹوہندا آ رہیا سی۔ نونہہ سِدھی سوہرے وچ وجی: "اوے توں کیہڑا ایں؟" سوہرے نے گھبراہٹ وچ پچھیا۔ نونہہ وچاری کیہ جواب

دیندی۔ ابھڑ واہے دوجے ونے نوں دوڑی۔ اودھروں سس نے واج مار کے آکھیا: ''ایدھر نوں آ''۔ نونہہ چونکے کول تاں پہنچ گئی پر راہ وچ اُڈ کے آئی اِک پیڑھی نال اَڑ کے ڈِگی تے ڈِگی گھڑیاں والی گڑونجی اُتے۔ نونہہ دا متھا تاں بچنا ہی سی، نال دوویں گھڑے وی بھج گئے۔

سو، ایہو جیہیاں سن گنجی بار دیاں ہنیریاں۔ اج ایہہ ہنیریاں وی سانوں انج یاد آوندیاں ہن جویں اپنی جوانی یاد آوندی ہے۔ پر میں گل کرنی ہے ساڈے بزرگاں دے سِر بیتیاں پہلیاں دو ہنیریاں دی۔ تایا شیر سنگھ ایہناں دی کہانی واہوا لون مرچ لا کے سناوندا ہوندا سی۔ بار وچ وسیاں ساڈے بزرگاں نوں کوئی چار پنج دن ہوئے سن۔ ٹبر نوں جاپدا سی کہ ہن ساڈا گھر وس پیا اے۔ اِک دن لوڈھے ویلے باپو رُوڑ سنگھ تے نوکر وَتر بن نوں سہاگا مارن گئے سن۔ (بابے روڑ سنگھ نوں اسیں ''باپو'' آکھدے ہوندے ساں) چاچا دلیپ سنگھ دُور کھال تے نہا کے مالش کر رہیا سی۔ تایا کہندا ہوندا سی: ''دیپو مالش کر کے ڈنڈ بیٹھکاں کڈھ رہیا سی''۔ (چاچا اجے ان داڑھیا سی تے سارے اوس نوں ''دیپو'' ہی آکھدے سن) بابا جھناں وی کِتے باہر سی۔ گھر سن تایا تے ماں جی۔ ماں روٹی پکا رہی سی۔ روٹیاں چاننے چاننے ہی پکاؤنیاں پیندیاں سن کیونکہ سرہوں دے تیل دا دیوا معمولی جہی ہوا نال بجھ جاندا سی۔ اینے نوں تائے نے واج ماری: ''چاچی! اپنا آٹا دانہ سانبھ، ہنیری آ گئی او''۔ ماں نے پچھانہہ مونہہ کر کے ویکھیا۔ کالی بولی ہنیری موڈھیاں تے آ چڑھی سی۔ ماں نے چھیتی چھیتی اِک تھالی آٹے اُتے مودھی ماری تے اُتے کونڈی مودھی مار دتی۔ دوجی تھالی روٹیاں اُتے مودھی ماری۔ اُتے رکھن لئی کوئی بھار لبھن لگی کہ ہنیری آ پہنچی تے اُڈا کے لے گئی ماں جی دی چنگیر سنے روٹیاں تے سنے تھالی۔ اوتھے نہ کوئی کندھ نہ کوئی کوٹھا۔ نہ واڑ نہ اوہلا۔ رڑے

میدان وچ سبھ کجھ بنا کسے روکاوٹ توں اُڈیا جا رہیا سی۔ ماں جی دے چلھے وچوں اُڈیاں بلدیاں چھاپیاں تے اوہناں وچوں نکلدے چنگیاڑے دور تک اُڈ دے دسدے سن۔ ہور کجھ نظر نہیں سی آ رہیا۔ ہاں ماں جی دی تھالی اُڈدی جاندی کھڑکدی سی۔ ماں اوس دے مگر دوڑی۔ ڈگدی ڈھہندی نے تھالی تاں جا پھڑی پر فیر ایہہ پتہ نہ لگے کے گھر کیہڑے پاسے ہے۔ اپنے نوں اِک وچھے دا ڈرنال اراٹ نکل گیا تے اودھر بیج نال گاں وی اِڑنگی۔ ماں جی نوں اپنے گھر دی سیدھ مل گئی۔ کوئی ادھا گھنٹہ ہنیری دا زور رہیا۔ ہور دساں پندراں منٹاں پچھوں جدوں کجھ دسن لگا تاں ماں دی چنگیر دی بھال شروع ہوئی۔ ڈبو (کتا) ایس مہم وچ بڑا کامیاب سِدھ ہویا۔ ڈبو عام پینڈو کتا سی پر بڑا سوجھوان، فرمانبردار تے صبر سنتوکھ والا سی۔ ماں جی اوس نوں روٹیاں تے دُدھ دی راکھی لئی وی بٹھا جاندے سن۔ ڈبو سنگھدا سنگھدا اگے لگا۔ کجھ چر پچھوں اوہ دو روٹیاں لے آیا تے ماں جی دے پیراں کول رکھ دتیاں۔ ماں نے روٹیاں مجھاں نوں پاون لئی چک لئیاں تے ڈبو نوں کہیا: ''جا چنگیر لبھ کے لیا''۔ ڈبو فیر اِک روٹی چک لیایا۔ تیجی وار ڈبو چنگیر وی کسے جھاڑی وچ اڑی چک لیایا۔ گھر مڑ کے مال ڈنگر گنیا۔ سبھ ٹھیک سی۔ کوانے وچ پوری صفائی ہو چکی۔ اُتے پیہاں کُترے ہوئے پٹھے تے توڑی دیاں دو پنڈاں ہونجھیاں گئیاں سن۔ سون والے منجیاں دیاں صرف بھوں وچ گڈیاں لکڑاں ہی رہ گئیاں سن۔ باقی سبھ کجھ اُڈ گیا سی۔ شکر اے کہ تائے نے لیڑے، کپڑے تے بسترے اکٹھے کر کے اِک منجی تے رکھ کے اُتے دوجی منجی مودھی مار دتی سی اتے اُتے آپ بیٹھ گیا سی۔

ہن تک ہنیری دا ویگ مٹھا پئے نوں کوئی دو گھڑیاں ہو گئیاں سن پر ٹبر دے جیاں وچوں اکلا بابا جھناں ہی گھر پرتیا سی۔ بھائیا گھوڑی لے کے چاچے

نوں لبھن گیا۔ اوس دے نہاؤن والے ٹکانے ول بچ کے واج ماری تاں پتہ لگا کہ چاچے دانواں جھگا اُڈ گیا سی۔ چاچا اوسے دی بھال وچ ٹکراں مار رہیا سی۔ تایا اوس نوں دلاسا دے کے نال لے آیا کہ جھگا سویرے لبھ لاں گے۔ ایتھے کیہڑا کسے نے چکنا اے۔ فیر تایا گھوڑی تے ڈبونوں لے کے سہاگے والیاں نوں لبھن گیا۔ اوہ سہاگا چھڈ کے مڑ رہے سن کہ ہنیری وچ پھس گئے۔ اُڈ دیاں چھاپیاں توں بچن لئی اِک ٹبی دی آڑ لئی۔ ہنیری پچھوں مڑن لگے۔ گھر دی سیدھ گوا کے سجے ہتھ ول ٹُر پئے۔ تائے نے دوڑ بھج کر کے واجاں مار کے مساں اوہناں نوں لبھیا۔ گھوڑی تے کُتے دوہاں نوں اِک وار ویکھے راہ دی بڑی پچھان ہوندی ہے۔ ڈبو تے گھوڑی ایس لانے نوں سدھا گھر لے آئے۔

اوس رات روٹی پکی کہ نہ کسے نے کجھ کھادا یاں بھکھے ہی سُتے۔ ایس بارے مینوں ہن کجھ یاد نہیں۔ تائے شیر سنگھ توں سنن دے مطابق ایہہ ساڈے ٹبر دا گنجی بار دی ہنیری بارے پہلا تجربہ سی۔

دوجی ہنیری تن چار دن بعد ہی آئی۔ اودوں ٹبر دے جی کافی سوادھان ہو چکے سن۔ ایہ کی ہنیری سُتیاں پیاں آئی۔ پٹھے پھیر اُڈ گئے۔ اِک گاں کلا پٹا کے کدھرے نکل گئی۔ کافی دوڑ بھج کر کے لبھی۔ ماں دی چاٹی ہنیری روڑھ کے لے گئی۔ اوہ اگلی سویرے ماں نے آپے ہی ڈبونوں نال لے کے لبھ لئی تے لبھی ثبوتی۔ سبھ توں دلچسپ ساکا ایہہ ورتیا کہ باپو تے تائے دوہاں دیاں پگاں اُڈ گئیاں۔ ہنیری پچھوں دوویں جنے پگاں دی بھال وچ ٹُرے۔ ہنیرا اجے وی بڑا سی۔ کجھ دور جا کے باپو خوشی نال بولیا: ''لے بھئی میری تاں لبھ پئی او''۔ باپو دی پگ اِک جھاڑی وچ اُلجھی ہوئی سی۔ پل بھر پچھوں تایا وی بول اُٹھیا: ''میری وی لبھ پئی اے''۔ دوویں جنے ہنیرے وچ اپنیاں پگاں کنڈیاں وچ اُلجھیاں کڈھن

لگے۔ جدوں کافی محنت پچھوں پگاں کڈھ لئیاں تاں پتہ لگا کہ دوہاں نے اِکو پگ دا وکھو وکھ لڑ پھڑیا ہویا سی۔ ایہہ پگ تائے دی سی۔ باپو دی پگ اگلی سویر ڈبو نے لبھی۔

اساں بار وسا لئی۔ جنگل وڈھ کے صاف کر دتے۔ ٹبے توڑ کے پدھرے کر لئے۔ کلر کپر وی زرخیز بھوں وچ بدل دتے پر ہنیریاں نوں قابو نہ کر سکے۔ ایہناں دا ویگ ساڈے بار چھڈن تک اوویں ای رہیا تے اج وی اوویں ای ہووے گا۔ ہن میں ہنیری نال تعلق رکھن والی اِک ہڈ بیتی سناونا چاہوندا ہاں۔ ایہہ گنجی بار چھڈن توں صرف پنج سال پہلاں دا واقعہ ہے۔ میں اوہنیں دنیں بی-اے پاس کر کے کجھ نجی حالات کارن خانیوال رہ رہیا ساں تے دسیں پندریں دنیں پنڈ آوندا ساں۔ اودوں تک شہر خانیوال توں اِک لاری ساڈے پنڈاں نوں چلن لگ پئی سی۔ جیہڑی شامیں چار وجے شہروں پنڈاں نوں جاندی سی اتے سویرے اوتھوں شہر نوں آوندی سی۔ ''بس'' نوں اوس زمانے وچ سارے پنجابی ''لاری'' آکھدے سن۔ میں عام طور تے سائیکل تے جاندا ساں۔ اِک ہفتے والے دن جدوں میں پنڈ نوں جان لگا تاں ساڈے گواہنڈی پنڈ چک 78 دے دو ساتھی ملن آئے۔ اوہ آکھن لگے ''ادھا گھنٹہ ٹھہر جا، اکٹھے چلدے آں''۔ جدوں اسیں پنڈ نوں ٹرے، دن اجے چنگا کھڑا سی تاں اسیں سوکھے ای لوئے لوئے پنڈ پہنچ سکدے ساں پر مساں کوئی تن میل گئے ہواں گے کہ میرا سائیکل پنچر ہو گیا۔ اودھر سائیکلاں والے پنچر دا سامان تے پمپ نال لے کے ٹُردے سن۔ پنچر لایا۔ کوئی پندراں منٹ لگے فیر ٹُرے تے کوئی ڈھائی تن میل چلن پچھوں دوسرے منڈے دا سائیکل پنچر ہو گیا۔ فیر پنچر لا کے ٹُرے تے کوئی ہور تن میل پچھوں تناں وچوں دو سائیکل اکٹھے ای پنچر ہو گئے۔ ہن اساں سوچیا کہ جے پنچر لاون لگ پئے تاں سانوں ایتھے ای ہنیرا ہو جانا ہے تے اگے اساں تقریباً اٹھ میل غیر آباد

علاقے وچوں دی لنگھنا ہے۔ کوئی چھ میل کپر تے تقریباً دو میل جنگل۔ سو اسیں فیصلہ کر کے پیدل ٹُر پئے۔ اگے راجواہا آیا۔ اوس توں پانی پی کے اسیں کپر وچ وڑ گئے۔ اجے سورج کھڑا سی۔ اسیں ادھا پینڈا چاننے چاننے کر سکدے ساں۔ کپر وچ کوئی ڈیڈھ دو میل گئے ہواں گے کہ کھبے پاسیوں بھیانک ہنیری اُٹھی۔ اسیں بالکل رڑے وچ ساں۔ ہنیری وچ اُڈ کے آئے چھاپیاں توں بچا لئی اسیں اِک ٹبی دی آڑ لئی دوڑے۔ ایہہ ٹبی کوئی دو ڈھائی سو گز دور سی۔ ساڈے اوتھے پہنچدیاں تک ہنیری آ گئی۔ کافی لمے سمیں تک ہنیری چلی۔ گھپ ہنیرا سی۔ ٹبی دی اوٹ دے باوجود بُکاں دے بُک مٹی گھٹا، کنکر، چھوٹیاں موٹیاں چھاپیاں ساڈے وچ وج رہیاں سن۔ کوئی ڈیڑھ گھنٹے پچھوں ہنیری بند ہوئی پر ہنیرا اجے کافی سی۔ سانوں اِک دوجے دے بُت ہی نظر آوندے سن۔ ہن اِک ہور پریشانی کھڑی ہو گئی۔ ہنیری رُخ بدلدی رہی سی تے اسیں ٹبے دے چوفیرے گھمدے رہے ساں۔ ہن سانوں ایہہ پتہ نہ لگے کہ خانیوال کہڑے پاسے ہے تے ساڈے پنڈ کہڑے بنے۔ میرے دوویں ساتھی خانیوال ول نوں ہتھ کھڑا کر کے کہن کہ پنڈ ایدھر ہے۔ میں ٹھیک اپنے پنڈ ول اشارہ کراں۔ آخر میں اوہناں نوں کہیا کہ تسیں میری گل منو جدھر میں کہندا ہاں اودھر چلو جے ایہہ راہ ٹھیک ہویا تاں اسیں پنڈ پہنچ جاواں گے تے جے تہاڈے خیال مطابق اسیں اُلٹے پاسے چل رہے ہوئے تاں راہ وچ راجواہا ضرور آونا ہے۔ پانی پی کے اوتھے سوں جاواں گے۔ سویرے اُٹھ کے ٹُر پواں گے۔ اوہناں میری گل من لئی۔ ہن میرے لائے اندازے مطابق اسیں راہ لبھن لگے جہڑا چھڈ کے اسیں ٹبی دی اوٹ لئی سی۔ کوئی پندراں منٹ ٹکراں ماردے رہے۔ پیراں نال ٹوہ ٹوہ کے راہ لبھدے ساں۔ دسدا تاں اجے بہت گھٹ سی۔ کجھ چر ہور اگے پچھے، سجے کھبے

بھال کیتی۔ راہ کِتے نہ لبھا۔ ہن پوزیشن ایہہ سی کہ سانوں ایہہ وی نہیں سی تجھدا کہ پنڈ سامنے ہے کہ پچھے۔ سجے یاں کھبے۔ انج جاپن لگا کہ اسیں ایس بیابان وچ تہائے مر جاواں گے۔

ایس بے وسی دی حالت وچ اِکو چارا باقی سی دُعا۔ اساں اِک من، اک چِت ہو کے بابے نانک نوں یاد کیتا تے بینتی کیتی: ''بابا! ساڈی مدد کرو'' ۔ بابا بوہڑیا۔ چھیتی ہی سانوں راہ لبھ پیا تے اسیں اوس پاسے نوں تُر پئے جدھر میرے اندازے مطابق ساڈے پنڈ سن۔ کوئی ادھا گھنٹہ تُرن پچھوں سانوں پتہ لگا کہ ایہہ ساڈے پنڈ دا راہ نہیں۔ اوہ ایدھر نہ آئے۔ فیر وی سانوں حوصلہ سی کہ آخر ایہہ راہ کسے پنڈ ہی جائے گا۔ جنا پینڈا کر کے اسیں دو ڈھائی گھنٹے وچ پج جانا سی۔ ہن تن سوا تن گھنٹے تُر کے وی نہ کوئی جھگی آئی، نہ کھیت، نہ کوئی کُتا بھونکے۔ سانوں پانی پیتیاں کوئی پنج گھنٹے ہوگئے سن۔ سخت تیہہ لگی ہوئی سی تے کِتے آبادی دا کوئی نشان نہیں سی دِس رہیا۔ فیر مایوس ہوئے پر اپنے نوں اچانک اسیں اِک پنڈ وچ جا وڑے۔ ساڈا ویکھیا بھالیا پنڈ پر اج پتہ نہ لگے کہ ایہہ کہڑا پنڈ ہے۔ خوش قسمتی نوں اِک جانگلی کہی لے کے نکلیا۔ پانی لاؤن۔ اوس توں پچھیا: ''کہڑا چک اے؟'' اوہنے دسیا: ''کسراواں والا''۔ ساڈا روز دا ویکھیا پنڈ پر اج اسیں اجہے بوندلے ہوئے ساں کہ پنڈ وی پچھان نہ سکے۔ ایس پنڈ وچ ساڈے کئی واقف سن۔ حاجی محمد قیصر میرا گوڑھا یار سی۔ اسیں پہلاں اپنے پنڈ اکٹھے پڑھے فیر تلنبے وچ ستویں اٹھویں اِک تھاں پاس کیتی۔ فیر میں حاجی نوں خالصہ ہائی سکول خانیوال لے گیا۔ اوتھے وی اِک سال اکٹھے رہے۔ اوسے جانگلی نے حاجی نوں سُتیاں پیاں جگایا۔ اوہنیں دنیں ہندو، سکھ مسلماناں دا پانی نہیں سن پیندے۔ حاجی نے اِک ہندو دوکاندار نوں اُٹھایا تے سانوں مصری دا شربت کر کے پیایا تے

حاجی کوئی ادھے میل تک پنڈوں باہر آ کے سانوں راہ پا کے گیا۔ حاجی نوں مُڑیاں کوئی دس باراں منٹ ہی ہوئے ہون گے، اسیں فیر راہ بھل گئے۔ اج دن ہی کوئی اجیہا چندرا چڑھیا سی۔ اصل وچ ایہہ پیدل چلنے والیاں دی ڈنڈی سی تے ساڈے ہتھاں وچ سائیکل سن۔ اِک تھاں کِتے راہوں لانبھے ہوئے تے کِتے دے کِتے چلے گئے۔ ہن اسیں نرمے دے کھیتاں وچ جا وڑے جتھے سائیکل دُھونا وی مشکل سی۔ خیر رُل رُل کے اساں اِک سُکا کھال لبھ لیا۔ اوس وچ پے کے اسیں اِک کچی سڑک تے جا چڑھے جتھے لاری دیاں لیہاں سن۔ ہن سانوں پتہ لگا کہ اسیں کدھر دھکے کھاندے پھر دے ہاں۔ سدھے راہے گیاں پہلوں میرا پنڈ آونا سی فیر میرے ساتھیاں نے اگے اپنے پنڈ جانا سی۔ ہن پہلاں اوہناں دا پنڈ آیا تے میں اگے اپنے پنڈ گیا۔ گھر دا گیٹ اندروں بند سی۔ کندھ ٹپ کے گیٹ کھولیا۔ کندھ نال سائیکل کھڑا کر کے گھڑے وچوں پانی پیتا۔ اِک منجی لے کے چُپ کر کے سوں گیا۔ کسے نوں نہ جگایا۔ سماں ادھی رات توں اُتے دا سی۔ ایہہ حال کردیاں سن ساڈا ہنیریاں۔ پھیر وی یاد آوندیاں ہن۔ مُڑ مُڑ یاد آوندیاں کیوں؟ ایہہ گنجی بار دیاں ہنیریاں سن تے گنجی بار ساڈا سورگ سی۔

''ٹربیون'' وچوں میرے گنجی بار بارے لکھے مضمون پڑھ کے ساڈے پنڈ چک 79 وچوں اُجڑ کے آئے جہڑے متراں دیاں مینوں چٹھیاں ملیاں، اوہناں وچوں سبھ توں پہلی سی سردار گربچن سنگھ، پنڈ کالخ ضلع لدھیانہ دی۔ اسیں اِکو پنڈ دے وسنیک ہی نہیں ساں جماعتی وی ساں۔ ساڈے پنڈ دے نویں بنے سکول وچوں جہڑی جماعت سبھ توں پہلاں چھیویں جماعت پاس کر کے نکلی اسیں دووَیں اوس وچ ساں۔ ایہہ 1930 دی گل ہے۔ ایس توں پہلاں 1928ء وچ سیڈ ماسٹر اُتم سنگھ اپنے سکول دی چوتھی جماعت دے چار منڈے وظیفے دے

امتحان لئی لے گیا سی۔ جہاں وچوں تن ساڈے سکول نے مار لئے۔ گور بچن تحصیل وچوں فرسٹ سی میں سیکنڈ تے تیجا مُنڈا احسن دین سی جس نوں پچھوں کسے کارن وظیفہ نہ ملیا۔ چھیویں پاس کر کے گور بچن سنگھ اپنے پنڈ کالخ آ گیا تے پڑھائی جاری رکھی۔ مینوں ستویں جماعت وچ داخل ہون لئی تلبنے جانا پیندا سی جو ساڈے پنڈ توں کوئی چوی میل دور سی مینوں کوئی ساتھی نہ ملیا۔ میں دو سال گھر بیٹھا رہیا۔ پچھوں 1932ء وچ ہور ساتھی ملن تے تلبنے داخل ہویا۔

ہن جدوں سردار گور بچن دی چھٹی ملی تاں میں جواب لکھ کے بینتی کیتی: ''مرن توں پہلاں اِک واری مل لیے۔ کسے نہ کسے طرح پٹیالے پہنچو''۔ سردار گور بچن سنگھ میری بینتی من کے پٹیالے پہنچے تے پڑھن سُنن والیاں نوں یقین نہیں آئے گا کہ اسیں 62 سال پچھوں ملے اتے سہج سبھا ہی میرے مونہوں چراں دا بھلیا ذوق دا شعر نکلیا:

اے ذوق کسی ہمدم دیرینہ کا ملنا
بہتر ہے ملاقاتِ مسیحا و خضر سے

اساں رات بھر رج کے پرانے زمانے دیاں گلاں کیتیاں پر میں ہنیریاں نال تعلق رکھن والی سردار گور بچن سنگھ دی ہڈ بیتی سناؤنی ہے۔ ایہہ گل 1925-26 دی ہے۔ گور بچن سنگھ شام نوں ڈنگراں نوں پانی ڈاہوان لئی ڈِگھی تے لیایا تے ہنیری وچ گھر گیا۔ ہنیرا گھپ ہو گیا۔ ڈنگراں نوں تاں ہنیرے وچ وی کجھ دکھائی دیندا ہے۔ اوہ گھر پہنچ گئے پر گور بچن سنگھ بالکل اُلٹے پاسے نوں تر پیا تے سوٹی نال ٹوہندا دور جھاڑیاں دی جھنگی وچ جا وڑیا اتے اوتھے ہی بیٹھ گیا۔

اودھر جدوں ڈنگراں نال گور بچن گھر نہ پجا تاں کجھ چر اُڈیک کے گھر والے لالٹیناں لے کے اوس نوں لبھن نکلے جدوں اوہ ڈگھی کول پہنچے تاں اُچی

اُچی واجاں ماریاں۔ اودھروں گوربچن نے آواز دتی۔ ہن تک ہنیری دا زور وی کچھ مٹھا پے گیا سی۔ جدوں لالٹیناں والے گوربچن دے کول پجے تاں ساریاں نے ویکھیا کہ گوربچن تایا شیر سنگھ دی مڑھی دوالے اُگیاں جھاڑیاں وچ بیٹھا سی۔ ایس ملنی دوران سردار گوربچن سنگھ نے دسیا کہ پہلاں تاں مینوں کوئی ڈر بھونہیں سی آیا جد میں ویکھیا کہ میں تائے دی مڑھی تے بیٹھا ہاں تاں میرا سریر ڈر نال کنبن لگ پیا۔ ایہہ سی ہنیریاں نال سنبدھت اِک ہور کہانی۔

تفصیل توں بچن لئی میں بہت کجھ اجیہا لکھنوں چھڈ گیا ہاں جو لکھنا چاہندا سی۔ ساڈے پنڈ دے جیہناں آدمیاں نے سبھ توں پہلاں وفات پائی اوہ دوویں پنڈ دے ہیرو سن۔ پہلا مرن والا صوبیدار میجر مستا سنگھ دا ساریاں توں چھوٹا بھرا ٹیک سنگھ جو چڑھدی جوانی وچ ہی مکلاوالیا کے الھڑ کڑی نوں رنڈی کر گیا۔ ٹیک سنگھ بڑے مٹھے سبھا والا تے ہر کم کرن وچ اگے لگ کے ترن والا جوان سی۔ تھوڑا چر پچھوں تایا شیر سنگھ چلانا کر گیا۔ تایا سِکھاں وچ ہی نہیں جانگلیاں وچ وی بڑا ہر دلعزیز سی۔ اوس دے ترجان پچھوں ساڈے گھر افسوس کرن لئی جنے جانگلی پجے اونے پچھوں کسے دی موت تے نہیں پہنچے۔ ساڈے گھر دا تاں تائے دی موت پچھوں ستارا ہی ڈبنا شروع ہو گیا۔

اوکڑاں تے مسئلے

ساڈے ٹبرنوں گنجی بار وچ بجیاں کوئی چودہ دن ہو گئے سن۔ مربعے وچ پانی دی دوجی واری لگ چکی سی۔ بیائی اجے چوتھا حصہ ہوئی سی۔ ہن تک ٹبر نوں ایہہ پتہ لگ چکیا سی کہ جہڑی کھیتی دے سند (اوزار) اوہ گھنی کیاں توں لیائے سن اوہناں وچوں کئی ایتھے کم نہیں سن دے سکدے۔ سبھ توں ضروری اوزار سی ہل، جہڑیاں ہلاں ساڈے ٹبر کول سن اوہ ماجھے دی کرڑی بھوں لئی بہت چنگیاں سن پر ایتھے اوہ کار آمد نہیں سن۔ اوہناں ہلاں دا گرو (جس وچ پھالا جڑیا ہوندا ہے) بھوں دے سمانتر ہوندا اے۔ گرو وچ بیل ٹھکی ہوئی ہوندی ہے اتے بیل دے پچھلے پاسے جنگھی ہوندی ہے۔ ایس ہل دا سیاڑ نہ بہتا ڈوہنگا ہوندا ہے نہ ودھیرے چوڑا۔ گنجی بار دی ریتلی بھوں وچ جناں سیاڑ ایہہ ہل پٹدی سی اوہ تقریباً نالوں نال پٹی ہوئی ریت ڈگن نال پوریا جاندا سی۔ بار دا ہل جس نوں ماجھے والے "ہلڑ" آکھدے سن تے ملوئی "منا" کہندے سن۔ بالکل وکھری طرح دا سی۔ ہلڑ دے پچھلے پاسے چوں لاؤن والا چھیک ہوندا ہے۔ چوں صرف واہون ویلے ہی لایا جاندا۔ چوں والے سوراخ توں کجھ اُتے ہلڑ وچ بیل ٹھکی ہوئی ہوندی ہے۔ اتے سبھ توں اُتے ہتھ وچ پھڑن والی جنگھی یا مُٹھ (مٹھا) ایس دا سیاڑ ودھیرے ڈوہنگا تے چوڑا ہوندا ہے۔ جانگلیاں نے سانوں آوندیاں ہی دس دتا سی کہ تہاڈیاں ہلاں ایتھے کم نہیں دے سکدیاں پر ایتھے ہلڑ ملے کتھوں۔ ایتھے نہ کوئی مستری، نہ کوئی کاریگر تے نہ ہی سند وکن والی کوئی دوکان۔ اوہناں ہلاں نال ہی

سر کھپائی کردے رہے۔

ساڈیاں کہیاں وی ایتھے کامیاب نہیں سن۔ ماجھے دی چیکنی مٹی پٹن لئی موٹی چادر دی بنائی جاندی ہے پر ایس دا پھل اُکا روچ چھوٹا ہوندا ہے۔ چیکنی مٹی دی گاچی پٹن لئی تاں ایہہ بہت چنگا سند ہے پر بار دی ریتلی مٹی دے ایس کہی اُتے بس چار پنج ٹک ہی آوندے سن۔ نیواں ول نوں جاندے پانی دا نکا بنھن لئی تاں ایہہ کہی بالکل نکمی سی۔ جنی مٹی ایس نال پٹو نالوں نال رڑھدی جاندی سی۔ بار دیاں کہیاں پتلی چادر دیاں پر کھلے پھل والیاں سن۔ ساڈے رہنے دی ایتھے ٹھیک کم نہیں سن دیندے پر سوال فیر اوتھے رہیا کہ رنبے حاصل کتھوں کیتے جان؟ بابا جھناں تاں کہندا سی کہ جو کجھ ہے اوسے نال گزارا کری چلاں گے پر بابا اِک دن اُٹھاں والیاں نال جا کے دو ہل تے اِک کہی خانیوالوں لے آیا پر ہن اِک نویں پریشانی کھڑی ہوئی نویں قسم دے ہل نوں واہون دا تجربہ نہیں سی ہویا۔ پہلے ہی دن سنتے نے اِک ڈھگا قال دتا پر معمولی زخم ہویا۔ دوجے تیجے دن اِک رُکھ دی جڑ وچ پھس کے چوؤ ٹٹ گیا تے ٹھاوی بابے کولوں جس نوں ہل واہندیاں سٹھ سال ہو گئے سن۔ اِک نویں مصیبت۔ ہن چوؤ بناؤن کتھے جاوے؟ تایا فیر مراد کول گیا۔ مراد نے موہلوالی جان دی رائے دتی۔ موہلوالی (جس نوں جانگلی موہن والیں آکھدے سن) ساڈے ٹکانے توں کوئی ست اٹھ میل دور مسلماناں دی اِک پرانی وسوں سی۔ کوئی اٹھ گھر ہون گے۔ شاید ایس توں وی گھٹ پر ایتھے اِک ڈِگن والا کھوہ سی۔ ایسے طرح دی اک ہور پرانی وسوں سی "شیخ لدھا" بار آباد ہون توں پہلاں پنج پنج ٹبر ایس اِک اُجاڑ وچ کیہ کردے سن؟ کویں جیوندے سن۔ ایس بارے اساں کدی کجھ جانن دی کوشش نہیں سی کیتی۔ ایس توں وی ہور اٹھ میل دس میل پورب ول میں اِک ہور ہلٹ والا کھوہ ویکھیا جو

ساڈے واپس آون تک وی جنگل ہی سی۔ ایتھے صرف چھ ست جھگیاں سن۔ کھوہ نال دو ڈھائی کلے فصل بیج لیندے سن۔ جاپدا اے کہ جتھے ایہو جہے کھوہ لگے ہوئے سن اوتھے کسے سمیں چنگی آبادی سی۔ ہولی ہولی لوک اوتھوں اٹھدے گئے جیہڑے چار ٹبر ضد کر کے بیٹھے رہے اوہ اَج وی بیٹھے سن۔ ایہو جہے کھوہاں والیاں بھییاں ہور وی کئی تھائیں ملدیاں سن۔ ساڈے اپنے پنڈ دے اِک مربعے وچ کھوہ دو چنیا دے تے پرانے دونمبے جہے نشان شروع شروع وچ دِسدے سن۔ بزرگ جانگلی دسدے ہوندے سن کہ سکھاں دے راج وچ ایتھے وی کھوہ سی تے اٹھ دس گھر وسدے سن۔

تائے نوں مراد نے موہل والی داراہ وی سمجھا دتا۔ اگلے دن تایا گھوڑی تے ہلڑ رکھ کے موہل والی گیا۔ اِک ہلڑ دا چوَ دوجے وچ فِٹ نہیں سی آوندا۔ خوش قسمتی نوں اوتھے اِک کاری گر مل گیا جیہڑا لوہارا، ترکھانا دوویں کم کردا سی۔ اوس نے چوَ چاڑھ دتا۔ تایا ہنیرے ہوئے گھر پرتیا پر ایہہ خوشی سی کہ ہن سانوں اِک مستری مل گیا اے۔ تقریباً سال بھر نویں آئے سکھاں دا لوہارا ترکھانا کم ایہو مستری کردا رہیا۔ اندازہ لایا جاوے، کہی دا دستہ ٹٹ جاوے، داتری دے دندے کڈھوانے ہون تاں ست اٹھ میل پینڈا کر کے جانا پیندا سی۔ فیر وی نویں آئے پروار بڑا شکر کردے سن کہ نیڑے کوئی مستری مل گیا اے۔ خانیوال نہیں جانا پیندا۔ ایتھے جے کوئی بیمار ہو جائے، اوس دا بس رب ہی راکھا سی۔ روگ آپو ہی دو چار دن جھکھ مار کے چلا جاندا سی۔ دوا دارو تاں ایتھے کِتے کوئی لبھدا نہیں سی۔ اِک واری چاچے نوں تاپ چڑھ گیا تے چار دن رہیا۔ متھا بڑا بھخدا سی۔ اِک رات تاں اوہ وگڑ واہ ہی کردا رہیا۔ ماں جی اپنا اوہڑ پوہڑ کردے رہے۔ اوہ بڑے مان نال دسدے ہوندے سن: ”میں سُنڈھ، جوائن، کالا لون تے ہڑاں نال لے کے

ٹُری ساں''۔ بس ایہہ سی دواخانہ ساڈے پنڈ دا۔ ایہناں وچوں کیہڑی کیہڑی دوائی ماں جی نے چاچے نوں دتی۔ ایس بارے تاں مینوں پوری طرح واقفیت نہیں پر ماں جی دے علاج دا چاچے نوں کوئی فائدہ نہ ہویا۔ جدوں چوتھے دن وی تاپ نہ لتھا سگوں ودھدا گیا تاں ٹبر نوں کجھ فکر ہویا۔ اگلے دن تایا کسے سیانے دی بھال کرن جان دی تیاری کر رہیا سی۔ (وید، حکیم نوں عام بولی وچ ''سیانا'' ہی کہندے سن) اینے نوں چاچا اپنے منجے توں اُٹھ کے بہہ گیا تے کہن لگا: ''میں ہن راضی ہاں''۔ تائے نے متھا ٹوہیا۔ نبض دیکھی۔ اوہناں دناں دے سیانے نبض ہر مریض دی ویکھدے سن۔ بھاویں اوس نوں سر پیڑ، ڈھڈ پیڑ ہووے۔ بخار ہووے یاں دست لگے ہون۔ سیانے دی نشانی ہی ایہہ سی کہ نبض ویکھ کے روگی دی پچھان کردا سی۔ تایا بھاویں سیانیاں وچ پیر رکھدا نہیں سی پر اینا اوہنوں پتہ سی کہ بخار لئی نبض ضرور ویکھی دی ہے۔ چاچے نوں بخار تاں اجے سی پر پہلاں نالوں گھٹ۔ تکالاں تک تاپ لہہ گیا۔

چاچا راضی ہو گیا تاں ماں جی دی واری آ گئی۔ ماں جی نوں پاتھیاں وچوں ٹھوٹھیاں لڑ گیا سی۔ بڑا موٹا کالا ٹھوٹھیاں سی۔ بڑی سخت درد ہوئی۔ ماں جی بڑے جیرے والے سن۔ کسیں وٹ کے پیڑ تاں جر گئے پر تاپ چڑھ گیا تے سولاں پہر نہ اُتریا۔

ماں جی دسدے ہوندے سن ''نخصماں لڑیا، تاں مینوں سولاں پہر تاپ چڑھیا رہیا'' دوڈنگ تاں روٹی وی ٹبر نوں آپ ہی پکاونی پئی۔ باپو چار پنج سال شنگھائی (چین) وچ رہ آیا سی۔ اوہ روٹی پکاونی جاندا سی۔ تائے نوں وی سبزی بھاجی پکاون دا ول آوندا سی۔ اگلے دن ماں جی نے تاپ وچ ہی اُٹھ کے روٹی پکائی۔ ایسے دن شام نوں مراد آ گیا تاں تائے نے پچھیا ''میاں جی! ایہہ تاں

ٹھونہا سی پر اتھے تاں سپ بڑے نیں۔ جے کسے نوں سپ ڈنگ مار جائے تاں پھیر کیہ کرنا ہویا؟'' مراد بولیا'' سردار ناگاں دا ماندری اتھے بہت چنگا اے''۔ (ناگ ملتانی وچ سپ نوں کہندے سن) سپ ڈنگے دا علاج اودوں تک اجے پرانے وسدے پنڈاں وچ ماندری ہی کردے سن۔ کیہ سچ مچ ہی منتر نال سپ دا زہر اُتر جاندا سی؟ ایس بارے میں کوئی رائے نہیں دے سکدا۔

ایہناں دناں وچ ہی نویں آئے پروار دے نوجوان منڈے نوں سُول پے گئی۔ منڈا پیڑ نال لوٹنیاں لوے۔ اوہناں دا اِک آدمی ساڈے ول بھجا آیا۔ ماں جی نے جوائن، ہرڑاں تے کالا لون دتا۔ تایا آپ اوہناں دے ڈیرے گیا۔ منڈے دی حالت وگڑدی ہی گئی۔ مراد نے دسیا کہ موہل والی اِک سیانا ہے۔ تایا گھوڑی بھجا کے اوتھے گیا۔ تائے نوں آون جان وچ کافی وقت لگنا سی۔ مراد دے کہن تے گھر والیاں نے منڈے نوں گرم ددھ وچ گھیو پا کے پیا دتا۔ منڈے نوں تے آ گئی پر پیڑ وچ کوئی فرق نہ پیا۔ گھنٹے بھر وچوں منڈے نوں کھل کے جلاب آ گیا۔ پیڑ دا کجھ فرق پیا۔ اودھر تایا موہلوالی پُجا تاں پتہ لگا کہ اوہ سیانا اصل وچ پسوواں دا علاج کردا سی۔ پر بندیاں لئی وی کجھ نسخے اوس نے رکھے ہوئے سن۔ تایا دوائی لے کے مڑیا۔ اودوں تک منڈے نوں اِک ہور جلاب آ گیا سی۔ ایہہ دوائی وی دتی۔ ترکالاں تک کافی فرق پے گیا تے کتے ادھی رات نوں جا کے منڈا استا۔ کیہڑی دوائی دا اثر ہویا؟ ایس بارے کسے نوں کوئی سمجھ نہیں سی آوندی۔ دوویں ٹبر ایہہ کہندے سن ''منڈے نوں گورو نے ہی بچایا'' اِک دیہاڑی دی پیڑ نال منڈے دا رنگ پیلا پے گیا۔ جدوں تائے نے بابے نوں سارا حال سنایا تاں اوس نے ایس نوں عام جہی گل ہی گولیا۔ کہن لگا ''ایہو جیہی حرج مرج ہوندی ہی رہندی ہے۔ جٹ دا پتر اجیہی ڈھڈ پیڑ، سر پیڑ نال نہیں

مردا''۔

ایہہ سی جیون بار وساؤن والے پہلے آبادکاراں دا اوہناں نوں صرف گورو دی اوٹ سی یاں اپنے سر ڑتے اپنی محنت تے وشواس سی۔ ہور ایتھے کسے دا سہارا نہیں سی۔ وادھا ایہہ کہ ایہناں لوکاں نے اجیہاں کٹھنائیاں تے مصیبتاں دا پچھوں کدے گلہ نہیں سی کیتا۔تن چار سال پچھوں تاں اوہ ایہناں دا ذکر کرنوں وی ہٹ گئے سن۔

بار وساوݨی کوئی کھیڈ نہیں سی

پہلیاں دو ہنیریاں دی مار جھل کے ساڈے ٹبر نوں اینی سوجھی ہو گئی سی کہ سر لکاوݨ لئی جھگی بناونی ہووے گی۔ ایہہ کم تائے تے چاچے دے ذمے لایا گیا۔ کیونکہ باپو مال ڈنگر سانبھدا سی۔ بابا تے سنتا ہل واہوندے سن۔ تائے نوں اوسے دن کتے باہر کم جانا پے گیا۔ اوہ چاچے نوں آکھ گیا "دیپو! توں اج کھال توں سرکڑا وڈھ لیاویں" چاچا شام تک سرکڑا تاں اِک دی تھاں دو جھگیاں دا وڈھ لیایا پر سارا سریر پچھ لیایا۔ نجھیلاں نوں سرکڑا وڈھن دا وی ڈھنگ نہیں سی آوندا۔ چاچا جھگا لاہ کے سرکڑا وڈھدا رہیا سی۔ سرکڑے دیاں پنڈاں سٹ کے جدوں کھال توں نہا کے مڑیا تاں ماں جی نے اوس دے سریر تے لگے پچھ ویکھے۔ ماں نے کاڑھنی توں ادھی ملائی لاہ کے چاچے نوں پھڑائی تے کیہا "آہ لے۔ ایہناں پچھاں تے مل لئیں" ماں نے مونہہ پراں نوں کیتا تاں چاچا ساری ملائی کھا گیا۔ ماں اباتا کرن لگی۔ اینے نوں بابا آ گیا۔ ساری گل سن کے بابے نے الٹا ماں نوں ڈانٹیا۔ "پچھ وج گئے نیں کہ تلوار دا پھٹ وجا اے۔ اج پچھاں تے ملائی ملے گی۔ بھلکے کتے جھریٹ وج گئی تاں مکھن ملنا پوؤ۔ توں منڈے نوں کجھ کھان پین لئی دیا کر جوان ہووے" چاچا بھاویں ان داڑھیا ہون کر کے اج منڈا کھنڈا ہی سمجھیا جاندا سی پر سی چنگے تکڑے سریر والا۔ کہی، کہاڑی واہون وچ سبھ توں اگے۔ بھاری توں بھاری پنڈ چکنی پئے۔ ہل دا جوترا لاوݨا پئے۔ چاچا کدے تھکدا نہیں سی۔ ایس لئی بابا اوس اُتے خوش سی۔ پر باپو بھلے مانس افیمی چیمیاں وچ رہ کے آیا سی۔

اوہ کہندا ہوندا سی "دیپو ہر تیجے دن کوئی اونترا کم کر آوندا اے" باپو دی گل وی ٹھیک سی۔ چاچا جی کوئی نہ کوئی کارنامہ کر دے ہی رہندے سن۔ دو دن پہلاں چاچا گھوڑی نوں پانی پیاؤن گیا کھال وچ ڈگ پیا سی تے ڈگاوی سی سجرے بدھے نکے وچ۔ سارا مونہہ سرگارے نال بھر گیا۔ چاچے نے تاں نہ دسیا پر نال دے پچھوں دسیا کہ چاچا گھوڑی نوں چھال مار کے کھال ٹپن دی مشق کروا رہیا سی جدوں ڈگا۔ تاپ چڑھن توں پہلے دن چاچا گھر آیا تاں اوسدا سارا مونہہ سُجا ہویا سی۔ کہے "بھونڈاں دی کھکھر اُڈ پئی سی۔ ایہہ بھونڈ لڑے نیں" کئی دن پچھوں پتہ لگا کہ چاچا جی اِک ون تے چڑھ کے مکھیر لاہون لگے سن کہ مکھیاں لڑ گئیاں۔ ون توں چھال ماردتی۔ پیر نوں معمولی موچ آ گئی تے مونہہ وی سج گیا۔ پھیر وی چاچا گھر دا بڑا ضروری ممبر سی۔ ہر اوکھا کم چاچے نوں ہی کرنا پیندا سی۔

چاچے نے سرکڑا اوڈھ لیا۔ اگلے دن چاچا تے تایا جھگی لئی لکڑاں وڈھن لگے۔ اِک وڈا کہاڑا تے اِک کہاڑی پنڈوں ہی لے آئے سن۔ چاچے دے ڈولیاں وچ زور سی۔ تایا دسی جائے کہ ایہہ ٹاہن وڈھ تے چاچا پلاں وچ موٹے توں موٹا ٹاہن لاہ مارے۔ تایا نالوں نال لکڑاں چھانگی جاوے۔ دوپہر تک لکڑاں وڈھ لئیاں تے تکالاں تک دو سانگ گڈ کے اُتے شتیراں ورگیاں لمیاں لکڑاں رکھ کے وان نال بنھ بنھ کے چھت دا پورا ڈھانچہ تیار کر دتا۔

اگلے دن سویرے تایا تے چاچا چھاتے دے ڈھانچے اُتے سرکھڑا اکھلار رہے سن کہ قدرتی سردار چاچا جانگی آنکلیا۔ "کے پئے کریندے او سردارو؟" سردارے نے پچھیا۔ تائے نے دسیا کہ اسیں جھگی بنا رہے ہاں۔ سردارا ہس کے بولیا۔ "ایہہ جہیاں چھتاں ایتھاں نہ تکن" سردارے نے رائے دتی کہ چھن بنھ کے اُتے پاؤ۔ مجھیلاں نوں چھن بنھنی وی نہیں آوندی سی۔ سردارے نے آکھیا

''میں پرسوں دو آدمی لے کے آواں گا تے چھن بنھ دیاں گا۔ تیسرے دن سردارا بندے لے کے آیا۔ اوہناں نے کوئی دو گھنٹیاں وچ چھن بنھ دتی۔ نالے ساڈے ٹبر نوں چھن بنھن دا ول سکھا دتا۔ دوپہر ہون توں پہلاں چھٹیاں، ستاں بندیاں نے چک کے چھن چھت دے ڈھانچے اُتے رکھ دتی تے وان نال جکڑ کے بنھ دتی۔ لوڑھے ویلے سردارے دے دسے مطابق پوری لمبائی دے چوکھٹے بنھ تائے ہوراں جھگی دے چوپھیرے گڈ کے کھڑیاں لکڑاں نال جکڑ دتے صرف بوہے جناں ہی تھاں بچیا۔ بُوہے لئی وکھرا اکھڑک بنایا۔ جھگی بن کے تیار ہو گئی۔ اسیں گھر والے بن گئے۔ جنی خوشی ساڈے ٹبر نوں ایہہ جھگی بنن دی ہوئی اونی شاید اج کل دے دھناڈاں نوں لکھاں روپے خرچ کے بنائی کوٹھی دی وی نہ ہوندی ہووے۔ اگلے دن ماں نے اندر گوہے مٹی دا پوچا پھیریا۔ جھگی دے اندر اک پاسے زمین توں کجھ اُچا اک چوکھٹا بنا لیا۔ اوس اُتے اِک پاسے بسترے رکھے۔ دوجے پاسے گڑ شکر، چھولے، بھانڈے ٹینڈے وی اندر ٹکا لئے۔ ماں جی کہہ رہے سن ''اج ساڈا وسیبا ہو یا ہے بھاویں جھگی ہی ہے۔ پر گھر تاں ہے نہ۔ اج ساڈے ٹبر نوں ایہہ بیاباں وی وسدا وسدا اسی۔

جھگی بناؤن توں کجھ مگروں اک ہور خوشخبری ملی۔ اِک ہور پروار آ گیا سی۔ اوہناں نے وی اپنے مربعے وچ ڈیرا لایا سی۔ ماں جی نے ایس ٹبر نوں وی دو ڈنگ روٹی کھوائی۔ اپنے نوں اوہناں نے اپنا چلہا چوکا تیار کر لیا۔ ایس توں دو دن مگروں اک ہور ٹبر پہنچ گیا۔ اوہناں دی مہمان نوازی وی کیتی گئی۔ ہن تک لاگلے پنڈاں چک 78 تے 80 وچ وی کجھ سکھ پروار پہنچ گئے سن۔ مینوں ہن پکا یاد نہیں پر انومان (اندازہ) ہے کہ جیہڑے دو سکھ پروار نال دے پنڈ وچ ساتھوں پہلاں دے بیٹھے سن اوہ شاید چک 80 وچ ہی سن۔ چک 80 وچ ودھیرے گھر

آبادکاراں دے سن جیہڑے ساڈے آون توں پہلاں دے بیٹھے ہوئے سن۔ ہن ساڈا پنڈ ہی نہیں ساڈا علاقہ آباد ہو گیا سی۔

ماں جی تائے نوں کجھ دن پہلاں کیہا سی کہ آٹا مکن والا ہے۔ اودوں اجے چھیاں ستاں دناں دا آٹا موجود سی۔ وچوں دو ٹبراں نوں روٹی کھوانی پئی۔ جدوں صرف اک دیہاڑی دا آٹا بچیا تاں تائے نوں متھے بنگلے جانا پے گیا۔ اوتھے کسے افسر نے آونا سی تایا ماں جی نوں کہہ گیا "دو جے ٹبراں وچوں کسے توں دو ڈنگاں دا آٹا لے آونا بھلکے سویرے میں خانیوال جاواں گا"۔ دوپہر دی روٹی پکا کے جدوں ماں کسے دوسرے ٹبر توں آٹا لین ترن لگی تاں اک ٹبر دی کڑی ماں جی کولوں آٹا لین آ گئی۔ ساریاں کولوں پچھ پڑتال کرن تے پتہ لگا کہ صرف نویں آئے ٹبر کول پنج چھ سیر آٹا سی۔ باقی تناں پرواراں کول بس رات دے ڈنگ جوگا ہی بچیا سی۔ سارے ایہو سمجھدے رہے کہ دوجیاں کولوں پھڑ لواں گے۔ نویں آئے پروار نے کھل دلی نال آٹا ونڈیا تے انت ساریاں کول اگلی سویر تک دا راشن بن گیا۔ اگلے دن موہنہ ہنیرے ہی ہر ٹبر دا بندا رلیا تے خانیوال نوں تر پئے۔ گھوڑی صرف تائے کول سی۔ باقی تنوں پیدل سن۔

ماں جی نے سویرے سارے ٹبر نوں اِک اِک پرونٹھا تے لسی دتی۔ باقی آٹا دوپہر لئی رکھ لیا۔ دوپہر پچھوں سارے ٹبر لگے آٹا لین گئی ٹولی دا راہ تکن۔ ساریاں نوں پتہ سی کہ آون جان دا چھتی میل پینڈا ہے۔ واپس مڑدیاں ساریاں دے سراں تے من من آٹا وی ہونا ہے۔ ایس لئی اوہ سورج ڈبن توں پہلاں واپس نہیں مڑ سکدے۔ پھیر وی مُڑ مڑ ون تے چڑھ کے اوہناں دا راہ ویکھدے ساں۔ رات جوگا آٹا کسے کول نہیں سی۔ ماں جی پچھوں چکی نال لیائے سی پر اجے تک اوس دا گنڈ نہیں سی بنایا۔ ماں نے سوچیا کھیس بیٹھاں وچھا تے چکی دے پیڑ

رکھ لینی ہاں۔ اک ڈنگ دا آٹا تاں کنک دے بی نال پیہ ہی لواں گی۔ چکی دے پٹڑ کنڈھے تاں وچ کلی ہے نہ۔ ہن کیہ کیتا جاوے۔ جے آٹے والے رات تک نہ مڑے تاں رات وی ٹبر نوں بھکھیاں ہی کٹنی پوۓ۔ ماں جی کول تھوڑے جہے چھولے بچے ہوئے سن۔ اوس نے سوچیا چلو چھولے بھن لئے۔ ٹبر نوں کجھ نہ کجھ تاں کھان نوں مِلؤ۔ ماں نے چلھے وچ اگ بال کے اُتے کڑھائی دھری۔ صاف کر کے ریت پائی تے بوری وچوں چھولے کڈھ کے بھنن لگ پئی۔ چلھا وی چھوٹا تے اُتے کڑھائی وی چھوٹی۔ مساں دو دو مٹھاں دا پراگا بن داسی۔ سورج ڈب گیا سی۔ ساریاں ٹبراں دا اِک اِک جی ساڈے ڈیرے تے آیا بیٹھا سی۔ خانیوال والی ٹولی دی اڈیک وچ۔ ماں جی نے کیہڑے کدے چھولے بھننے سن۔ جیہو جہے کچے بھنے ہوئے کڑھائی وچوں کڈھی گئی۔ دوجیاں ٹبراں دے کجھ ہور بندے وی پچھ گچھ لئی آ گئے۔ کھادا کسے نے کجھ نہیں سی۔ ماں جی ساریاں دی مہمان نوازی چھولیاں دی مٹھ نال ہی کر دی رہی۔ جدوں سورج ڈبے نوں گھنٹہ ڈیڑھ گھنٹہ ہو گیا تاں خانیوال گئی پارٹی دے مڑن دی آس تقریبن ختم ہو گئی۔ ماں جی نے چھولیاں دی بوری اُلد کے سارے چھولے کڈھ لئے تے چک 79 دی پوری آبادی لئی چھولے بھن لئے۔ کوئی پہر رات گئی نال سارے مڑے اپنے اپنے ڈیریاں نوں تے اج ساڈے پنڈ دی پوری وسوں ماں جی دے بُھنے چھولیاں دا لنگر چھک کے سُتی۔ ہن ساریاں نوں وڈا فکر ایہہ سی کہ جے آٹا لیاؤن والے کِتے کپر وچ راہ بھل گئے تاں کیہ بنو۔ پر بابا کہے ”کجھ نہیں ہوندا چھیر سینہوں (شیر سنگھ) نال اے۔ اوہ راہ بھلاؤن والا نہیں“۔

اودھر خانیوال گئی ٹولی نال کیہ بیتی؟ اینا لما پینڈا اکدے کسے نے گھٹ ہی کیتا سی اتے ہُن سراں تے بھاروی سی۔ کوہ دو کوہ چل کے ساہ لیندے تے پھیر

ٹُر پیندے۔ تایا جی واری کسے نوں گھوڑی تے چڑھاوندا تے کسے دی پنڈ آپ چکدا۔ جدوں کپر وچ وڑیاں نوں کوئی گھنٹہ بھر ہو گیا تاں چنگا ہنیرا ہو گیا۔ ہنیرے وچ تردے کِتے راہ توں بے ہو گئے۔ رات چانݨی سی۔ اک ہور راہ لبھ گیا تے کوئی دو گھنٹے ہور چلن پچھوں آباد ہوئے علاقے وچ تاں پُہنچ گئے۔ کھال توں پانی وی پی لیا پر وسوں کِتے نظر نہ آئی ہور کجھ سماں ٹکراں مارن پچھوں جانگلیاں دی اِک جھینی آئی۔ اِک بزرگ جانگلی نے دسیا "سردارو تسیں تاں اپنے چک توں تن کوہ اگے نکل آئے"۔ ایہوں جہے نہری بنگلے (CANAL RESTHOUSE) انگریزاں نے ہر نہر دے کنڈھے کوئی دس دس میل تے بنائے ہوئے سن۔ ہر بنگلے تے کھوہی تے کر مچاریاں (کم کرن والیاں) واسطے مکان وی ہوندے سن۔ ٹیلیفون وی ہوندا سی۔

منتھلے بنگلے اِک ہندو بیلدار توں پرات، توا تے ڈبی (ماچس) لئی۔ آٹا گنھ کے جیہو جہے کچے پکے من بنے اوہ شہروں لیاندے گڑ نال کھادے تے راجوہے دے کنڈھے سوں گئے۔ سویرے تڑکے اُٹھ کے پنڈ نوں ترے اتے نکی چڑھدی نال پنڈ دے پہلے ڈیرے جا اپڑے۔ ساڈا ڈیرہ ایتھوں ہور اگے سی۔ اوس ڈیرے والیاں نے اپنے دو بندے بھجا کے ساریاں نوں خبر کر دتی کہ اپنے بندے آ گئے ہن۔ اوتھوں لسی پی کے سارے اپو اپنے ڈیریاں نوں گئے۔ ساریاں دا فکر دور ہو گیا۔ پچھوں کافی سمیں تک ایس معرکے دی چرچا ہوندی رہی۔ پر بابا کہندا ہوندا سی "کیہڑی آخر آ گئی جے اوہ بھل گئے۔ جے بار وساوݨی اے تے جیرا وڈا رکھو" بابا ٹھیک کہندا سی۔ باراں وساوݨ والے لوک وڈے جیرے تے کرڑی ہڈی والے سن۔

نواں بھائی چارا۔ نویں بولی

پہلے پندراں دناں وچ ساڈے ٹبر توں بناں جیہڑے ہور تن پروار چک 79 وچ پہنچے اوہ کیہڑے کیہڑے سن۔ ایس بارے میں پُورے وشواس نال کجھ نہیں دس سکدا پر اندازا ہے کہ اوہناں وچوں اک سی صوبیدار بشن سنگھ پنڈ ودھنی کلاں ضلع فیروز پور (ہن فرید کوٹ) دا ٹبر۔ دوجا جمعدار زئن سنگھ پنڈ بھندیر ضلع امر تسر دا تے تیجا حولدار زئن سنگھ پنڈ گورے ننگل ضلع امرتسر دا۔ اگلے کجھ ہفتیاں وچ ہور چار پنج ٹبر آ گئے تے ہن چک دے نویں وسنیک گل کردیاں ''ساڈا پنڈ'' یاں ''اپنا پنڈ'' آکھن لگ پئے۔ پہلاں اوہ ساڈا ڈیرا یاں ساڈی بھینی ہی کہندے ہوندے سن۔

ہن سبھ توں پہلاں فکر ہویا کہ پنڈ دی ڈھگی پٹی جاوے کھوہ لوان بارے تاں اجے کوئی سوچ ہی نہیں سی سکدا۔ ڈھگی اوس علاقے وچ پانی اکٹھا کرن لئی آپ پٹے ہوئے ٹوبے یاں چھپڑ نوں کہندے سن۔ ساتھوں پہلے آباد کاراں نے اِک چھوٹی جیہی ڈھگی پٹی ہوئی سی۔ اوس وچ اوہ نہر دا پانی پاوندے رہے سن۔ پر جدوں ساڈا ٹبر پہنچا ایس ڈھگی وچ بہت تھوڑا جیہا پانی تے کجھ چکڑ گارا سی۔ ساڈے ٹبر نے کھر لیاں۔ چوکا چولہا ایتھوں گارا لے کے ہی بنایا سی۔

ہن اِک دن مقرر کر کے پنڈ دے گھبرو ڈھگی پٹن آ گئے۔ نگرانی تایا شیر سنگھ کر رہیا سی۔ جوان منڈے ضد بھند کے کیہاں دے ٹک ماردے سن تے پٹی ہوئی مٹی دور توں دور سٹن دے مقابلے کردے سن۔ ایہناں دا روٹی ٹکر ایتھے

منگوایا گیا۔ لوڑھے ویلے تک ڈگھی پہلاں نالوں کافی چوڑی تے کجھ ہور ڈونگھی کر لئی گئی۔ اوسے رات نہر دا پانی وی لا دتا۔ اگلے دن سارے پنڈ دے مال نے پہلی وار اپنی پٹی ڈگھی دا پانی پیتا۔ اوس توں اگلے دن سویرے جدوں لوکی پھیر ڈنگر لے کے آئے تاں ڈگھی خالی سی۔ اٹھاں پہراں وچ پانی جیور گیا سی۔ پہلے ہی دو مہرو ڈگھی وچ وڑے تاں پانی بری طرح گنگھل گیا۔ ایتھے اِک چھوٹا جیہا واقعہ ہویا جس بارے پنڈ دے پہلے وسنیک کافی پچھوں تک وی گلاں کردے رہے۔ پانی پین گئیاں دو مجھاں بھڑ پئیاں تے بھڑدیاں بھڑدیاں ڈگھی دے اوس حصے وچ چلیاں گئیاں جیہڑیاں نویاں پٹیاں سی۔ اوتھے دووین کھب گئیاں۔ کھبیاں ہوئیاں وی بھڑی جان۔ پچھوں نیڑے ہو کے ویکھن تے پتہ لگا کہ دوہاں دے سنگ وی پھسے ہوئے سن۔ سارے پنڈ لئی اِک نویں مصیبت کھڑی ہو گئی۔ پسوواں دا کُھب جانا یاں دو مہرویاں دے سنگ پھس جانے کوئی ان ہونی گل نہیں۔ پنڈاں وچ ایہو جیہے واقعات واپردے ہی رہندے نیں۔ پر وسدے پنڈاں وچ ایجیہے حادثیاں دا ٹاکرا کرن لئی ذریعے ہوندے ہن۔ ہر طرح دا سازو سامان ہوندا ہے۔ سیانے تجربہ کار آدمی ہوندے نیں۔ ایتھے کجھ وی نہیں سی۔ وڈے بابے نوں سدیا گیا۔ اوس نے رائے دتی کہ اِک مجھ دے سنگ دا اگلا حصہ آری نال وڈھ دیو۔ سنگ وڈھن لئی وی تجربہ کار تے تکڑے سریر والے بندے دی لوڑ سی۔ خیر تن چار بندے ہمت کر کے اگے گئے جیہڑا مجھاں کول جائے اوہ آپ وی کھبدا سی۔ کوئی ادھا پونا گھنٹہ ٹکراں مارن پچھوں اِک مجھ دا سنگ وڈھیا تے پھسے ہوئے سنگ اڈ اڈ کیتے۔ اینے چر وچ مجھاں اینیاں کھب گئیاں سن کہ اوہناں نوں کڈھناں اِک بہت وڈی مصیبت سی۔ تایا اج پنڈ نہیں سی۔ ساری کاروائی بابے دی نگرانی ہیٹھ ہو رہی سی۔ بابے نے دو تن سہاگے تے اِک کراہ

منگوایا۔ سہاگے پانی وچ سٹ کے جوان منڈے سہاگیاں اُتے کھلوتے تے رسیاں بیلاں نال اِک مجھ دے موہرلے پیر پٹ کے کراہ اُتے رکھے۔ پھیر مجھ دے پچھلے پیر پٹے۔ گل کیہ کوئی پہر بھر دے کھچ کھچا پچھوں مجھاں ڈگھی وچوں کڈھ لئیاں۔ سارا پنڈ ڈگھی دے چوپھیرے کھڑا سی۔ سویردیاں کھبیاں مجھاں چنگے پر چھاویں ڈھلے نکلیاں۔ ایہہ ساری کاروائی بانہواں دے زور نال تے تقریبن اناڑ پنے وچ ہی کیتی گئی پر آخر وچ کامیابی ہوئی۔ زنانیاں سمیت، پنڈ دی لگ بھگ ساری وسوں ڈگھی تے کھڑی سی۔ دو ٹبرتاں ہل واہندے جوترا وچے چھڈ کے آئے سن۔ ایس عام جہے واقعے نے پنڈ والیاں نوں اِک گل پکی کرا دتی کہ اجیہا موقعہ بنن تے کہ ساریاں نے اکٹھے ہو کے ہنبلا مارنا ہے۔ کم بھاویں کسے دا ہووے۔ اج میں بڑے فخر نال کہہ سکدا ہاں کہ پہلے تن چار سال سارا پنڈ رل کے چلن تے ونڈ چھکن دے اصول نوں مذہبی روائت دے مطابق نبھاوندا رہیا۔ پچھوں وی بھاویں پنڈ دے دو دھڑے ہو گئے پر سانجھے کم لئی ہمیشاں اکٹھے ہو جاندے رہے۔ ایس بارے میں اگے ذکر کراں گا۔

اِک واری پھیر پنڈ دی جوانی نوں ونگاریا گیا تے منڈیاں نے پورا تان لا کے کہی واہی۔ ہن تک جوان منڈے اِک دوجے دے واقف ہو گئے سن تے آپس وچ ہاسا مخول وی شروع ہو گیا سی۔ ساریاں نالوں ودھ مخول بولی نال تعلق رکھدے سن۔ مجھیلاں دے لفظ ''بھائیا'' تے ''بھاؤ'' موقعہ بے موقعہ بول کے ملوئی منڈے مجھیلیاں نوں ٹھٹھہ کر دے سن۔ اودھروں مجھیل ملوئیاں نوں زچ کرن لئی کہندے ''سناؤ سالیا جی کیہ حال سے تھوڈا؟'' چھیتی ہی مجھیلاں نوں ملوئیاں دا اِک اجیہا لفظ لبھ پیا جس نے ملوئیاں نوں بھاجڑ پا دتی۔ ایہہ سی مالوے وچ کمر یعنی لک لئی ورتیا جان والا لفظ (میں ایتھے ایہہ لفظ لکھنوں گریز کردا ہاں۔

بھاویں سارا مالوہ اج وی ایہہ لفظ عام ورتدا ہے) مجھیلاں نے ایس لفظ دا اجیہا گڈا بدھا کہ چھیتی ہی سارے ملوئی ''لک'' نوں لک ہی کہن لگ پئے۔ گنجی بار وچ بولیاں جان والیاں وکھ وکھ زباناں نے پہلاں پہل کئی بڑیاں اسچرج حالتاں پیدا کر دتیاں۔ ایہناں وچوں دو قصے میں ایتھے سناؤنا چاہوندا ہاں۔

صوبیدار بش سنگھ دے وڈے بھرا بھائی کشن سنگھ پنڈ وچ تے علاقے وچ بڑے ستکارے جاندے سن۔ اوہ گور بانی دے چنگے عالم سن۔ اوہناں کول بڑے ہتھ لکھتی گرنتھ سن۔ میں اوہناں توں ''سارو کتاولی'' تے اِک ہور گرنتھ کھڑیاں توں پڑھیا سی۔ شروع شروع وچ اوہ اپنے کجھ رشتے داراں نوں تے روٹی پکاؤن لئی اپنی اک بھتیجی نوں نال لے کے آئے سن۔ صوبیدار صاحب اجے فوج وچ سن۔ اِک دن اوہ ساڈے گھر آئے تے ساڈی دادی نوں کیہا ''بی بی مینوں لسّی دا چھنا دینا۔ ساڈی کڑی تاں سوہری کتے اُٹھ گئی'' ماں جی نے حیران ہو کے کیہا۔ ''بھائی جی۔ اُٹھ گئی، کڑی تاں بڑی سیانی اے'' بھائی جی بولے ''سیانی اے پر کملی تالا لا کے کتے اُٹھ گئی'' خیر بھائی جی لسّی پی کے چلے گئے۔ ماں جی نے مینوں دسیا بھائی آیا سی تے آہندا سی ساڈی کڑی اُٹھ گئی اے'' حولدار نے ماں جی توں سارے ویروے سن کے ہس کے آکھیا ''چاچی! توں روٹیاں پکا مجھیلاں دی ''اُٹھ گئی'' تے ملوئیاں دی ''اُٹھ گئی'' وچ بڑا فرق اے'' ملوئیاں نوں کافی چر پچھوں پتہ لگا کہ مجھیلاں دی بولی وچ ''اُٹھ گئی'' دا مطلب ''ادھل گئی'' ہے۔

اِک واری ایس توں وی ودھ دلچسپ تے تقریبن خطرناک واقعہ ہویا۔ اسیں کسے ویاہ دے سبندھ وچ اپنے پچھلے پنڈ نوں جا رہے ساں۔ نال دو ٹبر ہور وی رل گئے۔ زنانیاں تے ایانے گڈے تے بٹھا لئے تے مرد پیدل ٹر پئے۔

میں وی ٹولی نال پیدل ٹُر پیا۔ اساں ریلوے اسٹیشن کچا کھوہ نوں جانا سی۔ راہ وچ ''وٹو دے چک'' وچوں دی لنگھنا سی۔ ایس بارے میں کسے ہور تھاں ذکر کر چکا ہاں۔ وٹو تکڑا زمیندار سی۔ ایس نے پنڈ وچ وگن والا کھوہ لایا ہویا سی جس نال پانی دی ٹینکی بھرلئی جاندی سی۔ ٹینکی وچ ٹوٹیاں لگیاں ہوئیاں سن۔ جتھوں پنڈ دیاں تیویاں تے کڑیاں چڑیاں پانی دے گھڑے بھر کے لے جاندیاں سن اساں پانی پینا سی ساڈے وچوں اک جنے نے کیہا ''کڑیئے سانوں پانی پی لین دے پھیر گھڑا ادر کھیں''۔ کڑی نے نک چڑھا کے آکھیا کڑیئے ''چھوہر نہیں آکھ سگیندا؟'' ساڈے ساتھی نے حیران ہو کے آکھیا ''کڑیئے! جے توں اینی ناراض ایں تاں اسیں پانی نہیں پیندے'' ایہہ سن کے نال کھڑیاں زنانیاں وی طیش وچ آگئیاں۔ دو مرد آگئے اوہ کہن ''اوسکھو تساں کو بولن دا وی شعور نہیں اے؟'' اسیں حیران ساں کہ کیہہ خنامی ہوگئی۔ اینے نوں رولا سن کے اِک ہندو دوکاندار آگیا۔ ساری گل سن کے اوس نے جانگلیاں نوں سمجھایا ''سکھ کڑی دھی نوں آکھدے ہن'' تے نال ہی سانوں ہن پتہ لگا کہ ملتانی بولی وچ کڑی ووہٹی دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔

منڈیاں نے ڈھگی وا ہوا کھلی کر دتی تے تن چار واری پانی لاؤن پچھوں پانی خشک ہون دی نسبت وی کافی مٹھی پے گئی۔ ہن پنڈ دا ڈنگراں نوں پانی ڈاہون والا ٹوبھا تیار ہوگیا سی تے پنڈ دا ایہہ پہلا پراجیکٹ سی۔

ساڈے ٹبر نوں بار وچ پہنچیاں تقریبن دو مہینے ہو گئے سن۔ بیائیاں ختم ہوگئیاں۔ گھر دے پٹھے وی ہو گئے سن تے سیال وی آگیا سی۔ ہن تک پنڈ وچ دس باراں پروار پہنچ چکے سن۔ ساریاں دے ڈیرے وناں تھلے سن۔ تقریباً ساریاں نے جھگیاں وی پالئیاں سن۔ پہلاں آئے چار ٹبراں نے تاں پوری بیائی کرلئی سی۔

پچھوں آؤن والیاں نے وی کسے تھوڑی کسے بوہتی کنک بیج لئی سی۔ سیال وچ ڈنگر وناں بیٹھ ہی بنھے سن۔ ایس لئی ساریاں نے آپو اپنے ڈیریاں کول وناں دے چوپھیرے سرکڑے بنھ کے ڈنگراں لئی ڈنگ ٹپاؤ تھاں بنالئی سی۔ ایہنیں دنیں جتاں کول سوائے ڈنگراں نوں پٹھے پاؤن دے یاں باری آؤن تے پانی لاؤن دے کوئی بہتا کم نہیں سی۔ دوپہرے کسے ون تھلے اکٹھے بہہ کے گپ شپ مار دے سن۔ سارے وکھ وکھ پنڈاں توں آئے سن پر چھیتی ہی اِک دوسرے نال چنگی واقفیت ہوگئی سی۔ اِک اپنت والا ماحول بن گیا سی۔ اک نواں بھائی چارہ تیار ہو رہیا سی۔ اِک نواں سبھیا چار (کلچر) پنگر رہیا سی۔ ایہہ سی ماجھے مالوے تے دوآبے دے جتاں دا سانجھا کلچر جس اُتے گوانڈھ وسدے جانگلیاں دا وی کافی اثر سی۔ ساڈے اپنے پنڈ وچ دوآبے دا کوئی گھر نہیں سی پر لاگدے پنڈاں وچ کجھ دوابئے پہنچ گئے سن۔ ساڈے پنڈ وچ اجے ودھیرے گھر ماجھے دے سن۔ مالوے دے اجے دو گھر ہی پہنچے سن۔

مالوے دے لوہے دیاں پتریاں نال مڑھے ہوئے تے شنگارے ہوئے گڈے مجھیلاں دیاں اکھاں چندھیا دیندے سن۔ ایہناں دے ساہمنے ماجھے دے گڈے نرے چھکڑے جیہے جاپدے سن۔ مالوے دے بلدوی لمی بیل والے تے چنگی ڈیل ڈول والے سن۔ مجھیلاں دے بلد مدھرے قد والے پر گٹھے ہوئے سریر والے سن۔ ماجھے دی کرڑی بھوں پٹن لئی ایہہ بلد کم دے سکدے سن۔ مالوے دے بندے وی مجھیلاں نالوں کجھ ودھیرے لمے سن۔ پر مجھیلاں دی چھاتی چوڑی تے سریر کجھ بھارا سی۔ لباس وچ وی کجھ فرق سی۔ مالوے دیاں تیویاں سر والا کپڑا چھاتی اُتے نہیں سن رکھدیاں۔ گھنڈ کڈھدیاں وی سر اُتلا پلا ہی بیٹھاں کھچ لیندیاں سن۔ سینے اُتے چنی سٹن دا رواج نہیں سی۔ ایوں ہی ملوئی مرد

تیڑ بھن والا چادرا گٹیاں توں کافی اُچا بنھدے سن۔ جتھے مجھیلاں دی چادر گٹیاں دے ہیٹھاں تک ہوندی سی۔ پگ دے سٹائل دا وی کجھ فرق سی۔ پر دو تن سالاں وچ ہی لباس دا ایہہ فرق بالکل مٹ گیا۔ مجھیلاں وی بکال بکل مارن لگ پئیاں۔ مجھیل دھوتیاں چادراں دا رواج چھڈ گئے تے ملوئی اپنے چادرے کجھ نیویں کر کے بنھن لگ پئے۔ کھان پین وچ پہلاں ہی کُجھ خاص فرق نہیں سی۔

ماجھے وچ اجے اودوں داڑھی کٹن دا رواج نہیں سی۔ پر جیہڑے ملوئی پہلاں پہل اتھے آئے اوہناں وچوں کئی داڑھی کٹے سن۔ کوئی دو ملوئی چلم پین والے سن۔ مجھیلاں لئی ایہہ بڑی اچرج گل سی۔ داڑھی کیساں والا سکھ حقی پیوے۔ جس سمیں دی مینوں سنبھال ہے اودوں ساڈے پنڈ وچ کوئی سکھ چلم پین والا نہیں سی۔ یاں تاں حقی پین والے حقی چھڈ گئے یاں لُک چھپ کے پیندے ہون گے۔ ایس دے اُلٹ کجھ سالاں پچھوں ہی مجھیلاں دے منڈے وی داڑھیاں کٹن لگ پئے۔ گناں اوگناں دا وٹاندرا ہوندا رہیا سی۔

چک 79 وس پیا

ساڈے ٹبر نوں چک 79 وچ پہنچیاں دو مہینے ہون والے سن۔ ہن تک پنڈ دے کوئی پندراں ٹبر پہنچ چکے سن۔ ڈیرے ساریاں دے وناں تھلے ہی سن۔ اجے تک پنڈ وچ کوئی لوہار، ترکھان، تیلی، دھوبی نہیں سی پُجا۔ دوکان وی اجے کوئی نہیں سی کُھلی۔ پنڈ دا کوئی مونہہ متھا بنے تاں ہی کوئی دوکاندار آوے۔ دئیں دنیں کوئی دوتن جنے خانیوال جاندے اتے اپنے لئی تے ہور ناں آنڈھیاں گوانڈھیاں لئی لوڑیندا سودا سوت لے آوندے۔ ہر چھوٹی موٹی چیز لئی آون جان دا چھتی میل پینڈا کرنا پیندا سی۔ ماجھے توں آئے سارے ٹبر ہل تے کہیاں خانیوال جا کے لیاوندے۔ کراہ دی ایتھے ہر گھر نوں لوڑ سی پر ایہہ ضروری سند کسے ٹبر کول وی موجود نہیں سی۔ دوتن واری جانگلیاں دیاں بھیڈیاں توں کراہ لیاندا۔ پر روز روز منگ کے کیویں کم چل سکدا سی۔ ہر مربعے وچ وڈے وڈے ٹبے کھڑے سن کراہن والے۔ ساڈے ٹبر نے تے دوہاں ہورناں ٹبراں نے خانیوال ہی کراہ بنوائے تے وٹاں پاؤن واسطے جندرے وی اوتھوں ہی لیاندے۔ اصل وچ ہر تیجے چوتھے دن پنڈ دے دوتن بندے خانیوال جاندے ہی رہندے سن۔ پینڈا ہن اوہناں دے پیریں چڑھ گیا سی۔ راہ دی وی چنگی پچھان ہوگئی سی۔ پھیر وی کدے کدے پاندھی راہ بھل جاندے سن۔

لاگ چاگ دے پنڈاں وچ وی کافی ٹبر پُج گئے سن۔ پر رہندے اجے سارے جھگیاں وچ ہی سن۔ کسے وی پنڈ وچ کوئی کاریگریاں کوئی کمی نہیں سی آیا

تے نہ ہی کتے ہٹی کھلی سی۔ ساریاں نوں اپنیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی خانیوال نوں ہی دوڑنا پیندا سی۔ بیائیاں ختم ہو چکیاں سن تے ہن ساریاں وسنیکاں نوں سبھ توں وڈا فکر سی کوٹھے اسارن دا۔ آخر جھگیاں وچ کناں چر کٹیا جاسکدا سی پر کوٹھا اُسارن لئی اٹاں پتھن والا کوئی نہیں سی اتے نہ کوئی کندھاں دی اساری کرن والا راج سی۔ لوڑ پین تے سنگھ نویاں توں نویاں کاڈھاں کڈھ سکدا ہے۔ گنجی بار دے وسنیکاں نے کچیاں اٹاں بناؤن دی وی بڑی چنگی کاڈھ کڈھ لئی۔ اٹاں سچے وچ نہیں سی تھپیاں جاندیاں سگوں مناسب ڈھنگ نال مٹی گو کے کسے پدھرے کرڑے تھاں ایس مٹی دی اِک تہہ وچھا دتی جاندی سی۔ کوئی چار پنج فٹ چوڑی۔ اٹھ دس فٹ لمی تے تقریباً ست اٹھ انچ موٹی۔ ایس مٹی دی تہہ دا کوئی نام وی سی جو اج مینوں یاد نہیں رہیا۔ جدوں مٹی ذرا آکڑ جاندی تاں اک کرڑی لکڑیاں لوہے دی پتی نال ایس وچ اجیہاں کاٹاں پادتیاں جاندیاں جنہاں نال کوئی فٹ بھر چوڑیاں تے کوئی ڈیڑھ دو فٹ لمیاں اٹاں کٹیاں جاندیاں۔ ایہناں نوں ایوں ہی سکن دتا جاندا۔ جدوں اِک پاسا سک جاندا تاں اٹاں اُتھل دتیاں جاندیاں۔ کوئی پندراں دناں وچ اٹاں پوری طرح سُک جاندیاں۔ ساڈے پنڈ دے پہلے کوٹھے ایہناں اٹاں نال ہی بنے ہوئے سن۔ ایہہ مینوں یاد نہیں کہ اُساری لوکاں نے آپ ہی کیتی سی یاں کوئی راج مل گیا سی۔ میرا اندازہ ہے کہ لوکاں نے آپ ہی ٹکراں مار کے کندھاں اساریاں۔ پہلی کندھ ذرا ونگی ٹیڈھی بنی ہووے گی۔ دوجی وار کجھ سدھار ہو گیا تے کجھ ہور تجربہ ہون پچھوں لوکاں نوں چنگی جاچ آ گئی۔ ساریاں پنڈاں دے لوک میرے بار وچ بچپن توں کوئی دس باراں سال مگروں تک وی ایہو جہیاں اٹاں بناؤندے رہے تے اپنے ہتھیں اساری کردے رہے۔ ایہہ سبھ کجھ میں اپنی اکھیں ویکھیا ہے۔ ایہناں پہلے بنے

کوٹھیاں وچ کھڑکیاں باریاں بالکل نہیں سی رکھیاں گئیاں۔ اوس ویلے لوڑ سی سر لکاؤن لئی چھت دی تے چوپھیرے کندھاں دی۔ بس ایہو کجھ کیتا جاندا سی۔ بوہے، چوگاٹھاں جڑے جڑائے خانیوال توں لے آوندے سن۔ ایس سنبدھ وچ تایا جی اِک قصہ سنایا کردے سن۔ تایا جی اپنے کوٹھے لئی بوہا لین لئی خانیوال گئے۔ خیال سی کہ مڑدیاں اوتھاں والے مل جان گے پر اوس دن ساڈے پنڈاں ول آؤن والا کوئی اوتھ نہ ملیا۔ تایا جی آپ گھوڑی تے چڑھے تے دروازہ سر تے رکھ لیا۔ راہ وچ جمڑا ویکھے ہس پوے۔ پر تائے دی مجبوری سی۔ دو تن تھائیں جانگلیاں نے ٹچکر کیتی "او سردار! ایہہ کیہہ جہیا سانگ بنائی بیٹھا ایں" تایا ہس کے کہہ چھڈدا "بیلیو! میں بوہا سر تے چکیا ہے کہ گھوڑی نوں بھار نہ لگے"۔ جانگلی سمجھدے ایہہ کوئی مورکھ سکھ ہے۔ اینی سمجھ نہیں سی کہ اوہ آپ مورکھ ہن۔ کیونکہ ہور کسے طریقے نال دروازہ گھوڑی تے لدیا نہیں سی جا سکدا۔

بڑے سڑی تے کرڑی ہڈی والے سن اوہ لوک۔ بُوہا ٹاہلی یا ککر دا بنیا ہویا سی۔ چیڑھ، دیار اجے اودوں تک خانیوال ملدا ای نہیں سی۔ کوئی من بھر بھار چوگاٹھ تے دروازے دا ضرور ہووے گا اتے تائے نے اٹھاراں میل دے پینڈے وچ صرف تن وار دروازہ سر توں لاہیا۔ اِک واری کسے ہور بندے دی مدد نال تے دو واری گھوڑی کسے ون کول کھڑی کر کے ون دی ٹیک نال بوہا بیٹھاں رکھ لیندا رہیا۔ تے پھیرا ایسے طرح گھوڑی تے چڑھ کے بوہا سر تے رکھ لیندا رہیا۔ تایا سریر دا تکڑا سی تے بھار چکن وچ خاص کر بڑا ہمتی سی۔ اُنج ساڈے ٹبر وچوں تایا شیر سنگھ سبھ توں مدھرا سی۔ اوسدا قد صرف پنج فٹ نوں انچ یاں ساڈے اٹھ انچ ہووے گا۔ باقی کوئی وی پنج فٹ دس انچ توں گھٹ نہیں سی۔ ساڈے پتا جی تے دادا جی چھ فٹ توں اُتے سن۔ اصل وچ گھنیئے کیاں دی پچھلی

پیڑھی تک دے لوک ہوندے ہی بڑے لمے سن۔ بابا جی کہندے ہوندے سن ''گھنیکے کیاں دی کنک تے سرہواں دا ساگ کھا کے تے گھنیکے کیاں دے کماد دی روہ پی کے جٹاں دے منڈے اِکو ورھے وچ چپا چپا اُسر جاندے نیں'' تارا سنگھ جو کجھ دُور دے رشتے توں میرا چاچا لگدا سی کوئی چار پنج سال ساڈے کول بار وچ رہیا۔ ایس دا قد میرے وانگ مساں پنج فٹ چھ انچ دے قریب سی۔ بابا مخول نال آکھدا ہوندا سی ''ایہہ ناکیں جمیا سی ایسے لئی بھیڈو جیہا رہ گیا اے۔ گھنیکے کیاں وچ تاں اسیں ایہو جیہے گھڑمٹھیے جمن ہی نہیں سان دیندے''۔

گھنیکے کیاں وچ زمین دی تنگی سی۔ جدوں اسیں بار وچ گئے تاں پچھے گھنیکے کیاں دے دو تن ہور ٹبر دی آ گئے۔ حصے ٹھیکے تے زمین واہن نوں۔ ایہہ سارے ہی بڑے لمے سن۔ چک 79 والے مخول نال کہندے ہوندے سن ''گھنیکے والے دوھلو دا بی نیں''۔ دوھلو کماد دی اِک پرانی قسم سی جس دا گنا بڑا لما ہوندا سی۔ خیر ہن نہ رہی پرانی کنک نہ اوہ سرہوں نہ ہی پرانا کاٹھا کماد۔ شاید ایسے لئی ہن گھنیکے کیاں وچ وی گھڑمٹھیے جم رہے ہن۔

کوٹھیاں دیاں کندھاں تاں کچیاں لوکاں نے کڈھ لئیاں پر چھت پاؤن لئی کسے ترکھان دی لوڑ سی۔ مربعیاں وچ ون بڑے کھڑے سن۔ لوکاں نے وناں دے وڈے وڈے ٹاہن وڈھ لئے۔ توڑے (چھتیر) بناؤن لئی تے پتلیاں ٹہنیاں دیاں کڑیاں گھڑ لئیاں۔ ون دی لکڑی سدھی نہیں ہوندی۔ چھتیراں تے کڑیاں وچ ورگے لا کے ورگے دا دوجا سرا نال دی کڑی اُتے ٹکاونا پیندا ہے۔ جے چھتیر وچ ونگ ہووے تاں اوس وچ وی ورگ پاؤنا پیندا ہے۔ ایہہ کم کوئی کاریگر ہی کر سکدا ہے۔

پنڈ دا سبھ توں پہلا کوٹھا ساڈے ٹبر نے چھتیا۔ ایس دیاں کندھاں کنج

اساریاں تے چھت کیویں پئی۔ ایس بارے مینوں اج کجھ یاد نہیں ہاں اینا پتہ ہے کہ ساڈا ٹبر کوئی چھ مہینے باہر والی جھگی وچ ہی رہیا سی۔ ایہہ کوٹھا چوڑا تاں بہت نہیں سی پر لما بہت سی۔ کھڑکی باری کوئی نہیں سی۔ اندر دِنے وی ہنیرا ہوندا سی۔ پچھلی کندھ وچ اتلے پاسے تن موریاں سن روشندان دی تھاں۔ ایہناں موریاں وچ سیخاں دی تھاں پتلیاں لکڑیاں گڈیاں ہویاں سن تاں جو کبوتر، چڑیاں اندر نہ آسکن۔ اساں مگروں رہائش واسطے ہور کمرے بنا لئے تے ایہہ کوٹھا سیال وچ ڈنگر بھن لئی رکھ لیا۔ اسیں 1947ء وچ ایہہ کوٹھا اویں ٹھیک حالت وچ کھڑا چھڈ کے آئے ساں۔ ہن تک ڈھے گیا ہووے گا یاں ڈھا دتا گیا ہووے گا۔ نویں وسنیک نوں ایہہ پتہ دی نہیں ہونا کہ ایہہ کوٹھا ایس پنڈ دا سبھ توں پہلا بنیا مکان سی۔

ایہنیں دنیں ہی اِک ہور واقعہ ہویا جس نوں میں اِک اہم واقعہ کہواں گا کیونکہ ایس نال پنڈ دا مونہہ متھا نکھر آیا۔ راشے (پٹھان) آ گئے۔ موڈھیاں تے بیلچے رکھی۔ ایہہ لوگ کچیاں کندھاں اسارن دا کم کردے سن۔ پچھوں ایہہ اٹاں تھپن دا کم وی کرن لگ پئے۔ کجھ ہور مگروں چھوٹیاں بھٹیاں وچ اٹاں پکاؤن وی لگ پئے۔ جدوں ایہہ ساڈیاں پنڈاں وچ پہنچے اودوں ایہہ صرف گارے دیاں کندھاں اسارن دا کم ہی کردے سن۔ پنڈ وچ جنے ٹبر پہنچے سن اوہناں ساریاں نے راشیاں نوں اپنیاں حاطیاں دی چار دیواری اسارن دا ٹھیکہ دے دتا۔ کوئی مہینے بھر وچ پندراں سولاں احاطے بن گئے۔ تے چک 79 دا ہن پنڈ والا روپ نکھر آیا۔ ایس سمیں تک بہتے ٹبراں نے اپنے کوٹھے وی بنا لئے سن۔ لوک جھگیاں چھڈ کے اپنے گھراں وچ آ گئے۔ ساڈا ٹبر پنج چھ مہینے باہر جھگی وچ رہیا۔ ہن گھر بج کے چلھا، چوکا، کھرلیاں، کرانے پھیر بنائے۔ تے ڈنگراں لئی

ڈھارے چھناں وی بنائیاں۔ پنڈ ہن صحیح معنیاں وچ وس گیا۔ پر گھر ہی وسے سن ہور اجے کجھ نہیں سی بنیا۔ کوئی کمی، کاریگر، دوکاندار نہیں سی پُنجا۔ گوردوارا بناؤن لئی سارے اتاولے سن۔ کھوہ تاں اجے کافی چر نوں لگنا سی۔ پھیر وی پنڈ والے خوش سن۔ ہن اوہ گھراں والے بن گئے سن تے اِک تھاں اکٹھے ہو گئے سن۔ بھاویں گوردوارا نہیں سی بنیا پر تائے نے لوکاں نوں پریر کے اِک تھاں اکٹھے ہون دا وسیلہ بنا دتا۔ شام نوں تایا رہراس صاحب دا پاٹھ کردا تے پچھوں جوتیاں دے شبد پڑھے جاندے۔

بار دا جیون رڑہن لگ پیا

جنہیں دنیں راشے حاطیاں دیاں کندھاں کڈھ رہے سن اتے گھراں والے کوٹھے اسارن دا اُپرالا کر رہے سن اودوں نال نال کپاہ بیجن لئی زمین تیار کرن لئی وی ہڈ بھنیویں محنت کرنی پے رہی سی۔ پہلے آبادکاراں نے رُکھ جھاڑیاں وڈھ کے تے اُچے نیویں تھاں پدھرے کر کے جنی بھوں صاف کیتی سی اوس وچ تاں کنک، چھولے، پٹھے بیج لئے گئے سن۔ ساوَنی دی فصل لئی بھوں تیار کرنی۔ بڑے وڈے وڈے ون تے جنڈ کھڑے سن ساریاں مربعیاں وچ۔ لگ بھگ ہر مربعے وچ چھوٹے وڈے ٹبے وی کھڑے سن۔ ایہناں وچ کئی ٹبے تاں اسیں بار چھڈ کے آوَن تک وی نہ کراہ سکے۔ ساڈے اپنے 38 نمبر مربعے وچ اِک ٹبہ اخیر تک بچیا رہیا۔ ایس نے ادھا کلہ زمین روکی ہوئی سی۔ پہلاں ایہہ ٹبہ کوئی دو کلیاں وچ پسریا ہویاں سی۔ اساں کوشش کر کے ڈیڑھ کلا بھوں تاں بیجن جوگ بنا لئی پر ایتھے دا سبھ توں اُچا حصہ انت تک کھڑا رہیا۔

نویں بھوں آباد کرنا کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ ایس لئی اپنے من تے تن دی پوری شکتی لاوَنی پیندی سی۔ وڈے رُکھ پٹدیاں۔ اوہناں دے موچھے پاوندیاں تے ڈونگھے ٹوئے پٹ کے جڑھاں کڈھدیاں جوان منڈیاں دے ڈولے ہار جاندے سن۔ ایتھے کرا ہونے ہور وی اوکھا کم سی۔ پہلاں ٹبیاں اُتے رُکھ، جھاڑیاں، ملھے پٹنے ہوندے سن۔ پھیر مٹی پٹ کے کہیاں نال دُور سٹنی پیندی سی۔ جتھوں کراہ نال ڈھو ہی جا سکے۔ اِک ہور مصیبت ٹبیاں وچوں سپ بڑے

نکلدے سن۔ میں خود ویکھیا کہ ساڈے چراگے نال دے مربعے وچوں اِک ٹبا پٹدیاں کوئی گھنٹے ڈیڑھ گھنٹے دے سمیں وچ تن سپ مارے۔ ایہناں وچوں اِک سپ کافی وڈا سی تے اِک سپ بڑی عجیب قسم دا سی۔ ایس دے پنڈے اُتے گھسمیلے چٹے رنگ دی چھوٹی چھوٹی جت سی۔ ایہہ سپ سی یاں سپ ورگا کوئی ہور کیڑا۔ ایس بارے کسے نوں کوئی جانکاری نہیں سی۔ تائے نے ایہہ سپ کئیاں لوکاں نوں وکھایا۔ سارے کہن "اساں ایہو جہیا سپ کدے نہیں ویکھیا"۔ سپ ہر ٹبے وچوں نکلدے سن ایس لئی ٹبے کراہن والے ڈانگ کول رکھدے سن۔ کیونکہ کئی واری ایڈا اوڈا سپ نکل آوندا سی جس نوں کہی نال مارنا ممکن نہیں سی ہوندا۔ گنجی بار وچ سپ بہت سن۔ پانی لاؤن والیاں نوں، جنگل وچوں دی سفر کرن والیاں نوں سوٹا ہتھ وچ رکھنا پیندا سی۔ پر گنجی بار دے دوران ساڈے پنڈاں دا کوئی بندہ سپ لڑکے نہیں مریا۔ مینوں سپ ڈنگے دا کوئی کیس ہی یاد نہیں۔ سپاں دا ناں لیاں مینوں پھیر اوس سپ دا قصہ یاد آ گیا جہڑا پہلے دن ساڈے ڈیرے وچ آوڑیا سی۔ اوس توں پچھوں تن واری اوہ پھیر ڈیرے وچ آیا۔ اِک واری تاں دنے سنتے نے اوس نوں ڈنگراں وچوں دی لنگھدے ویکھیا تے دو واری رات نوں اوہ سون والے منجیاں ہیٹھ دی لنگھیا۔ دنیں اوسدی لکیر ویکھی گئی۔ آخری وار ایہہ سپ اوس دن آیا جس دن ساڈے ٹبر نے جھگی بنائی سی۔ دن ڈبن والا سی۔ چاچا جھگی دے چوفیریوں ککھ کان ہونجھ رہیا سی۔ جدوں اوس نے ویکھیا کہ سپ سدھا ساڈے ڈیرے ول آ رہیا ہے۔ اوس نے اِک موٹی لکڑ پھڑلئی تے سپ ول ودھیا۔ سپ پچھانہہ مڑن لگا تاں چاچے نے دوڑ کے اوہدا رستہ روک لیا۔ جدھروں اوہ جھاڑیاں وچوں نکل کے آوندا سی۔ سپ دوجے پاسے نوں دوڑیا چاچا اوسدے مگر نٹھا اوہ سپ نوں مار سکدا سی پر تائے نے روک دتا۔ تایا آکھن لگا

"سانوں ایتھے آیاں مہینہ بھر ہو گیا اے۔ ایہنے سانوں کجھ نہیں آکھیا توں وی ایہنوں کجھ نہ آکھ" چاچے نے سپ نوں نہ ماریا پر کلھ کان سٹ کے اوس دے جھاڑیاں والے ٹکانے نوں اُگ لا دتی۔ سپ نے وی سمجھ لیا کہ ایہناں سر پھریاں نے مینوں ایتھے نہیں وسن دینا۔ اوس نے دور اِک ٹبی تے جا ٹکانہ بنایا۔ اوتھے اوس نوں کئی وار ویکھیا گیا۔ کوئی دو سال پچھوں ایہہ آتو عیسائی دے ہتھوں ماریا گیا۔ بڑا وڈا سپ سی۔ آتو توں علاوہ شاید کوئی ہور اکلا بندا ایس نوں مارن دا جیرا نہ کردا۔ آتو سپاں دا ویری سی۔ جے اوس نوں کتے سپ دِس پوے تاں جدوں تک اوس نوں مار نہ لوے آتو دا روٹی کھان نوں دل نہیں سی کردا۔

ایس توں علاوہ نویں زمین وچ کھال کڈھنے، وٹاں پاؤنیاں ساواں پدھرا پانی لاؤن لئی بھوں دی ڈھال ٹھیک کرنی۔ ہر کم لئی سخت محنت دی لوڑ سی۔ پیلیاں وچوں پٹے ہوئے رکھاں دیاں لکڑاں مربعے وچوں باہر سٹنا وی بڑا وڈا مسئلہ سی۔ دو ڈھائی من تک دیاں لکڑاں تاں گھبرو منڈے سراں موڈھیاں تے چک کے ہی لے جاندے سن۔ ایہناں ساریاں اوکڑاں تے تھکیویاں دے باوجود لوک خوش سن۔ نویں زمین آباد کرن دا بڑا چاء سی۔ نال دیاں پیلیاں وچ بیجی ہوئی کنک وی ہن لہہ لہہ کر دی سی۔ نسرن توں پہلاں ہی کنک دے بوٹے لک لک اُچے ہو گئے سن۔ بھاویں کسے کھیت وچ وی روڑی نہیں سی پائی گئی۔ پھیر نویں بھوں تے ماجھے مالوے دے جٹاں دی واہی ہوئی تے کھیتاں نوں پوے راوی دا بھل والا پانی پھیر فصل کیوں نہ ہووے۔ زمینداراں دی اپنی بولی مطابق کنکاں نوں لوہڑا آ گیا سی۔ جٹاں دے حوصلے رب جڈے ہو گئے سن۔ اوہ ساؤنی دی فصل دی روں، کنک نالوں وی دونی تینی ویکھن دیاں آساں لائی بیٹھے سن۔ ایسے لئی بھوں نوں سوارن لئی پورا تان لا رہے سن۔ سیال دے دن سن۔ لوک ٹکی

چڑھدی نال مربعیاں وچ جا وڑ دے تے سورج ڈبدے پچھوں پیلیاں وچوں نکلدے۔ نویں آباد کرن والی زمین وچ بڑی محنت کرن دی لوڑ سی۔ پر کسے نے کدے تھکیواں محسوس نہیں سی کیتا۔ ٹکالا نوں کھال دے کنڈھے پانی وچ نہا کے گھر آوندے۔ روٹی ٹک کھا کے، ددھ دا چھنا پی کے جاندے تائے شیر سنگھ دے متھے ٹکانے تے۔ ایتھے پہر رات گئی تک دیوان لگدا۔ جوٹیاں دے شبد پڑھے جاندے (اوہنیں دنیں ''سبد'' ہی کیہا جاندا سی۔ شبد ہن ہندی دے اثر ہیٹھ بولیا جان لگا ہے) پہلاں تاں تایا جی ہی اگے لگدے رہے۔ پھیر ہولی ہولی ہور کئی نوجوان وی سبد یاد کر کے آون لگ پئے۔ تایا جی دسدے ہوندے سن ''ساڈے کول کوئی ساز نہیں سی نہ ڈھولکی، نہ چھینے، نہ چمٹا، پھیر وی چنگا رنگ بجھدا سی''۔ تھوڑیاں ہی دناں وچ کئیاں منڈیاں نے اِک دوجے توں پچھ پچھا کے کئی سبد یاد کر لئے۔ دیوان وچ سبد پڑھن والیاں دی واری لگ جاندی۔ روز شام نوں گوردوارے جا کے سبد پڑھنا وی گنجی بار دی رہتل دا اِک انگ سی۔ سکھاں دے ہر پنڈ وچ شام نوں ڈھولکی وجدی سی۔ سبد چوکی دی ایہہ ریت ساڈے بار چھڈن تک لگاتار جاری رہی۔

ایس دوران پچھوں کئی لوک آوندے رہے۔ اپنے مربعے حصے، ٹھیکے تے دین یاں صرف اپنی زمین ویکھن۔ ماجھے وچوں آون والے لوک عام طور تے ساڈے گھر ٹھہر دے تے مالوے والے صوبیدار بشن سنگھ دے گھر جاندے۔ انج چک نمبر 79 دی تقریباً ادھی وسوں نے ساڈی دادی مائی اندو دے ہتھ دیاں پکیاں کھادیاں ہوئیاں سن۔ مینوں یاد ہے پنڈ دے تن چار آدمی جیہناں دے ٹبر ٹھہر نہیں سن اوہ قریب دو دو سال ساڈے گھروں ہی روٹی کھاندے رہے۔ گنجی بار وچ روٹی ٹک توں کوئی نہیں سی بھجدا۔ اناج دی کمی نہیں سی۔ دُدھ گھیو کھلا سی۔

وقت صرف پکاؤن والی نوں سی۔ تے ساڈی دادی نے کدے اجیہی وقت محسوس نہیں سی کیتی۔

کنکاں پکن توں پہلاں لاگلے پنڈاں وچ وی کافی لوک آ گئے سن۔ راشیاں نے ہر پنڈ وچ حاطیاں دیاں کندھاں کڈھ دتیاں سن۔ لوکاں نے ساڈے ورگے کوٹھے وی چھت لئے سن۔ حال ہر تھاں سادے پنڈاں والا ہی سی۔ کِتے کوئی کاریگر نہیں سی۔ کوئی دوکان نہیں سی۔ کوئی وید حکیم نہیں سی۔ ایتھے کِتے گوردوارا نہیں سی۔ ہن ساریاں نوں وڈا فکر ایہہ سی کہ واڈھیاں وچ داتریاں دے دندے کڈھن دا کوئی پر بندھ نہں سی۔ ہن تک موہلوالی والے مستری کول وی اپنا کم ہو گیا سی کہ ٹٹا ہویا چوؤ چڑھاؤن لئی وی تن تن دن چکر مارنے پیندے سن۔ پنڈ وچ کوئی ہٹی نہ ہون کر کے موقعہ بے موقعہ خانیوال نوں بھجنا پیندا سی۔ پنڈ دے سیانے آدمی صلاحاں کردے سن کہ اپنے پچھلے علاقیاں وچوں کاریگر تے دوکاندار لیاندے جان۔ ڈر ایہہ سی کہ آبادی حالے بہت گھٹ ہے۔ کاریگر یاں دوکاندار ایتھے تاں ہی ٹکے گا جے اوسنوں مناسب آمدنی ہووے۔ جنے ٹبر پہلے سال دے انت تک ساڈے پنڈ پہنچے اوہناں دے سر تے نہ کوئی ہٹی چل سکدی سی نہ ہی کوئی لوہار، ترکھان ٹِک سکدا سی۔

ہن تک کجھ کم ضرور چنگے ہو گئے سن۔ لوکاں نے کوٹھے اسارن لئی اٹاں ڈگھی وچوں مٹی کڈھ کے بنائیاں سن تے ایتھوں گارا لے کے اساری کیتی سی ایس لئی ڈگھی ہن کافی وڈی ہو گئی سی۔ جیہڑا حصہ پہلاں پٹیا سی اوہ ہن اپنے پین والے پانی لئی رکھ لیا گیا سی تے نویں بنی ڈگھی ڈنگراں واسطے تیار کر لئی گئی۔ انج اپنے پین والا پانی وی ڈنگراں والی ڈگھی وچوں دی لنگھ کے جاندا سی۔ پر اوس ڈگھی وچ ڈنگر نہیں سن وڑن دتے جاندے۔ ایس لئی ڈگی دا پانی صاف سی یاں انج سمجھ

لیا جاندا سی کہ چین والے پانی دی ڈگھی دا پانی صاف ستھرا ہے، ساڈے لوکاں دے
چین والا۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ ڈگھی دا پانی کھال دے پانی نالوں صاف ہوندا سی۔
کھڑا رہن کر کے ایہہ پانی نتر جاندا سی۔ ایس وچ زیادہ پھٹکوی نہیں سی گھولنی
پیندی۔ کھال دے پانی وچ گار بڑی ہوندی سی۔ پھیروی مربعیاں وچ کم کردے
لوک کھالاں دا پانی ہی پیندے سن۔

لوکاں نے ایس اجاڑ وچ رہن دا ڈھنگ سکھ لیا سی۔ اوہ کہیاں، رنبے،
چھنڈن یاں تکھے کرن والے سند لے آئے سن۔ کہی، کہاڑی دا دستہ ٹٹ جائے
تاں آپے ہی پا لیندے سن۔ راشن پانی مہینے بھر دا اکٹھا لیا کے رکھ لیندے سن۔ گھر
دے ضروری بھانڈے (چاٹیاں، کڑاہیاں، توڑیاں، گھڑے) لوڑ توں زیادہ خرید
کے رکھدے سن۔ کوئی بھانڈا بھج جائے تاں نہتے نہ ہو جایئے۔ زندگی رڑھدی جا
رہی سی۔ بھاویں کتے دھکے، جھٹکے وجدے رہندے سن۔

گنجی بار وچ بھٹیاں چڑھیاں

جہنیں دنیں ساڈی جھگی تیار ہو رہی سی بابے جھناں نوں اِک ہور مسئلہ پیش آ گیا۔ گنجی بار دے جنگل وچ ایہہ اِک وڈا مسئلہ سی۔ میں پچھے دس آیا ہاں کہ بابا بھاویں روز پین والیاں وچوں نہیں سی پر بہتر چوہتر سال دی عمر وچ پُورا جوترا لاؤنا تے پھیر پٹھے کُترنے۔ ایس لئی اج کل بابے نوں روز نہیں تاں تیجے چوتھے دن ضرور پینی پیندی سی۔ جیہڑیاں دو بوتلاں سوغات وچوں ملیاں سن اوہ ہن مکن والیاں سن۔ اِک دن بابے چاچے نوں آکھیا ”اوئے دیپو! بوتلاں تاں مُک چلیاں نیں توں وی کوئی بندوبست کیتا اے کہ نہیں؟“ چاچے نے اُتر دتا ”بھائیا! ٹکراں تے کھال تے کھلوتیاں نیں۔ سک وی چنگے پکے ہوئے نیں۔ پر گڑ کتھوں لیایئے؟“ ”اجے پرسوں تاں چھیر سنگھ لیایا اے گڑ شہروں۔ اوتھوں کڈھ لے دو تن روڑیاں“ چاچے نوں تاں بس اشارہ ہی چاہیدا سی۔ ماں دیاں نویاں خریدیاں گھڑیاں وچوں اِک گھڑا کھسکا لیا تے اوسے رات مٹ روڑی وچ دب دتا۔ روڑی ہن مٹ دبن جوگی ہو گئی سی۔ جدوں مٹ تیار ہو گیا تاں بھٹھل دی ضرورت پئی۔ پنڈ وچ بھٹھل کسے کول نہیں سی۔ ایتھے وی بابے نے ہی چاچے نوں راہ دسیا۔ کہن لگا ”اوہناں سنگھاں کولوں لے آؤناں جیہڑے سانوں بوتلاں دے گئے سن“۔ چاچا تائے توں چوری گھوڑی لے کے گیا۔ گنجی بار دے لوک اِک دوجے دے ہتھ وٹاؤن لئی سدا تیار رہندے سن۔ تکالاں نوں چاچا بھٹھل لے آیا۔ اگلے دن تائے نے خانیوال جانا سی۔ چاچے نے جھگی توں کجھ دُور دو

جھاڑیاں دا اوہلا لے کے بھٹھی لا دتی۔ تکالاں نوں تازہ کڈھی بابے نوں چکھن لئی پیش کیتی تاں بابا نک چڑھا کے بولیا "اوئے! تیرے مونہہ تے داڑھی آون لگی اے توں اجے ایہہ کم وی نہیں سکھیا۔ جدوں پھیر مٹ پائیں گا مینوں دس کے پائیں" دوجی وار بابے نے آپ مٹ پایا۔ پر ایتھے پورے مصالحے نہیں سن ملدے۔ بابے دی پوری تسلی نہ ہوئی۔

چاچے نوں ویکھ کے پنڈ دے کئی ہور نوجوان وی بھٹھیاں چاڑھن لگ پئے۔ دقتاں بڑیاں سن۔ گڑ اوکھا ملدا سی۔ ہور مصالحے تاں ملدے ہی نہیں سن۔ چنگے مٹ وی نہیں سن لبھدے۔ ببٹھل وی سارے پنڈ وچ اکو سی۔ ہن تاں اوہناں نوں سک وی دو ڈھائی میل دور جا کے نہر دے کنڈھے تے بیجیاں ککراں توں لیاونے پیندے سن۔ پر باراں وساؤن والے بڑے ہمتی سن۔ اوہ اجیہاں اوکڑاں دی پرواہ نہیں سن کر دے۔ کوئی نہ کوئی راہ لبھ لیندے سن۔ بھٹھیاں عام چڑھدیاں سن۔ ایتھے کیہڑا کسے پلس والے نے آونا سی۔ ہاں اِک دن پواڑہ پے گیا۔ اِک سُوم پیا کل دا تیار ہویا مٹ منڈے چوری روڑی وچوں کڈھ کے لے گئے۔ اوہ بڑا سیخ پا ہویا۔ گھر گھر دسدا پھرے"۔ میرا مٹ منڈے چُرا کے لے گئے نیں"۔ آخر ڈانگ سوٹے تک نوبت آئی تاں پنچائت اکٹھی ہوئی۔ منڈے مَن گئے کہ اوہناں مٹ چرایا اے پر نال اوہناں دوش لایا "جدوں اسیں کڈھدے آں ایہہ کول آ کے بہہ جاندا اے تے ادھی ادھی بوتل پی جاندا اے۔ جدوں ایہہ آپ کڈھدا اے سانوں چھکاوندا وی نہیں"۔ پنچائت وچ سیانے آدمی بیٹھے سن۔ اوہناں نے مٹ تاں مڑوا دتا پر نال ہی اوس سُوم نوں سزا دتی کہ اوہ اِک بوتل کڈھ کے منڈیاں نوں دیوے گا۔

ایہہ گل چاچا سناوندا ہوندا سی۔ تائے نوں سبھ پتہ سی پر اوس نے ایس

بارے کدی ذکر نہیں سی کیتا۔ نہ ہی ایہہ کوئی ایڈی وڈی گل ہے۔ جیہڑی ضرور سنائی جاوے۔ میں قصہ ایہہ دسن لئی لکھیا ہے کہ باراں وساؤن والیاں نوں پیش آؤن والیاں اوکڑاں وچوں ایہہ وی اِک وڈی اوکڑ سی۔ پین والیاں نے پینی سی۔ ٹھیکہ ایتھے کوئی نہیں سی۔ آپ ہی کڈھنی پیندی سی۔ بھاویں پورے مصالحے نہیں سن ملدے۔ ساز سامان وی گھٹ سی پر جدوں ہمت ہووے۔ جیرا ہووے تاں بندہ سبھ کجھ کر لیندا ہے۔ ساڈے بار چھڈن تک مٹ دبیندے رہے۔ بھٹھیاں چڑھدیاں رہیاں۔ محفلاں لگدیاں رہیاں۔ ایہہ وی گنجی بار دے کلچر دا اِک ضروری انگ سی۔

کافی چر پچھوں سرکار نے ایہناں پنڈاں وچ شراب دا ٹھیکہ کھولنا چاہیا تاں کوئی وی پنڈ ایہہ ٹھیکہ لین نوں تیار نہیں ہی۔ کیونکہ سُوجھوان فوجی شراب دے ٹھیکے نوں اِک لعنت سمجھدے سن۔ اتے پھیر ایہہ ٹھیکہ ایس علاقے دے سبھ توں چھوٹے تے کسے حد تک سبھ توں پچھڑے ہوئے پنڈ چک نمبر 81 وچ کھولیا گیا۔ بھٹھیاں دے نال نال ٹھیکے والیاں دا کاروبار وی چنگا چلدا رہیا۔ پر میں بڑے فخر نال کہہ سکداں ہاں کہ ساڈے علاقے دے کسے وی پنڈ دے کسے وسنیک نے شراب پی کے جائیداد نہیں سی اُجاڑی۔ شرابیاں دے دنگے وی بہت گھٹ ہوئے۔ اپنے پنڈ دی مینوں صرف اِک کہانی یاد ہے اتے ایس دا سبندھ پنڈ دے سبھ توں شریف منے جاندے فوجی حولدار کیسر سنگھ نال ہے۔

سرزدار نرین سنگھ دے لڑکے بچن سنگھ دا چھوہارا پیا۔ بھاویں جمعدار صاحب دے سارے ٹبر وچوں کوئی وی بہت پین والا نہیں سی پر اوہناں دے سجناں متراں نے شراب دا چنگا دور چلایا۔ حولدار کیسر سنگھ کجھ زیادہ ہی پی گیا تے گھروں باہر نکل کے کسے معمولی جیہی گل پچھے اوس نے پنڈ دے دوکاندار

سادھو رام نوں ڈانگ مار دتی۔ سٹ سر وچ لگی سی پر ہسپتال دے ڈاکٹراں نے موقعے سر سنبھال لیا تے دس دتا کہ سادھو رام دی حالت خطرے توں باہر ہے۔ پنڈ والیاں نے زور پا کے دوہاں دھراں دی صلح صفائی کروا دتی پر حولدار کیسر سنگھ نوں 600 روپے جرمانے وجوں سادھو رام دے علاج کراون لئی دینے پئے۔ 600 روپے اوہنیں دنیں اِک وڈی رقم سی تے حولدار نے ایہہ رقم قرضہ چک کے دتی سی۔ اوہ کئی سال پچھوں تک ایس قرضے دے بھار تھلے دبیا رہیا۔

بھٹھیاں نال سبندھت میاں چنوں دے نیڑے دے اِک پنڈ دی گھٹنا بڑی دلچسپ ہے۔ اِک بزرگ دا مربع میاں چنوں نوں جان والی سڑک دے نال لگدا سی۔ سڑک دے کنڈھے تے اوس نے اپنا ڈیرا پایا ہویا سی۔ بابا دوپہرے ہی کھلے میدان بھٹھی چڑھائی بیٹھا سی۔ بدقسمتی نوں پلس دی اِک ٹولی کسے قتل دی تفتیش لئی اگے گئی ہوئی سی جو اوس سمیں واپس پرتی تاں بابے دی بھٹھی ویکھ کے تھانیدار بابے کول گیا تے جا کے پچھن لگا "بابا جی کیہ کر رہے ہو؟" بابے نے سہج سبھا اتر دتا "شراب کڈھ رہیاں جی۔ بڑے مصالحے پا کے مٹ تیار کیتا سی۔ دو بوتلاں کڈھ لئیاں نیں۔ آؤ بیٹھو ذرا چکھ کے ویکھو" ایہہ کہہ کے بابے نے منجیاں ڈاہ دتیاں۔ تھانیدار طیش وچ آ کے بولیا "بابا! توں شرع عام جرم کر رہیاں ایں تے نال سانوں وی مجرم بناوندا ایں"۔ بابے نوں ایس گل دی سمجھ نہیں سی آ رہی کہ اوہ کیہ جرم کر رہیا سی پر اپنے نوں دور ہل واہندے بابے دے منڈے کول آ گئے۔ نال دے مربعے والے کجھ ہور لوک وی آ گئے۔ اوہناں آ کے تھانیدار نوں بینتی کیتی کہ ایس سادہ سبھا بزرگ نوں اینا پتہ ہی نہیں کہ شراب کڈھنا جرم ہے۔ نال ہی اوہناں دسیا کہ بابے دی کڈھی شراب وسکی نوں مات کر دی ہے۔ تسیں ذرا چکھ کے ویکھو۔ روٹی ٹک دا پربندھ اسیں کر دے ہاں۔ تھانیدار دا دل للچا آیا۔

اوہ بہہ گیا۔ نال دے تن مسلمان کانسٹیبل شراب نہیں سی پیندے۔ اوہناں لئی مسلمان تیلی نوں سد کے مرغے تے روٹیاں تیار کروا دتیاں۔ تھانیدار تے دو ہور ہندو تے اِک سکھ کانسٹیبل لئی بکرا جھٹکا لیا۔ دو ہاں ہندو کانسٹیبلاں نے پہلاں کدے نہیں سی پیتی۔ اج مفت دی ملی اوہ وی وتوں باہر پی گئے تے پچھوں تے کرن لگے پئے۔ اوہناں دی حالت وگڑدی ویکھ کے تھانیدار نوں تے پنڈ والیاں نوں فکر پے گیا۔ آخر اوہناں نوں گڈے تے پا کے میاں چنوں ہسپتال پہنچایا گیا تے دسیا گیا کہ ایہناں نے ادھ پکے چھوڑ کھا لئے سن۔ جس کارن ایہناں نوں ہیضہ ہو گیا ہے۔ خیر دووےں کانسٹیبل بچا لئے گئے اتے پنڈ والیاں نے بابے دے منڈیاں نوں سمجھایا کہ اوہ بابے دی بھٹھی کسے لکویں تھاویں بنا دین۔

شراب گنجی بار دے سمیا چار دا اِک انگ سی۔ بھاویں ہر پنڈ وچ چوکھی گنتی ایسے لوکاں دی سی۔ جیہڑے شراب دی بوتل نوں ہتھ وی نہیں سن لاوندے پھر وی پنجاب دے پینڈو سماج وچ جنی شراب اج کل اڈائی جا رہی ہے گنجی بار دے پنڈاں وچ ایس دا دسواں حصہ وی نہیں ورتی جاندی سی۔ سو جھوان لوکاں دا نوجواناں اُتے وی کافی کنٹرول سی اتے کسے وی برائی نوں مناسب حدتوں اگے نہیں سی ودھن دتا جاندا۔ کئیاں پنڈاں وچ تاں پنچائتاں دی بجائے اصول بڑی کامیابی نال نبھائے جاندے سن۔ میں بڑے مان نال کہہ سکدا ہاں کہ گنجی بار دے پنڈاں وچ سماجک ڈسپلن اج نالوں کئی گنا زیادہ سی۔

سبھ توں اوکھے دن

جویں پچھے دسیا جا چکا ہے ساڈے علاقے دے سارے لوک اجے ڈھگیاں دا پانی ہی پیندے سن۔ کھوہ اجے کسے پنڈ وچ نہیں سی لگا۔ ساڈے پنڈ وچ پین والے پانی دی ڈِھگی ڈنگراں والی ڈھگی دے نال جڑدی سی۔ نہر دا پانی سدھا ڈنگراں والی ڈھگی وچ آوندا سی تے اوس وچوں لنگھ کے ساڈی ڈھگی وچ پانی آوندا سی۔ نہر دا پانی تقریبن مہینے پچھوں پیندا سی۔

پنڈ والیاں نوں پکی ہدائت سی کہ پین والے پانی دی ڈھگی وچ ڈنگر نہیں وڑن دینے۔ کوئی اوتھے نہائے گا نہیں، کپڑے نہیں دھووے گا، ہتھ مونہہ نہیں دھووے گا۔ ایہناں ہدائتاں اتے پوری طرح عمل کیتا جاندا سی۔ پر اِک مسئلے دا حل انت تک نہ لبھ سکیا۔ پنڈ دے سارے کتے پین والے پانی دی ڈھگی وچوں ہی پانی پیندے سن۔ سگوں اشنان وی ایسے ڈھگی وچ کردے سن۔ کتیاں نوں موڑن لئی سارا پنڈ تان لاوندا رہیا۔ جہڑا کوئی ڈنگراں نوں پانی ڈاہون جاوے اوہ نال کتیاں نوں موڑن دی ڈیوٹی وی نبھاوندا سی۔ لاگے چاگے ڈنگر چارن والے ڈِھگی کولوں دی لنگھن والے کتیاں نوں موڑنا اپنا فرض سمجھدے سن۔ آخر ساریاں نے پانی تاں ایتھوں ہی پیتا سی۔ پر گنجی بار دے کتے وی تاں سرداراں دے کتے سن۔ اوہ اپنے آپ نوں سرداراں نالوں گھٹ نہیں سن سمجھدے۔ جدوں تک اسیں ڈھگیاں دا پانی پیندے رہے کتے وی ایتھوں ہی پانی پیندے رہے تے ایتھے ہی نہاوندے رہے۔ مینوں ہن پورا یاد نہیں پر اندازہ ہے کہ اساں کوئی پنج سال

چھپڑاں دا پانی پیتا۔

چھپڑاں دا پانی وی غنیمت سی۔ کجھ چر پچھوں اجیہے دن وی آ گئے کہ چھپڑاں دا پانی وی ملنوں بند ہو گیا۔ پٹواریاں نے پنڈاں وچ گھم گھم کے دسیا کہ دو مہینے (یاں ڈیڑھ مہینے) لئی نہر بند رہے گی مرمت وغیرہ لئی۔ مینوں اج ایہہ یاد نہیں کہ نہر دی بندی کیہڑے مہینیاں وچ ہوندی سی۔ اندازے نال کہہ سکدا ہاں کہ بندی مئی، جون یاں ادھ اپریل توں پچھوں ہوندی سی۔ ایہنیں دنیں کنکاں پک چکیاں ہوندیاں سن تے کپاہ دی بیائی وچ اجے کجھ سماں ہوندا سی۔ بندی دا نام سندیاں ہی سارے علاقے نوں فکر پے گیا۔ ساڈیاں ڈگھیاں ہن بھاویں کافی کھلیاں سن پر ایہناں وچ پندراں ویہہ دن توں ودھیرے سمیں تک پانی نہیں سی کھلو سکدا۔ پین والی ڈگھی دا پانی تاں باراں چوداں دناں پچھوں ہی تھلے لگ جاندا سی۔

آخر بندی آ گئی۔ پندران دناں توں پہلاں ہی دوویں ڈگھیاں تھلے لگ گئیاں۔ پانی اپنے تے ڈنگراں دے پین جوگا نہ رہیا۔ ہن ساڈے علاقے دے لوکاں دا سبھ توں اوکھا سماں شروع ہویا۔ پین والا پانی لین لئی متھے بنگلے جانا پیندا سی۔ جو ساڈے پنڈ توں کوئی چار پنج میل دور سی۔ سویرے ہی روٹی ٹک کھا کے چار چار پنج پنج گھر رل کے گھڑے گڈیاں تے رکھ لیندے تے متھلے بنگلے پہنچ جاندے سن۔ کدے کدے واری بڑی چر مگروں آوندی سی تے پانی دے گڈے سورج ڈبن نال واپس پنڈ پہنچدے سن۔ ساریاں لوکاں نے پانی سنکوچ کے ورتن دے آپو اپنے ڈھنگ طریقے لبھ لئے سن۔ لسی ہر گھر وچ کافی سی۔ کوشش کیتی جاندی سی کہ جتھوں تک ہو سکے پانی دی تھاں لسی دی ورتوں کیتی جاوے۔ سویرے مونہہ ہتھ دھون لئی اِک گلاس توں ودھ پانی نہیں سی ملدا۔ بھانڈے سکے مانجھے جاندے سن۔ دھون لئی پانی بچاؤنا اوکھا سی۔ بندی دے دناں وچ کپڑے دھون دا

کوئی اوسر (موقعہ) ہی نہیں سی۔ ملتان دی گرمی وچ کپڑے مڑھکے نال بھج جاندے سن پر کئی کئی دن ایہو مڑھکے والے کپڑے پاؤنے پیندے سن۔ گل دے کپڑے تاں مڑھکے نال آکڑ کے چم ورگے کرڑے ہو جاندے سن۔ دُدھ والے بھانڈے دوہنی، کاڑھنی، چاٹی وغیرہ روز ضرور دھونے پیندے سن۔ کوشش ایہہ کیتی جاندی سی کہ جس پانی نال دوہنی دھوتی جاوے اوہو پانی کاڑھنی تے پھیر چاٹی دھون لئی ورت لیا جاوے۔ ایہو جیہے ہور کئی ڈھنگ پانی سنبھال کے ورتن لئی لوکاں نے آپئی کڈھ لئے سن۔

ایہہ تاں سی گھراں وچ ورتن والے پانی دا حال۔ ڈنگراں نوں پانی پیاؤنا ہور وی کٹھن مسئلہ سی۔ ساڈی قسمت نوں موہلوالی وچ وگن والا کھوہ سی۔ ایس علاقے وچ وگن والا کھوہ شاید ایہہ اکلا ہی سی۔ کھوہ دا مالک مسلمان نیک دل آدمی سی۔ اوہ بندی توں پہلاں کھوہ دیاں ٹنڈاں، ماہل، پاڑچھا، نثار سبھ ٹھیک ٹھاک کروا لیندا سی۔ کیونکہ سارے علاقے دے پسوؤاں نے ایتھوں پانی پینا سی۔ ساریاں پنڈاں دے لوک سویرے دھاراں کڈھ کے ڈنگر موہلوالی ول نوں ہک لیندے۔ (ساڈے پنڈ توں موہلوالی کوئی اٹھ میل دور سی) تقریبن ایتھے ہر پنڈ واری واری پانی پلا دیندا۔ پانی پین لئی پنڈ دے ڈنگر آڈ دے دوہیں پاسے لا دتے جاندے۔ اِک واری پانی ڈاہ کے ڈھور اوتھے ہی رکھاں ہیٹھ بیٹھا دیندے۔ رُکھ کھوہ لاگے بہت سن۔ ٹھنڈے ویلے اِک واری پھیر پانی ڈاہ کے ڈنگر گھراں نوں ہک لیندے۔ ہر گھر دے مرد واری واری مال لے کے پیاؤن جاندے کیونکہ جہڑا ڈنگر نال جاوے اوس نوں اوتھے نہاون دا موقعہ وی مل جاندا سی۔ اتے نال اپنے اتے ٹبر دے کسے ہور جی دے کپڑے وی پانی وچ گھچول لیندے سن۔ پنڈ وچ تاں نہاون دا تے کپڑے دھون دا پربندھ ہی نہیں سی۔

کیسیں نہاؤن دا کیہ بندوبست سی؟ ایس بارے اج مینوں کجھ یاد نہیں۔ ہاں چیتا آوندا ہے اِک واری تایا شیر سنگھ ڈنگراں نال گیا اوہ گھروں ہی بالٹی ۔تے دہی دا چھنا لے کے گیا۔ اوتھے تایا جی نے کیسیں اشنان کیتا۔ اپنے تے دو بابیاں دے کپڑے پانی وچ ملے تے نکالیں مال توں مگروں گھوڑی تے واپس مڑ کے ڈنگر اوس نے کسے ہور نال بھیج دتے سن۔ ایہہ سلسلہ کوئی پنج سال چلدا رہیا۔ جدوں تک پنڈ وچ کھوہ نہ لگا۔

گھنڈوگھٹ اجیہاں تن ''بندیاں'' دے سمیں میں بار وچ ہی ساں۔ لوکی ایہہ ساریاں اوکڑاں کھڑے متھے سگوں ہاسے مخول کردیاں جھلدے سن۔ میری عمر اودوں بہت چھوٹی سی پر متھے بنگلے تون پانی لین جاندے گاڈیاں دے تے موہلوالی لئی پنڈوں نکلدے وگاں دے نظارے اج وی میریاں اکھاں ساہمنے گھم رہے سن۔ بندیاں دے موقعے دے کجھ ہاسے ٹھٹھے وی کئیاں وریہاں دے بھلے بھلائے اج پھیر چیتے آ رہے سن۔ اِک واری متھے بنگلے توں پانی لئی آوندے اِک گڈے دے ڈھگے ڈر کے دوڑ پئے۔ گڈے دا اِک پہیہ ٹوئے وچ پے گیا تے گڈا پاس ہو گیا۔ گڈے تے رکھے ادھیاں توں ودھ گھڑے تاں ٹوٹ گئے۔ جیہڑے بچے اوہناں دا پانی ڈھل گیا۔ گڈے اتے چونہہ ٹبراں دے گھڑے سن۔ ہن ایہناں چونہہ ٹبراں نوں پنڈ وچوں پانی اکٹھا کر کے دینا سی۔ جوان منڈیاں دیاں دوٹولیان توریاں گئیاں ہتھاں وچ بالٹیاں دے کے ہر گھر توں دو دو چھنے پانی لین لئی۔ منڈے بڑے سٹلی نکلے۔ اوہناں نے پانی منگن لئی چنگے سانگ بنا لئے۔ جیہڑے ٹولی ساڈے گھر منگن لئی پجی اوہناں پہلاں منگن والے مراثیاں والی کلان کیتی (مینوں ہن اوہناں دے کہے لفظ یاد نہیں) پچھوں کیہا ''مائیو، بی بیو گورو مہر کرے، خیر پاؤ، دو چھنے پانی دے'' جدوں پانی مل گیا تاں مراثیاں

وانگ اسیس دتی ''مہماناں دی ویل ودھے، گورو تہاڈے گھڑے بندی وچ وی پانی نال بھرے رکھے۔ بابا تہانوں نہاؤن جوگا پانی وی بخشے'' جیوں جیوں ایہہ ٹولی گھر گھر پھردی گئی منگن والیاں دی گنتی ودھدی گئی تے ہر گھر وچ ایہہ نویں توں نویں کلان کردے رہے۔ ساڈے سارے پنڈ توں جناں پانی منگن والیاں ایہناں ٹولیاں نے اکٹھا کیتا ایہناں کسے بھنڈاں، مراثیاں دے ٹولے نے وی نہین جمع کیتا ہونا۔

بندی نال سنبدھت اِک ہور قصہ یاد آگیا۔ ایس سمیں تک ساڈے پنڈ وچ گوردوارہ بن گیا سی پر ڈھولکی چھینے اجے نہیں سی لیاندے گئے۔ کسے خاص موقعے تے ڈھولکی لاگ دے کے پنڈ توں منگ کے لیاندی۔ پر ساڈے پنڈ والیاں توں ڈھولکی پاٹ گئی۔ ہن کوئی ڈھولکی موڑن نہ جاوے۔ کیہڑے مونہہ نال پاٹی ہوئی ڈھولکی موڑن۔ مہینہ بھر اڈیک کے دوجے پنڈ والے آپ ڈھولکی لین آئے۔ پاٹی ہوئی ڈھولکی ویکھ کے بڑے اداس ہوئے۔ اوہناں وچوں اِک جنا بول اُٹھیا ''جاؤ اوئے اناسی والیو تساں ساڈی ڈھولکی پاڑ دتی اے گورو کرے تہاڈے پنڈ وچ تناں مہیناں دی بندی ہووے۔ لاگیوں دی اِک بزرگ اپنے ڈنگراں نوں پانی ڈاہن واسطے لئی جا رہیا سی۔ اوہ کہن لگا ''جواناں ایہہ اسیس نہ دے سانوں ایہہ لے میرا جھوٹا لے جا ایہدے چم نال بھاویں دس ڈھولکیاں مڑھ لئیں''۔

بندیاں دے دن پہلے چار پنج سال ساڈے علاقے دے لوکاں لئی سبھ توں اوکھے دن سن۔ پر لوکی ایہہ دن وی ہسدے کھیڈدے بتاوندے رہے۔ کُجھ چر پچھوں کدے لوک ایہناں اوکڑاں دا ذکر تک وی نہیں سن کردے۔

گنجی بار دا اپنا سبھیاچار نکھر رہیا سی

بندی ختم ہوئی۔ کھالاں وچ پانی آ گیا۔ پانی کیہ آیا جویں خود رب چل کے آ گیا۔ سبھ توں پہلاں دویں ڈگھیاں بھریاں گئیاں۔ لوک کوئی مہینے پچھوں کھلے پانی وچ نہاتے۔ کھالاں تے جا کے کپڑے دھوتے۔ چوکیاں وچ، کوٹھیاں دے اندر پوچا پھیریا۔ پسوواں نوں نہایا۔ کھرل، کوانے لبھے۔ لوکاں دا تے لوکاں دے گھراں دا مونہہ مہاندار پھیر نکھر آیا۔

ساؤنی دی بیائی پہلاں ہی کجھ پچھڑ گئی سی۔ ہن پورے زور نال بیائیاں شروع ہوئیاں۔ جس دی پہلی وتر آ جاندی دو تن ٹبر رل کے پہلاں اوس دے کھیت بیج لیندے۔ ایس طرح رل مل کے کم چلدا سی۔ اجے سارے مربعے آباد نہیں سن ہوئے۔ ایس لئی پانی بہت سی۔ ہر مربعے دی چار پہر دی واری رکھی ہوئی سی تے تقریباً ہفتے بھر پچھوں واری آ جاندی سی۔

ہور نویں لوک وی آ رہے سن۔ پر ہن نویں آون والیاں نوں کوئی دِقت نہیں سی ہوندی۔ اگے اوہناں نوں سانبھن والے وسدے سن۔ پنجابی محاورے مطابق ون ون دی لکڑی اکٹھی ہو رہی سی۔ ساڈے اپنے پنڈ وچ کجھ گھر پہلاں امرتسر دے سن۔ کجھ گورداسپور دے۔ دو سیالکوٹ دے، اِک ضلع گجرات دا۔ اُدھر مالوے وچوں شاید دو گھر فیروز پور دے۔ اِک لدھیانے دا تے اِک ریاست جیند دا سی۔ پہلاں وکھ وکھ تھاواں توں آئے لوکاں دے ریتی، رواج کجھ فرق والے سن۔ رہن سہن دا ڈھنگ وی کجھ فرق والا سی۔ لیڑے کپڑے پاؤن

دا، بول چال دا، اٹھن بیٹھن دا وی کجھ انتر (فرق) سی۔ پر ایہناں نے بہت چھیتی اِک دوجے توں سکھ کے دوجیاں دے گن گرہن (حاصل) کر لئے تے اپنے کڈھبے وسدے لچھن تیاگ (چھڈ) دتے۔ اِک نواں تے صحت مند سبھیا چار (کلچر) ابھر رہیا سی۔ جس وچ پرانے ان ونڈے پنجاب دی ہر نکر دے سبھیا چار دے کجھ گُن شامل سن۔ بار دے جانگلیاں توں وی کجھ نہ کجھ حاصل کیتا گیا۔ ساریاں پنڈاں وچ سیانے آدمی موجود سن۔ فوجی پنشنر پہلاں وی اِک سانجھی رہتل وچ رہ کے آئے سن۔ نال اوہناں کول فوجی جیون دی روائت اتے فوجی ڈسپلن دے گن وی سن۔ ویاہ شادی، منگنی وغیرہ نال تعلق ویہار تاں ساریاں پنڈاں دے سوجھوان بندیاں نے اکٹھے بہہ کے مقرر کیتے۔ اوہنیں دنیں اکالی لہر اجے چل رہی سی۔ سنگھ سبھا لہر دا پربھاو (اثر) وی اجے زوراں تے سی۔ ساڈے علاقے دے ریتی رواجاں اُتے ایہناں لہراں دا کافی اثر پیا۔ پاس کیتا گیا کہ ویاہ دے سمیں بینڈ استبازی وغیرہ نہ ساڈے پنڈاں وچ آون گے اتے نہ ہی ایہناں پنڈاں وچوں جان والی کسے جنج نال جان گے۔ اجیہے موقعیاں تے لچر تے مریادا توں گرے ہوئے گیت وغیرہ نہیں گائے جان گے۔ محض وکھاوے والا کوئی ریتی رواج نہیں کیتا جاوے گا۔ ایس مریادا دی انتم دناں تک پالنا کیتی جاندی رہی۔ ایتھوں تک کہ سری گورو گرنتھ صاحب دے سہج پاٹھ تے اکھنڈ پاٹھ دی مریادا وی مقرر کیتی گئی۔ اوہنیں دنیں مالوے دے کجھ کھیتراں وچ بھسوڑیاں دا پرچار زوراں تے سی۔ ساڈے علاقے وچ وی اِک دو سنگھ ایس پرچارتوں پربھاوت (متاثر) سن۔

شاید ایہناں دے بجھا دے ادھار تے سی ساڈے علاقے وچ ''سری گورو گرنتھ صاحب'' دے پاٹھ دے بھوگ سمیں ''راگ مالا'' دا پاٹھ نہیں سی کیتا

جاندا۔ پر ایس توں ودھ بھسوڑیاں دا کوئی ہور بجھا سویکار نہ کیتا گیا۔

ایہہ سبھ کجھ ہولی ہولی ہویا۔ پہلیاں پنجاں چھیاں سالاں وچ ساڈے علاقے دے سکھاں دے پنڈاں وچ اِک نواں سمھیا چار پر پھلت ہو گیا سی۔ بولی دے نال تعلق رکھن والے مسئلے تاں پہلیاں دو سالاں وچ ہی حل ہو گئے سن۔ شروع شروع وچ بولی دے فرق کر کے کئی بڑے دلچسپ واقعے ہوئے۔ ایہناں دا ذکر میں پچھے کر آیا ہاں۔

ساڈا پنڈ وسے نوں کوئی ڈیڑھ سال ہو گیا سی پر اجے پنڈ وچ گوردوارہ نہیں سی بنیا۔ ایس سمیں پنڈ دے دو پروار ایتھوں مربعے بدلی کروا کے ہور تھاں چلے گئے۔ ایہناں دوہاں ٹبراں نے حاطے ولے ہوئے سن تے وچ اِک اِک کوٹھا وی پایا ہویا سی۔ ایہناں وچوں اِک ٹبر دے مکان نوں گوردوارہ بنا لیا گیا ''سری گوروگرنتھ صاحب'' دی بھیٹر کون لیایا ایس بارے مینوں واقفیت نہیں۔ نال ہی مالوے وچوں بھائی چنن سنگھ گرنتھی لے آندا۔ پنڈ دے اٹھ دس منڈے گرنتھی کول پڑھن پا دتے۔ میں وی ایہناں وچوں اِک ساں۔ ساڈے کول پھٹی، سلیٹ، کاپی کجھ وی نہیں سی ''بھال اُپدیس'' وی صرف دو ہی سن۔ اسیں زمین تے انگلاں نال لکھدے ہوندے ساں ''بال اُپدیس'' پڑھا کے سانوں ''پنج گرنتھی'' پڑھن لا دتا تے پچھوں اوس سمیں دے مطابق ''بائی واراں''، ''بھگت بانی'' پڑھائیاں گئیاں۔ ساڈے وچوں گھٹو گھٹ دو جنیاں نے ''سری گوروگرنتھ صاحب'' دا پاٹھ وی کر لیا۔ ایس ساری پڑھائی نوں تقریباً ڈیڑھ سال لگا ہووے گا۔

ہٹی دی گھاٹ سارا پنڈ محسوس کر رہیا سی۔ انت جمعدار رتن سنگھ اپنے پنڈ بھندیر ضلع امرتسر توں گراں دتا برہمن نوں لے آئے اوس نے آ کے پنڈ وچ

دوکان کھولی۔ ایتھوں، لون، مرچ، مصالحہ، تیل، صابن، سوڈا، ڈبیاں (ماچساں) وغیرہ عام ورتوں دا سامان ملن لگ پیا۔ پنڈ والیاں دے سرتوں اِک وڈا بھار لتھا۔ اوہنیں دنیں ہی لاگ دے پنڈ چک 80 والے مالوے وچوں مستری ہرنام سنگھ نوں لے آئے۔ ہرنام سنگھ لوہارا، ترکھانا دووےں کم کردا سی۔ سکھاں دے تقریبن ادھے پنڈ ایس کولوں کم کرواندے سن۔ ہرنام سنگھ ساڈے نال ہی بار چھڈ کے آیا۔ ہرنام سنگھ دے آون توں کوئی ڈیڑھ سال پچھوں ساڈے پنڈ والے اپنا مستری لے آئے۔ ایہہ سی مستری نظام دین جو کافی چر ساڈے پنڈ دا لوہارا، ترکھانا کم کردا رہیا۔ پر کوئی باراں تیراں سال ساڈے نال رہ کے ایہہ واپس آ گیا۔ نظام دین بڑا سیانا مستری تے مذہبی خیالاں والا بندہ سی۔ پنڈ والے ایہدا آدر مان کر دے سن۔ ایہہ پچھے حولدار سرجن سنگھ دے پنڈ بگھے چھینے (ضلع امرتسر) دا وسنیک سی۔ ایسے سمیں چک 80 وچ اِک حکیم وی آ گیا۔ روڑا، روڑا پیشے وجوں نائی سی پر اوس نے کجھ نسخے سکھ لئے سن تے ہن اوہ حکیم بن گیا سی۔ نام بھاویں ہندواں والا سی پر ہے سی مسلمان۔ روڑا تاپ، کھنگ، زکام وغیرہ دیاں پڑیاں، جوشاندے وغیرہ دیندا سی۔ کئیاں بیماریاں دے تاں اوہنے چنگے نسخے لبھے ہوئے سن۔ پر ہے سی ''نیم حکیم'' ہی۔ پر پھیر وی جتھے ہور کوئی وی نہیں سی اوتھے روڑے دی بڑی اہمیت سی۔ اوس دی ساریاں پنڈاں وچ لوڑ رہندی سی۔ لوک دُور دور توں اوس توں دوائی لین آوندے سن۔

ہن ساڈے پنڈ والیاں دے دو مسئلے سن۔ کھوہ لگوانا تے پنڈ وچ سکول کھلوانا۔ اِک دونوں چھڈ کے باقی سارے فوجی پنشنر آ گئے سن۔ اوہناں نے دوڑ بھج کر کے پنڈ وچ پرائمری سکول کھلوایا۔ سن 1925ء دیاں گرمیاں وچ سکول شروع ہویا۔ پہلا ماسٹر منشی اتم سنگھ سی جس نوں جمعدار وزیر سنگھ اپنے پنڈ دھاروالی

(ضلع گورداس پور) توں لیایا سی۔ منشی جی بڑے محنتی تے لگن تے دیانتداری نال کم کرن والے استاد سن۔ طالب علم اوہناں نوں "منشی جی" کہندے سن۔ چھوٹے سکولاں دے استاداں لئی عام طور تے ایہو لفظ ورتیا جاندا سی۔ ایس سمیں تک گوردوارے دی اپنی عمارت بن گئی سی۔ گوردوارے دے حاطے وچ اِک ڈھارا چھتیا ہویا سی۔ ساڈا سکول اوسے ڈھارے تھلے شروع ہویا۔ لاگدیاں پنڈاں دے منڈے وی سکول وچ داخل ہو گئے۔ جدوں میں ایس سکول دی پہلی جماعت وچ داخل ہویا میری عمر اودوں اٹھ سال سی۔ دوتن منڈے وی وڈیری عمر دے سن۔ کجھ دن مگروں منشی جی خانیوال گئے تے ساڈے لئی اُردو دے قاعدے، پھٹیاں، دواتاں، خوشخط لکھن والیاں کاپیاں لے کے آئے۔ مینوں یاد ہے ہر لڑکے نوں دتیاں گئیاں۔ ایہناں ساریاں چیزیاں دی قیمت باراں آنے (75 پیسے) سی۔

سکول کھلن پچھوں پنڈ والیاں نے ہمت کر کے پنڈ وچ ڈاک خانہ کھلوالیا تے ڈاک دا کم وی منشی جی نوں ہی سوپیا گیا۔ ڈاک خانے دی بڑی لوڑ سی۔ ایس توں پہلاں ساڈے پنڈ توں باراں باراں میل تک کوئی ڈاک خانہ نہیں سی۔ مینوں نہیں پتہ کہ ہن تک ساڈے پنڈ دی ڈاک کتھوں آوندی سی۔ آوندی وی سی کہ نہیں سی آوندی۔

سکول کھلن تک پنڈ وچ دو مہرے وی آ گئے سن۔ بہادر سنگھ تے آتما سنگھ۔ پانی ایہہ ڈگھی توں ہی لیاوندے سن پر لوکاں نوں گھر بیٹھاں ہی پانی مل جاندا سی۔ اِک مراثی وی آ گیا سی۔ ویڑو۔ شاید ایک چھیبا (دھوبی) وی پہنچ گیا سی۔ ایس سمیں تک دو دو کاناں وی ہور کھل گئیاں سن۔ لاگ، چاگ دے پنڈاں دے لوک وی سودا سوت لین ایتھے ہی آوندے سن۔ سکول تے ڈاک خانہ کھلن

نال پنڈ دی اہمیت کافی ودھ گئی سی۔ اِک کھوہ توں علاوہ باقی سبھ کجھ ہن پنڈ وچ موجود سی۔ تے کھوہ دا ٹھیکہ وی 1924 یا 1925 وچ دے دتا گیا۔

گنجی بار دے ہر علاقے تے ہر پنڈ دی ترقی تقریبن ایسے طرح ہی ہوئی۔ اِک فرق ظاہر سی۔ جو ترقی سکھاں دے پنڈاں نے کیتی، جو مونہہ مہاندرا سکھاں دے پنڈاں دا بنیا اوہ مسلماناں دے کسے پنڈ دا نہ بن سکیا۔ تحصیل خانیوال دے نویں وسے پنڈاں وچوں کل ست لوئیر مڈل سکول سن۔ جیہناں وچوں پنج سکھاں دے پنڈاں وچ سن۔ ایس علاقے دے پنڈاں وچ تن سرکاری ڈسپنسریاں سن۔ تنے سکھاں دے پنڈاں وچ۔ ڈاک خانے وی سارے ہی سکھاں دے پنڈاں وچ سن۔ پر ایس علاقے وچ سکھاں دی آبادی 20 فیصدی توں وی گھٹ سی۔

ساڈے علاقے دا سدھارن جیون

کھوہ دا ٹھیکہ ملتان ول دے اِک مسلمان نوں دتا گیا۔ اوہ کھوہ لاؤن وچ چنگا تجربے کار تے ماہر ٹھیکیدار سی۔ اٹاں وی اوس نے اپنے آدمیاں توں تھپوائیاں تے بھٹھی وچ پکوائیاں۔ آپے ہی کھوہ دی پٹوائی تے محل دی اُساری کیتی۔ پورے کم دا ٹھیکہ اوس نوں دتا گیا سی۔ اٹاں پکواؤن لئی جہڑیاں بھٹھیاں گنجی بار وچ بنائیاں جاندیاں سن اوہو جیہاں میں ایدھر کتے نہیں ویکھیاں۔ شاید ایس لئی کہ ایدھر وڈے بھٹھے عام ہن۔ اتے جنا بالن گنجی بار دیاں بھٹھیاں وچ بالیا جاندا سی اونا ایدھر مل نہیں سکدا۔

گنجی بار والیاں بھٹھیاں بناؤن لئی پہلاں زمین وچ چورس ٹویا پٹیاں جاندا سی جس وچ چونہہ پاسیں ہیٹھوں اُتے تک کچیاں اٹاں دی اساری کیتی جاندی سی۔ زمین دی سطح دے برابر تے ہیٹھلے ٹوئے اُتے وتھاں رکھ کے ڈاٹاں بنائیاں جاندیاں سن۔ چوپھیرے دیاں کندھاں تقریبن چھ ست فٹ ہور اُچیاں اساریاں جاندیاں سن۔ ایہناں ڈاٹاں اُتے وتھاں رکھ کے اٹاں چن دتیاں جاندیاں سی۔ ایس طرح پکدیاں سن اِٹاں گنجی بار وچ۔ کھوہ لئی بنائی گئی ایہہ بھٹھی خستہ حالت وچ ساڈے بار چھڈن تک کھڑی سی۔ ایسے وچ ہی پچھوں راشیاں نے ساڈے گوردوارے لئی اٹاں پکائیاں تے اِک دو ٹبراں نے اپنے مکاناں لئی وی ایتھے ہی اٹاں پکوائیاں۔ بالن چراگے وچ بہت سی۔ ایس بھٹھی نے ہی چراگا صاف کیتا۔

جس دن کھوہ دا ٹک لاؤنا سی اوس دن کھوہ والی تھاں دے لاگے شبد کیرتن کیتا گیا۔ سارا پنڈ ایتھے اکٹھا ہویا۔ تیویاں دانیاں دیاں تھالیاں بھر کے لیائیاں۔ ویل چڑھاون لئی۔ کیرتن توں پچھوں دعاواں منگیاں گئیاں۔ ایس توں بعد ٹک لایا گیا۔ پچھوں کھلے دل نال گڑ ونڈیا گیا۔ پھیر جدوں چک کھوہ وچ اتاریا اوس دن وی شبد کیرتن تے دعاواں کیتیاں گئیاں۔ پانی 40 ہتھ تے جا کے نکلیا تے افسوس ساڈے کھوہ دا پانی کھارا سی۔ لاگے چاگے دے سارے پنڈاں دا پانی ٹھیک سی صرف ساڈے پنڈ دا پانی ہی کھارا سی۔ ایہہ اینا کھارا نہیں سی جو پین جوگا نہ ہووے۔ پر دوجے پنڈاں دے پانیاں نالوں ضرور کھارا سی۔ دوجے تھاں توں آئے پروہنیاں نوں ایہہ کافی کھارا جاپدا سی۔ میں وی جدوں تن چار مہینے بعد پنڈ جاندا تاں دو تن دن پانی کافی کھارا جاپدا سی۔ پچھوں پھیر پتہ ہی نہیں سی لگدا کہ پانی کھارا ہے۔ مونہہ دا سواد اوہو جیہا بن جاندا سی۔ جس دن کھوہ مکمل ہویا تے ہن ایس دا پانی ورتوں لئی کڈھن دی رسم کرنی سی۔ اوس دن چنگا جگ کیتا گیا۔ چاول کیہاں نال ونڈے جا رہے سن تے ایس دن سانوں پتہ لگا کہ ساڈے پنڈ دے وسنیکاں دی خوراک کنی کو ہے۔ ساڈے پنڈ دے کئی سورمے چاولاں دی بھری ہوئی کہی کھا گئے۔ گھٹو گھٹ چار جنے کہی توں ودھ چڑھا گئے۔ آتو عیسائی پوریاں دو کہیاں چھک گیا۔ ایہناں وچوں کسے دا کجھ نہ وگڑیا۔ سبھ نوبر نور ہے۔

کھوہ سن 1926ء وچ نیپرے چڑھیا۔ ایس سمیں تک پنڈ وچ اِک وڈی دوکان وی کھل گئی سی۔ تھوڑے سمیں وچ ہی سکھاں دے ساریاں پنڈاں وچ کھوہ لگ گئے۔ ہن ساڈا علاقہ گھوگ وس رہیا سی۔ وکھ وکھ پنڈاں دے لوکاں دی آپس وچ چنگی جان پچھان ہو گئی سی۔ آپس وچ رشتے ناطے وی

ہون لگ پئے سی۔ آپسی میل جول تے سانجھ بھیالی ودھاؤن والا پُر مکھ وسیلہ سی گوردوارہ۔ ہر پنڈ دے گوردوارے وچ مسیا۔ سنگراند والے دن دیوان لگدا سی۔ کسے نہ کسے پنڈ وچ وڈا جوڑ میلہ ہوندا رہندا سی۔ جتھے سارے پنڈ اکٹھے ہوندے سن۔ ہر پنڈ دے جتھے شبد پڑھدے جوڑ میلے والے پنڈ پہنچدے۔ اوتھے دیوان لگدا۔ پچھوں لنگر چھکایا جاندا۔ ایہناں جوڑ میلیاں تے کئی واری امرت پرچار وی کیتا جاندا۔ (امرت چھکاؤن والی تقریب نوں اوہنیں دنیں امرت پرچار ہی کیہا جاندا سی)

ساڈے علاقے وچ تن وڈے سالانہ دیوان لگنے شروع ہو گئے۔ اِک خانیوال وچ، اِک میاں چنوں وچ تے اِک علاقے دے کسے پنڈ وچ بدل بدل کے۔ ایہہ دیوان ہر سال لگدے تے تناں دناں تک لگدے۔ ہر دیوان دا پربندھ بڑا شاندار ہوندا سی۔ تے شاندار ہی لنگر چلدے سن۔ اوس سمیں دے مشہور راگی، ڈھاڈی کتھہ کار، پرچارک ایہناں دیواناں تے پُجدے سن۔ ڈھاڈی اوس سمیں سبھ توں مشہور دو سن۔ اِک کشن سنگھ کڑ توڑ تے بھائی سوہن سنگھ گھکے والی۔ پچھوں آکے سن 1940ء دے لاگے چاگے گیانی سنگھ سیتل چک نمبر 82 وچ ہوئے دیوان تے آئے۔ اوہناں دی بڑی تعریف ہوئی۔ شاید ایس توں پچھوں وی اوہ ساڈے علاقے دے دیواناں تے پہنچدے رہے پر میں فوج وچ چلا گیا ساں۔ ایس سمیں دے دیواناں بارے مینوں واقفیت نہیں۔ کتھا کہن والیاں وچوں سنت سنگت سنگھ جی کمیلے والے خانیوال دیوان تے ہر سال درشن دیندے سن۔ اِک سال خانیوال والیاں چیف خالصہ دیوان نوں بینتی کر کے بھائی جودھ سنگھ جی نوں وی سدیا۔ پرچارکاں وچ پرنسپل گنگا سنگھ دا نام سبھ توں اُتے آوندا ہے۔ آپ ساڈے دیوان

تے عام آوندے ہوندے سن۔ اِک سال گیانی لال سنگھ جی وی آئے۔ آپ اودوں اجے ان داڑھیے سن پر بولدے اوسے نرے نال سن جس نال اج بولدے سن۔ میں اودوں خالصہ سکول خانیوال وچ طالب علم ساں۔ اودوں کون سوچ سکدا سی کہ ایس نوجوان نے کدے ایڈی وڈی پوزیشن تے پہنچنا ہے اتے اپنے اثر ورسوخ والا عالم بننا ہے۔ اتے مینوں کیہ پتہ سی کہ ایسے نوجوان پرچارک دی اگوائی ہیٹھ میں ''شبد جوڑ کوش'' تیار کرنا ہے۔

ساڈیاں دیواناں تے پہنچن والے راگیاں وچ بھائی چاند (حضوری ربابی) دا نام پرمکھ ہے۔ آپ کئی وار ساڈے دیواناں تے آئے۔ پنتھ دے ہیرو بھائی ہیرا سنگھ، راگی دے بھراتا بھائی سُمند سنگھ جی راگی لگ بھگ ہر سال آوندے رہے۔ ایہناں دیواناں سمیں اِک رات توک کوی دربار وی ہوندا سی۔ ایتھے پہنچن والے کویاں وچ بابو فیروز دین شرف، ودھاتا سنگھ تیر سبھ توں ودھ ہر دلعزیز سن۔ ہرنام سنگھ کھوتا، خوشنود (مسلمان کوی سن پورا نام یاد نہیں آرہیا) وی تقریبن ہر سال آوندے رہے۔ اِک دو واری گیانی گورمکھ سنگھ مسافر وی آئے۔ کجھ چر مگروں لائل پور ول دے نوجوان کوی وی آون لگ پئے۔ ایہناں وچ سن نندلال نور پوری، تیجا سنگھ صابر، عاصی تے کجھ ہور جیہناں دے نام اج یاد نہیں آرہے۔ ساڈے اپنے علاقے دا ساکھ والا کوی صرف کرتار سنگھ شمشیر سی۔ شمشیر سنگھ جی کوتا دی سکھلائی وچ میرے استاد سن۔ آپ دا پنڈ چک نمبر 79 سی۔ کجھ چر پچھوں ساڈے علاقے دے کویاں وچ سردار سادھو سنگھ ہمدرد وی شامل ہو گئے۔

کدے کدے ایہناں دیواناں دے موقعے پنتھ دے مشہور لیڈر وی خانیوال یاں میاں چنوں پہنچدے سن۔ بابا کھڑک سنگھ جی جیل وچوں رہا

ہو چکے سن تے پنتھ دے بے تاج بادشاہ دے نام نال مشہور سن۔ ایہنیں دنیں اوہناں نوں خانیوال دیوان تے پجن لئی بینتی کیتی گئی جو آپ نے منظور کر لئی۔ دیواناں دے اشتہار سارے پنڈاں وچ اپڑائے جاندے سن۔ بابا جی دی آمد سن کے سارا علاقہ خانیوال پہنچ گیا۔ ساڈے پنڈ تے چک 78 دا سانجھا جتھا پنڈوں شبد پڑھدا نکلیا۔ پنڈ دے چڑاگے تک شبد پڑھدے گئے۔ پنڈوں پیدل و ہیرا پا کے خانیوال پہنچے۔ میری عمر اوددوں دس توں باراں سال دے درمیان سی۔ دیوان توں پہلے دن نگر کیرتن سی۔ ساڈا جتھہ اوس وچ شامل ہویا۔ اگلے دن بابا کھڑک سنگھ جی نوں جلوس وچ ریلوے اسٹیشن توں گوردوارے لیاؤنا سی۔ ایس میل بھر دے پینڈے وچ سڑک دے دوہیں پاسیں کھلون لئی تھاں نہیں سی ملدا۔ جلوس تاں کیہ خود بابا جی لئی راہ بناؤنا اوکھا ہو گیا سی۔ جنی رونق میں ایس دیوان تے ویکھی اینی اپنے علاقے دے ہور کسے دیوان تے نہیں ہوئی ہونی۔ ایس توں کوئی دس سال پچھوں سن 1935ء یاں 36 وچ اِک دیوان تے ماسٹر تارا سنگھ جی آئے۔ اوددوں تک ماسٹر جی پنتھ دے واحد لیڈر وجوں مشہور ہو چکے سن۔ اوہناں دے درشناں لئی وی بڑے لوک پہنچے۔ اوہناں دا لیکچر سنن لئی سارا خانیوال اُلٹ کے آ گیا۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں پولیٹیکل ماحول وس پھوٹک بندا جا رہیا سی۔ ایس لئی ہندو تے مسلمان وی ماسٹر جی دا لیکچر سنن آئے۔ ماسٹر جی اوسے لہجے وچ بولے جس وچ اوہ عام بولدے ہوندے سن۔ سکھ قوم دے دھڑلے دار لیڈر دے روپ وچ۔

میلے مشاہدے ساڈے علاقے وچ کوئی نہیں سن لگدے۔ میلیاں دے پچھے کوئی اتہاس ہوندا ہے۔ ایہہ کسے مشہور شخصیت، کسے خاص اہمیت والے واقعے

دی یاد وچ لگدے ہن۔ جس جنگل وچ اسیں جا بیٹھے ساں اوتھے دا اتہاس کیہ ہونا سی یاں اوتھوں دا کسے سادھو سنت۔ پیر، فقیر، بادشاہ وغیرہ نال کیویں سبندھ جوڑیا جا سکدا سی؟ جیون کجھ خشک جیہا رہندا سی۔ سارا سال بس گھر دے کم کاج وچ رُجھے رہنا۔ ساڈے جان توں کوئی دس سال پچھوں لوکاں نے میلہ لاؤن دا اِک بہانہ لبھ لیا۔ ساڈے پنڈ توں کوئی چار میل دور جانگلیاں دے پنڈ ''بلوچاں والا'' وچ اِک تھاں کجھ قبراں ٹبی وچ دبیاں مل گئیاں۔ جدوں اسیں ویکھن گئے اتھے دبائے مردیاں دیاں کھوپریاں ننگیاں کیتیاں ہوئیاں سن۔ شاید چار قبراں سن بالکل نال نال جویں اکو سمیں دفنائے گئے ہون۔ ایہناں نال کئی قسم دیاں کہانیاں تے کراماتاں جوڑ لئیاں گئیاں تے اتھے ہر سال میلہ لگنا شروع ہو گیا۔ ایس میلے وچ کافی رونق ہوندی رہی۔ ایس توں علاوہ میاں چنوں دا دسہرہ وی منڈے کھنڈے بڑی شوق نال ویکھن جاندے سن۔ ساڈیاں پنڈاں توں میاں چنوں تقریبن 24 میل دور سی۔ پیدل جانا آونا پھیر وی میلہ ویکھن دا بہت چاء ہوندا سی۔

پنڈاں وچ دل پرچاوے دے کوئی سادھن (ذریعے) نہیں سن۔ ریڈیو اجے اودوں تک پنڈاں وچ تاں کیہ شہراں وچ وی نہیں سی پہنچیا۔ پہلے کجھ سالاں تک پنڈ وچ کوئی اخبار نہیں سی آوندا۔ کجھ پتہ نہیں سی لگدا کہ دنیا وچ کیہ ہو رہیا ہے۔ نہ ہی اودوں تک لوکاں نوں خبراں سنن دا بہت شوق ہی سی۔ ملکی لیڈراں نال تاں پنڈاں دے لوکاں نوں کوئی دلچسپی ہی نہیں سی۔ سکھاں نوں اپنے مذہبی پروگراماں بارے جانکاری حاصل کرن دی تانگھ ضرور رہندی سی پر حال ایہہ سی کہ سردار تیجا سنگھ سمندری جیل وچ سرگ واس ہوئے تاں ساڈے پنڈ والیاں نوں کوئی دس دن پچھوں پتہ لگا۔

جیون دے اجیہے رکھے پن دے باوجود لوک خوش سن۔ من پرچاوے لئی ہور شغل لبھ لیندے سن۔ پھیر وی لوکاں نوں میلیاں، دیواناں، دیوالی، وساکھی ورگے تیوہاراں دی بڑی اڈیک رہندی سی۔ جدوں پنڈ وچ کوئی ویاہ ہونا ہووے لوک کئی مہینے پہلاں توں ہی دن گن دے رہندے سن۔ انج چلدا رہیا جیون ساڈے علاقے دے پنڈاں وچ۔ جیہڑے چک شہراں دے نیڑے سن اوہناں دا ساڈے نالوں چوکھا فرق سی۔ مہینے دو مہینے پچھوں شہر وچ اِک چکر مار لینا ہی میلہ ویکھن ورگا ہو جاندا سی۔

گنجی بار وچ ساڈا علاقہ

ساڈے علاقے دا کوئی خاص نام نہیں سی۔ سرکاری کاغذاں مطابق ساڈے پنڈ تھانہ میاں چنوں وچ آوندے سن۔ پر تھانہ میاں چنوں بڑی دُور دُور تک پسریا ہویا سی۔ اسیں قصبہ میاں چنوں توں کوئی 24 میل دُور چیندے ساں۔ مقامی بول چال وچ ساڈے لاگے چاگے دے پنڈاں نوں علاقہ ''متھا بنگلہ'' کر کے جانیا جاندا سی۔ سکھاں دے پنڈ ایتھے کل ملا کے اٹھ سن۔ ساڈا پنڈ چک نمبر 79 تے نال دا چک 78 دوویں اکو پلٹن دے فوجیاں دے پنڈ سن۔ اج ایس پلٹن دا نمبر ہے ''تھرڈ سکھ'' (سکھ رجمنٹ دی تیجی بٹالین) ایس دا پرانا نام سی 45 ''ریٹرز سکھز'' چک 78 الف (78 اے) ادھا سکھاں دا تے ادھا ماجھے۔ دوا جے وچوں آئے مسلماناں دا سی۔ 78 ب (78 بی) وچ صرف اِک گھر سکھاں دا سی باقی سارے کسرا گوت مسلمان جانگلی سن۔ چک 80، 82 تے 83 تنوں سکھاں دے پنڈ سن۔ ایہناں تناں وچ ہی کجھ گھر فوجیاں دے تے کجھ آبادکاراں دے سن۔ چک نمبر 81 دے دو حصے سن۔ مُول چک 81 آبادکار سکھاں دا سی۔ ایس توں علاقہ تقریبن 16 مربعے اکو راولپنڈی ول دے سکھ دے سن۔ ایہہ سردار آپ ایتھے نہیں سی رہندا او سدا کوئی کارندہ رہندا سی تے یاں ایتھے سردار دے راہکاں دے مکان سن۔ ایہناں سکھاں دیاں پنڈاں توں کوئی پنج چھ میل دور چک 76 ب (76 بی) وچ اکلا سکھاں دا گھر سی۔ جس دے ایتھے 16 مربعے سن۔ مالک دا نام سی سردار بُوڑ سنگھ۔ ایہناں سکھاں دیاں چکاں وچوں 78 تے 83 چک پورے

مالوے دے سن۔ باقی ساریاں پنڈاں وچ ماجھے، مالوے دی سانجھی وسوں سی۔ وچ کجھ گھر دوآبے دے وی سن۔

چک 78 تے 79 دے فوجیاں نوں عام فوجیاں نالوں ڈیوڑھا رقبہ ملیا ہویا سی۔ پہلی وڈی لڑائی وچ شامل ہوئے فوجیاں نوں یاں لڑائی توں کجھ چر پہلاں پرسنسا (قابل تعریف) جوگ سروس کر کے ریٹائر ہوئے پنشنراں نوں انگریز سرکار نے گنجی بار وچ مربعے دتے سن۔ جواناں (سپاہی توں حولدار تک) نوں اِک مربع تے سرداراں (جمعدار، صوبیدار، صوبیدار میجر) نوں دو مربعے پر ساڈیاں دوہہ پنڈاں دے فوجیاں نوں یعنی 45 چک دے جواناں نوں ڈیڑھ مربع تے سرداراں نوں تِن مربعے دتے سن۔ ایس دا کارن دسدیاں دو وکھ وکھ راواں دتیاں جاندیاں سن۔ کجھ فوجی کہندے ہوندے سن کہ 45 سکھ نے کوتل مارے دے مورچے وچ بڑی بہادری نال جاناں مار کے مورچہ فتح کرلیا سی۔ ایس لئی سانوں ڈیوڑھا رقبہ ملیا ہے۔ کجھ ہور لوک کہندے سن کہ ساڈا علاقہ شہر توں، ریلوے سٹیشن توں بہت دُور سی، زمین وی کجھ ہولی سی ایس لئی سرکار نے ساڈی حق رسی کرن لئی زمین ڈیوڑھی کر دتی۔ جے دوجی رائے ٹھیک ہووے تاں نال دیاں ساریاں پنڈاں دے فوجیاں دا رقبہ ڈیوڑھا ہونا چاہیدا سی۔ پر ڈیوڑھی زمین صرف 45 چک دے فوجیاں نوں ملی سی ایس لئی پہلی رائے ٹھیک جاپدی ہے۔

ایہناں سکھ پنڈاں دے چوپھیرے جانگلی مسلماناں دے پنڈ سن۔ ساڈیاں پنڈاں توں ست اٹھ میل دور چڑھدے پانی ول مطلب لاہور والے پاسے پھیر سکھاں دے پنڈ شروع ہوندے سن تے نہر لوئر باری دوآب دے مڈھ تک یعنی گنجی بار دی حد تک سکھاں دی آبادی لگاتار ملدی سی۔ وچ وچ جانگلیاں

دے اتے ماجھے، مالوے، دوآبے توں آئے مسلماناں دے پنڈ وی سن۔ علاقہ میاں چنوں تے علاقہ تلنبہ وچ کجھ چک پٹھاناں دے وی سن۔ جیہناں نوں فوجی نوکری دے عوض مربعے ملے ہوئے سن۔ دوتن چک فوجی ڈوگریاں دے سن تے دو چار عیسائیاں دے۔ ایہہ صورت حال تحصیل خانیوال دی سی جس وچ ساڈا پنڈ آوندا سی۔ میجر گورکھ سنگھ توں ملی جانکاری دے مطابق گنجی بار دے شروع وچ رینالہ خورد، ہڑپہ دے لاگے چاگے سکھاں دی آبادی ساریاں قوماں توں ودھیرے سی۔ ایس ٹُڈھلے علاقے وچ کئی وڈے وڈے رئیس وی سن جیہڑے اِک یاں اِک توں ودھیرے پنڈاں دے مالک سن۔ ساڈے لاگے سبھ توں وڈا رئیس سی خان صاحب فرید خان۔ پرانا خانیوال ایسے خان صاحب دی ملکیت سی تے گنجی بار وچ وی ایس دے کجھ نویں آباد کیتے پنڈ سن۔ ساڈے پنڈاں توں ریلوے اسٹیشن کچے کھوہ توں جاندیاں راہ وچ اِک ہور مسلمان رئیس دا پنڈ آوندا سی۔ جس دا نام "جہانگیر آباد" سی پر مالکاں دی گوت وٹو سی۔ ایس وجہ توں ایہہ "وٹو والا چک" کر کے ہی مشہور سی۔ ایہہ اصل وچ ساہیوال نسل دیاں گائیاں دا فارم سی۔ ایس نسل دیاں گائیاں پالن تے خالص دودھ شہراں تک پہچاؤن لئی گنجی بار وچ ایجیہے کئی فارم سن۔ گائیاں دی اِک مقررہ گنتی رکھنی پیندی سی۔ شاید دو ہزار۔ ہناں دی پرورش لئی تقریبن اِک سو مربعیاں دا پنڈ وٹو ہوراں نوں ملیا ہویا سی گائیاں تے مربعیاں دی گنتی بارے میری جانکاری وچ کجھ فرق وی ہو سکدا ہے) وٹو صاحب بڑے مہمان نواز سن۔ ہر راہی نوں کھانا دتا جاندا سی۔ ہندواں، سکھاں لئی کھانا اِک ہندو دوکاندار تیار کردا سی۔ رات رہن والیاں نوں منجا، بسترا تے دودھ دا گلاس وی دتا جاندا سی۔ خان صاحب فرید خان تے وٹو صاحب دوویں بڑے ہر دلعزیز رئیس سن۔ سکھاں وچ ایہناں دا بڑا آدر مان سی۔

سرگڈھ سکھ رئیس تحصیل خانیوال وچ صرف دو ہی سن۔ میجر ٹھاکر سنگھ تے سردار اُجل سنگھ۔ میجر ٹھاکر سنگھ خاندانی رئیس سن۔ اوہناں دے دادا، پڑدادا مہاراجا رنجیت سنگھ دی فوج وچ افسر سن۔ میجر صاحب دوجی عالمی جنگ سمیں وائسرائے دی ایگزیکٹو کونسل دے ممبر سن۔ انگریزاں دے سمیں سرکاری حلقیاں وچ آپ دا بڑا اثر رسوخ سی۔ اوہناں دی زمین کئی تھائیں سی۔ خانیوال دے لاگے وی اوہناں دے کجھ مربعے سن۔ خانیوال وچ اوہناں دی عالی شان کوٹھی سی۔ گنجی بار، سندھ وغیرہ وچ اوہناں دی 80 مربعے زمین سی۔ ایدھر آ کے اوہناں نوں صرف چار مربعے ملے۔ سرکاری افسراں نال آپ دا میل ملاپ ہون کر کے کماں کاراں والے لوک آپ کول عام آوندے رہندے سن۔ لوڑ ونداں دی مدد کر کے آپ نوں بڑی خوشی ہوندی سی۔ آپ علاقے وچ بڑے ہر دل عزیز سن۔

سردار اُجل سنگھ ضلع سرگودھا ول دے اِک رئیس خاندان وچوں سن۔ میاں چنوں وچ آپ دے اِک یاں دو کپاہ دے کارخانے سن۔ میاں چنوں توں ملتان ول جاندیاں پہلا ریلوے اسٹیشن ''کوٹ سبحان سنگھ'' شاید آپ دے پتا جی دے نام تے سی۔ پہلاں ایس اسٹیشن دا نام ''تلنبہ روڈ'' سی کیونکہ ایتھوں قصبہ تلنبہ نوں سدھی پکی سڑک جاندی سی۔ سٹیشن دے نال ہی کوٹ سبحان سنگھ ناں دا چھوٹا جیہا پنڈ سی جو سردار اُجل سنگھ دی ملکیت سی۔ ان ونڈے پنجاب دے سکھ حلقیاں وچ سردار اُجل سنگھ دا چنگا مقام سی۔ آزادی توں پچھوں وی آپ دا پنجاب دی سیاست وچ چنگا تھاں رہیا۔ آپ کجھ چر پنجاب دے تے پچھوں تامل ناڈو دے گورنر رہے۔ آپ زیادہ لاہور رہندے سن۔ ایس لئی ضلع ملتان دے سکھاں یاں ہور لوکاں وچ آپ کوئی خاص مقام نہ بنا سکے۔

علاقہ متھا بنگلہ دی ساری آبادی وچوں میں صرف اِک ڈگر جوگ ہستی دا نام لے سکدا ہاں۔ ایہہ سن میجر جنرل روندسنگھ گریوال۔ آپ چک نمبر 78 دے وسنیک لیفٹیننٹ نرئن سنگھ دے سپتر سن۔ کنگ جارج سکول جہلم توں تعلیم حاصل کرن مگروں آپ نوں دوجی عالمی جنگ توں کجھ چر پہلاں کمیشن مل گیا سی۔ ایس عالمی جنگ وچ آپ نوں بہادری لئی ملٹری کراس ملیا۔ دیش دی آزادی توں پچھوں آپ چین نال لڑائی سمیں لداخ وچ بریگیڈ دی کمانڈ کر رہے سن۔ جے میری یادداشت ٹھیک ہے تاں شاید ایس لڑائی دوران آپ نوں ''مہاویر چکر'' ملیا سی۔ افسوس کہ ساڈے علاقے دا ایہہ ہونہار وسنیک چھیتی ہی ساتھوں وچھڑ گیا۔ لداخ توں واپس آوندیاں ہوائی جہاز اِک پہاڑی تے ڈگ پیا۔ ایسے حادثے وچ جنرل گریوال دی موت ہوگئی۔ آپ بڑے ٹھنڈے سُبھا دے نرمان افسر سن۔ جدوں پنڈ چھٹی آوندے تیڑ چادر بنھ کے پوراجٹاں والا پہراوا بنا لیندے تے کھیتی دے کم وچ ہتھ وٹاوندے۔ لڑائی توں پہلاں میں اوہناں نوں خود کھیتاں وچ رُوڑی پاوندے ویکھیا۔ اوس سمیں آپ کیپٹن سن۔ فوجی افسر دی حیثیت وچ آپ بڑے کامیاب تے ہردلعزیز سن۔ علاقہ متھا بنگلہ دا ایہہ اکلا سپوت ہے جس تے سارا علاقہ مان کر سکدا ہے۔

ساڈے اپنے پنڈ وچ سبھ توں وڈھ سنئیر فوجی افسر صوبیدار میجر مستا سنگھ سی۔ جو سبھ توں پچھوں 1935 وچ ریٹائر ہو کے آئے۔ صوبیدار چار سن، پنڈ دے لمبردار بشن سنگھ سن۔ ایہناں توں علاوہ صوبیدار دھرم سنگھ تے صوبیدار دھرتا سنگھ پنڈ وچ رہندے سن۔ صوبیدار لہنا سنگھ ایتھے آ کے نہیں وسے۔ سردار ملوک سنگھ دے پتا صوبیدار لہنا سنگھ تے لمبردار تارا سنگھ دے پتا صوبیدار بِدھان سنگھ کوتل مارے دے مورچے وچ مارے گئے سن۔ ایتھے تن جمعدار سن، وزیر سنگھ، نرئن سنگھ

تے سنتو کھ سنگھ۔ باقی مربعے بیٹھلے رینک والیاں دے سن۔

ساڈا پنڈ ایس علاقے وچ سبھ توں وڈا تے مرکزی تھاں تے واقع سی۔ پنڈ وچ کجھ چنگے سمجھدار آدمی وی سن۔ ایہناں نے کوشش کر کے پنڈ وچ لوئر مڈل (چھیویں جماعت تک دا) سکول کھلوایا۔ ڈاک خانہ وی کھلوا لیا تے سرکاری ڈسپنسری وی کھلوا لئی۔ وسوں کافی ہو جان توں بعد پنڈ وچ کئی دوکاناں کھل گئیاں۔ جیہناں وچوں اِک کافی چنگی دوکان سی۔ اُجڑن توں صرف اِک سال پہلاں اساں کوشش کر کے سکول نوں لوئر مڈل توں مڈل بنوا لیا۔ لڑکیاں دے سکول دی منظوری وی لے لئی پر ایہہ سکول کھلن توں پہلاں ہی اسیں پنڈ چھڈ آئے۔ جے میں اپنے پنڈ دی کوئی تھوڑی بہت سیوا کیتی ہے تاں اوہ ایہو سی کہ سکول نوں مڈل بناؤن وچ میں کافی جتن کیتے۔ پنڈ دیاں دو پارٹیاں بن گئیاں سن۔ نہ پنڈ والے اکٹھے ہو کے بہندے سن نہ کوئی سانجھا کم ہوندا سی۔ میں مارچ 1946 وچ سماٹرا توں چھٹی آیا تاں دوہاں پارٹیاں نوں مل کے بینتی کیتی کہ گھٹو گھٹ تسیں سکول دا کم کٹھے ہو کے کر لوو۔ اوہناں میری بینتی من لئی اساں سکھاں دے پنڈاں دی میٹنگ سدی تے چندہ اکٹھا کر کے اِک سانجھی کمیٹی دے ذمے ایہہ کم لایا۔ اسیں ملتان گئے۔ ڈپٹی کمشنر کول گئے۔ بڑا رکھا بولیا ”سکھاں دی آبادی ایس ضلعے وچ صرف چار فیصدی ہے اساں چھ سکول مڈل بناؤنے ہن۔ دو پہلاں ہی سکھ لے گئے ہن۔ اِک ہور تہانوں کیویں دے دیواں؟“ اسیں نراس ہو کے نکلے تاں دوجے ڈی۔ سی کول جان دی صلاح بنائی۔ ایہہ مسلمان افسر سانوں بڑے تپاک نال تے خوش ہو کے ملیا۔ بولیا! ”آؤ سردارو۔ قربان جائیے تہاڈی قوم دے۔ اسیں مسلماناں نوں آوازاں مار کے سکول دیندے ہاں کوئی لین لئی تیار نہیں۔ تسیں پلیوں خرچ کر کے سکول منگ رہے او“

کار، ویہار، فصل واڑی

بار وساؤن والیاں نوں پہلے تن چار سال جتھے ہور کئی قسم دیاں کٹھنائیاں جھلدیاں پیاں اوتھے نال ہی کھیتاں وچ وی کرڑی محنت کرنی پئی۔ جدوں تک کھوہ لگا، دوکاناں کھل گئیاں، پنڈ وچ کاریگر آ گئے اودوں تک کھیتی دا کم وی کافی سُکھالا ہو گیا۔ لوکاں نے دن رات محنت کر کے مربعیاں وچوں رُکھ، درخت، جھاڑیاں وڈھ کے واہی والی زمین صاف کرلئی۔ بھوں پدھری کرلئی، کھال کڈھ لئے، وٹاں پالئیاں، ودھیرے ٹبے وی کراہ لئے صرف تھوڑے جیہے بہت وڈے ٹبے ہی بچے یاں کجھ اجیہاں ٹبیاں بچیاں جیہناں نوں آپ رکھیا گیا سی تاں جو ہور تن چار سال پیلیاں وچ نویں مٹی پائی جا سکے۔ زمینداراں دا کم کافی ہولا ہو گیا سی۔ اوہناں نوں آرام کرن لئی کافی ٹائم مِل جاندا سی۔ بار دے سکھ زمینداراں دا عام پروگرام کجھ ایس طرح دا ہوندا سی۔ سویرے امرت ویلے ہل جونا تے ٹکی چڑھدی تک ادھا جوترا لا لینا۔ اینے توں پنڈوں چھاہ ویلا پہنچ جانا۔ ہور ادھا گھنٹہ لا کے ہل چھڈ نے۔ جیہناں ٹبراں وچ ہالیاں توں علاوہ کوئی ہور بندہ وی ہوندا سی اوہ اپنے چر وچ پٹھے وڈھ لیندا سی تے جے کوانا نیڑے ہووے تاں اوتھے سٹ کے پٹھے کتر وی لیندا۔ جے کوانا دور ہوندا ہووے تاں ہل چھڈن پچھوں پٹھے گڈے تے رکھ کے لے جاندے۔ ڈنگراں نوں پٹھے پا کے، نہا دھو کے پرشادے چھکدے تے پھیر دوپہرے آرام کردے۔

آرام کرن توں مطلب ایہہ نہیں سی کہ پے کے سوں رہندے یاں منجے

تے اُسل وٹے بنھدے رہندے۔ سگوں منڈے کھنڈے جوان تے ادھکھڑ عمر دے لوک وکھ وکھ ٹولیاں وچ وناں بیٹھ بہہ کے تاش یاں چوپڑ دیاں بازیاں لاوندے یاں قصے پڑھدے۔ کرتار سنگھ کلاس والئے دے قصے اوہنیں دنیں بڑے مشہور سن۔ ایہہ بڑے جوش نال پڑھے تے سنے جاندے سن۔ روپ بسنت، راجہ رسالو، پُورن بھگت قصیاں نوں پڑھن سنن والے وی بہت سن۔ ماجھے والیاں وچ وارث دی ہیر تے ملوئیاں وچ "ہیر بھگوان سنگھ" کافی ہر دلعزیز قصے سن، وارث شاہ دا عام اچارن وارے شاہ سی۔

ایہناں وناں بیٹھ ہی دوپہر ویلے نکیاں نکیاں منڈیاں دے گھول کرائے جاندے۔ وڈیاں دے وینی پھڑن دے، بھار چکن دے مقابلے ہوندے۔ کئی وار اتھے مورکھتا دے مقابلے وی ہوندے۔ مئی جون دی دوپہرے دھپے کھلون دا مقابلہ۔ ایہناں مقابلیاں وچ کدے کوئی ہار یا جتیا نہیں سی۔ انکھ دا سوال سی، کون میدان چھڈ کے نسے۔ سارے ڈٹے رہندے۔ جدوں تک کوئی سیانا آدمی آ کے بانہوں پھڑ کے چھاویں نہ بٹھا دندا۔ کدے کسے نوں ہیٹ سٹروک یاں کوئی ہور روگ نہیں سی ہویا۔ گنجی بار دیاں کنڈیاں مجھاں دا دُدھ، لسّی چین والیاں تے مکھن، دہی کھان والیاں نوں روگ کیہہ کہہ سکدا سی۔

لوڈھا ویلا ہوندیاں ہی سارے آپو اپنے کماں تے لگ جاندے۔ منڈے کھنڈے مال ڈنگر چارن لے جاندے۔ وڈیاں لئی ہور کئی کم ہوندے سن۔ کھیتاں وچ وٹاں پاؤنیاں، رُکھ، درخت چھانگنے، کھال کھالنے وغیرہ۔

جانگلیاں نے واہی کرنی ساتھوں ہی سکھی سی۔ ساڈے نال رہندیاں وی اوہ سکھاں جنی پیداوار نہ لے سکے۔ اوہناں نوں تڑکے اٹھن دی عادت ہی نہیں سی۔ ساڈے ہالیاں نالوں کوئی گھنٹہ بھر بعد سُتے اُٹھدے تے اُٹھ کے حقے دے

سُوٹے مارن لگ پیندے۔ جس ویلے سکھاں دا ''چھاہ ویلا'' جاندا ہوندا سی۔ اودوں جانگلیاں دیاں ہنڈھالیاں کھتیاں نوں تر دیاں سن۔ اسیں 26 سال بار وچ رہ کے اوہناں دناں دے سٹینڈرڈ مطابق محل اُسار کے تے ہر طرح دیاں نعمتاں نال بھرے ہوئے گھر چھڈ کے آئے۔ ساڈے نالوں تن تن گنی زمین والے جانگلی جدوں اسیں گئے اودوں وی جھگیاں وچ سن تے جدوں اسیں مڑے تاں اودوں وی جھگیاں وچ یاں جھگیاں ورگے کچے کوٹھیاں وچ رہندے سن۔ جیہناں دے اندر کجھ مٹی دیاں بھانڈیاں یاں میلیاں تھندیاں جلیاں توں علاوہ ہور کجھ نہیں سی۔ ایدھروں ماجھے، مالوے، دوآبے وچوں گئے مسلمان کھیتی دے دھندے وچ سکھاں وانگوں ہی ماہر تے محنتی سن پر حقے دا روگ اوہناں نوں وی سی۔ ایہہ بیماری پاکستانی مسلماناں وچ اج وی اونی ہی ہے۔ شاید پہلاں نالوں وی زیادہ۔ سن 1971ء دی لڑائی پچھوں پنجابی یونیورسٹی نے ساڈے تاں جنیاں دی ٹیم بھیجی۔ تحصیل شکر گڑھ دے اوس کھیتر وچ جیہڑا اوس سمیں بھارتی فوجاں دے قبضے وچ سی۔ میرے دوجے ساتھی سن ڈاکٹر پرکاش سنگھ جموں تے ڈاکٹر ایس۔ایس جوشی۔ اساں ایہہ جانچ کرنی سی کہ پاکستانی پنڈاں دی ترقی دا سٹینڈرڈ کیہ ہے۔ حقے دے سبندھ وچ اساں جو کجھ ویکھیا اوہ ساڈے لئی حیران کن سی۔ کئیاں گھراں وچ دے وچالے فرش وچ ٹوئے کڈھے ہوئے سن۔ جو سواہ نال بھرے ہوئے سن۔ ایہہ رات نوں حقہ پین والیاں دے کھنگھار سٹن لئی سن۔

سارے پنجاب وچ تے خاص کر کے گنجی بار وچ سبھ توں اوکھا کم سی کنک دی واڈھی تے گاہی۔ واڈھی اپریل دے اخیر توں مئی دے پہلے ادھ تک چلدی سی۔ ایس سمیں گرمی سخر تے پہنچ جاندی سی۔ پکی ہوئی کنک نوں سمیں سر

وڈھنا بڑا ضروری سی نہیں تاں سٹے جھڑ جاندے سن۔ کوئی وی زمیندار اپنی ساری کنک اپنے آپ نہیں وڈھ سکدا نال لاوے لاؤنے پیندے سن لاویاں دی دیہاڑی دی اُجرت کنک دی اِک بھری ہوندی سی۔ لوڈھے ویلے وڈھی ہوئی کنک مکڑیاں دیاں بھریاں بدھیاں جاندیاں تے پھیر چک کے کھلواڑے تے لیائیاں جاندیاں۔ جیہڑے کلے وچوں بھریاں چکیاں جاندیاں اوس وچ سٹے چنن والیاں وڑ جاندیاں تے نال ہی پالی اپنے ڈنگر اوس وڈھ وچ ہِک دیندے۔ کنک دا تازا بھتھا پسو بڑے سواد نال کھاندے۔ کنک وڈھن والے دوپہرے گھٹوگھٹ دو واری شکر دا شربت پیندے۔

کدے کدے لاوے وی بڑے اوکھے ملدے سن۔ جے کسے زمیندار دی کنک اکٹھی تیار ہو جاوے تاں منگ پاؤنی پیندی سی۔ واڈھیاں نوں منگ تے جان دا بڑا شوق ہوندا سی۔ بھاویں اوہناں نوں کنک دی بھری نہیں سی ملدی پر اوہناں دی سیوا جنج وانگ ہوندی سی۔ منگ تے آون والے سورج چڑھن توں پہلاں ہی ٹک لا دیندے سن۔ چھیتی ہی اوہناں نوں چھاہ ویلا مل جاندا۔ پراونٹھے، شکر گھیو تے لسّی۔ دوپہر دی روٹی نال کھیر، کڑاہ ملدا۔ دوپہرے دو واری شکر دا شربت۔ جے کم مکاوندیاں تکالاں پے جان تاں رات دی روٹی جس لئی بکرا جھٹکایا جاندا سی۔ کھیت والے نوں بھاویں منگ لاویاں نالوں مہنگی پیندی سی پر فصل سمیں سر سانبھی جاندی سی۔ کئی واری ہلاں دی منگ وی پاؤنی پیندی سی۔ پر ہلاں دی منگ نہ ایڈی وڈی ہوندی سی تے نہ ہی ایہہ سارا دن دا کم ہوندا سی۔ دوپہر ہون توں پہلاں ہی کم مکا لیا جاندا سی۔

کنک دی گہائی وی وڈی جوکھوں دا کم سی۔ جیٹھ ہاڑ دیاں دُھپاں۔ اوہ وی ملتان دے علاقے دیاں۔ دوپہرے پچھلے واہو نے اک کٹھن تپسیا سی۔ میں

وی دو سال پچھلے واہے۔ اودوں میری عمر چوداں پندراں سال سی۔ ایہہ میری عمر دا سبھ توں کرڑا تے سریر نوں سنتاپ دین والا کم سی۔ پھلیاں والے پڑ دے نیڑے کھال وگدا ہوندا سی۔ میں گھنٹے، ڈیڑھ گھنٹے پچھوں سنے کپڑیں کھال وچ ٹبیاں مار لیندا سی۔ گلے کپڑیاں نال ہی پچھلا ہکن آ لگدا۔ پندراں ویہہ منٹاں وچ لیڑے بالکل سُک جاندے۔ پچھلے واہون والیاں دی خوراک دا خاص دھیان رکھیا جاندا سی۔ شکر دا شربت، تاں ڈھکیاں نوں وی پیاونا پیندا سی۔ بندیاں دی روٹی نال شکر گھیو، سویر ویلے لسّی دے چھنے نال مکھن۔ رات نوں رجواں دُدھ۔ ایہہ خوراک سی کھاندے پیندے گھراں دی۔ غریب لوک کجھ گھٹ خوراک نال وی گذارا کر لیندے سی۔ ساڈے گوانڈھی جانگلی ساڈے جنی گرمی نہیں سن مناوندے۔ اوہناں نوں اساں کدے کدائیں ننگے پنڈے پچھلے واہندیاں وی ویکھیا۔ نال ہی کدے کدایں اوہ دوپہرے پچھلے چھڈ کے آرام وی کرن لگے جاندے سن۔ کوئی سکھ دوپہرے پچھلے نہیں سی چھڈدا۔ دوپہرے کڑکدی دُھپ وچ کنک دا ناڑ چھتی بھُر دا سی۔

گاہون توں پچھوں چھیتی توں چھیتی اڈاوَن تے دانے سانبھن دی کوشش کیتی جاندی سی۔ کیونکہ ہنیریاں دا خطرہ رہندا سی۔ کئی وار کھلواڑیاں تے لگیاں بھریاں اُڈ جاندیاں۔ دھڑاں یاں بنے ہوئے بوہل اُڈ جاندے۔ ساریاں زمینداراں نوں کنک دی فصل چھیتی توں چھیتی سنبھالن دا فکر ہوندا سی۔

گنجی بار دی دوجی وڈی فصل کپاہ سی جس نوں اَج کل اسیں نرما کہندے ہاں۔ ساڈے علاقے وچ ایس دا ودھیرے مشہور نام ''امریکن کپاہ'' سی۔ نرمے دا بی امریکہ وچوں آیا منیا جاندا سی۔ جیہڑی کپاہ ساڈے وڈیرے کنیاں صدیاں توں بیجدے آرہے سن اوسدا ناں باراں وچ ''دیسی کپاہ'' سی۔

دیسی کپاہ دا بوٹا نرے نالوں کافی لما ہوندا سی۔ پر ایس دا جھاڑ گھٹ سی تے ایس دا ریشہ وی نرے دے ریشے نالوں کافی گھٹیا ہوندا سی۔ دیسی کپاہ لوکی صرف کتن تنبن جوگی ہی بیجدے سن۔ ساونی دی مکھ فصل نرما ہی سی۔ جدوں نرما کھڑدا تاں چنن لئی چونیاں دی بڑی منگ رہندی سی۔ ساڈے مالوے دو آبے وچوں کئی ٹبر صرف کپاہ چنن لئی ہی صرف دو مہینیاں لئی بار جاندے سن۔ نرمیاں دے کھیتاں وچ مٹیاراں ضد ضد کے کپاہ چندیاں۔ ہاسے مخول کردیاں، طعنے مہنے ماردیاں واہو داہی جھولیاں بھری جاندیاں سن۔ گنجی بار دے جیون دے ایہے نظارے کدی نہیں بھلائے جاسکدے۔ سورج چھپن توں کجھ پہلاں چونیاں اپنی چنی کپاہ سراں تے چک کے کھیت دے مالک دے گھر لے جاندیاں۔ اوتھے ہر چونی دی چنی ہوئی کپاہ دیاں ڈھیریاں پائیاں جاندیاں۔ شاید ست ڈھیریاں ہوندیاں سن (گھٹ ودھ وی ہوسکدیاں نیں) چونی ایہناں ڈھیریاں وچوں اپنی مرضی دی اِک ڈھیری چک لیندی۔

چنی ہوئی کپاہ لوک بہتا چر گھراں وچ نہیں سن رکھ سکدے۔ وپاری گھراں توں کپاہ تلا لیندے سن جو چار چار من دے بوریاں وچ بھر کے اوٹھاں تے لدی جاندی۔ دو بورے اِک اُوٹھ اُتے کسے تکڑے اوٹھ اُتے تن بورے وی لدلئے جاندے سن۔ ایہہ کپاہ منڈیاں وچ جاندی سی۔ منڈی والے ہر شہر وچ کپاہ دے کارخانے سن جیہناں وچ کپاہ ویلی جاندی سی۔ ویلی ہوئی کپاہ دیاں گنڈھاں انگلینڈ بھیجیاں جاندیاں سن۔ ساڈے کول پھوں وڑیویں ہی رہ جاندے سن۔

دالاں وچ ماہنہ سرعام بیجے جاندے سن۔ ہر ہر بیجن دا رواج نہیں سی۔ ماہنہ دیاں دو قسماں ہوندیاں سن۔ کالے تے ہرے۔ ایدھر آ کے کالے ماہنہ

اساں کدے ویکھے ہی نہیں۔ سبزیاں وچ کدو، توبے، الاں، توریاں، بھنڈیاں، ٹینڈے عام ہوندے سن۔ کدو عام طور تے کماد دے بنے بیج دتے جاندے سن۔ یاں پھیر ایہناں دیاں ویلاں رکھاں تے چڑھ جاندیاں سن۔ توریاں وی رکھاں تے چڑھ جاندیاں سن۔ ٹینڈے تے بھنڈیاں دے بی کپاہ وچ ہی سُٹ دتے جاندے سن۔ گونگلو بہت ہوندے سن پر ایہناں دی سبزی لوک گھٹ ہی بناوندے سن۔ ایہہ صرف ڈنگراں نوں پائے جاندے سن۔ شاید اج یقین کرنا اوکھا ہووے۔ پر گنجی بار وچ اٹھ اٹھ، دس دس سیر دے گونگلو وی ہو جاندے سن۔

چار چار، پنج پنج سیر دے گونگلو تاں عام ہوندے سن۔ سرہوں، لوسن، برسیم، چری، گوارا، موٹھ، پٹھیاں دیاں فصلاں سن۔ موٹھ کئی وار اینے پھس جاندے سن کہ وڈھدیاں کدے کدے اُٹھ کے کھچنے پیندے سن۔ اِک وار ساڈے اپنے موٹھ کتر دیاں وچ دو سپ دے بچے کترے گئے۔ ایہہ موٹھاں وچ انج لُکے ہوئے سن کہ وڈھدیاں دسے ہی نہ۔ کماد دا ذکر میں اگے کراں گا۔

کیمیائی کھاداں تے نویں بی اجے اودوں نہیں سن آئے۔ گوہے دی روڑی یاں ٹبیاں دی مٹی کھاداں دا کم دیندی سی۔ کنک تے کماد دیاں اِک دو نویاں قسماں ضرور نکلیاں سن پر ایہناں نال کوئی بہتا فرق نہیں سی پیا۔

دُدھ، گھیو، لسّی دی سبھیاتا

کجھ سماں پہلاں جدوں میں ''لاہور بک شاپ لدھیانہ'' دے مالک جیون سنگھ نال گل کیتی کہ میں گنجی بار بارے کتاب لکھنا چاہوندا ہاں۔ تاں سردار جیون سنگھ جھٹ بول اُٹھے ''بار بارے لکھدیاں اِک گل ضرور لکھیں کہ باراں دی رہتل دُدھ، لسی، گھیو دی تہذیب سی'' سردار صاحب دا ایہہ بیان بالکل ٹھیک سی۔ گنجی بار دے وسنیکاں لئی دُدھ، لسّی، گھیو انج سن جویں روٹی، پانی، ہوا۔ گنجی بار وچ دُدھ، گھیو لئی مجھاں ہی رکھیاں جاندیاں سن۔ گائیاں عام طور تے وچھے لین لئی پالدے ساں۔ بار دیاں مجھاں تھلے دُدھ ماجھے، دوآبے دیاں مجھاں نالوں بہت زیادہ ہوندا سی۔ ساڈی اپنی اِک مجھ 20 سیر توں اُتے دُدھ دیندی سی۔ ایس دا ناں ''ٹیکا دیئی'' سی۔ کیونکہ ایہہ اِک ''ٹیکا دیئی'' نام دی برہمنی توں خریدی سی۔ پندراں، سولاں سیر دُدھ دین والیاں مجھاں عام سن۔ ڈنگراں دی سیوا بڑی ریجھ نال کیتی جاندی سی۔ پٹھے کھلے بیجے جاندے سن۔ چراند اں وی کھلیاں سن۔ کھل، وڑیویں دل بڑے سستے سن۔ کھل، وڑیویں کھان والیاں مجھاں دے دُدھ وچوں گھیو وی رج کے نکلدا سی۔ ایس سلسلے وچ میں اِک قصہ سناونا چاہوندا ہاں۔ ساڈے گواہنڈی پنڈ چک 80 وچ اِک ویاہ سی۔ اسیں میل وچ گئے ہوئے ساں تے ویاہ والے گھر دے گوانڈھ گوردت دے گھر بیٹھے ساں۔ ڈنگر اوس ویلے کھرلیاں توں ہٹا کے بدھے ہوئے سن تے ساڈیاں منجیاں لاگدی اِک کُھرلی وچ وڑیویں انج پئے سن جویں پٹھیاں دے کرڑے ڈنٹھل پئے ہوندے سن۔ ساڈے

وچوں اِک جنے نے گھر دی مالکن بی بی توں پچھیا کہ "اینے ان مُو ہے وڑیویں کیوں پاوندے ہو"۔ اوس بی بی نے اُتر دتا "انج مجھ دے دُدھ وچوں گھیو بڑا نکلدا ہے۔ ایس لئی میں ایہنوں رجویں وڑیویں پاوندی ہاں"۔ ایہہ پچھن تے کہ "کنا کو مکھن نکلدا ہے" اوہ اندروں تن سیر پانی پاؤن والا ٹیوڈ (کھڑے کنڈھیاں والا پتیلا) چک لیائی جو مکھن نال بھریا ہویا سی۔ ایہہ اوس مجھ دا اِک دن دا مکھن سی۔ اساں پچھیا "کِنا گھیو نکلدا اے اینے مکھن وچوں؟" بی بی نے اُتر دتا "ایس وچوں سیر بھر گھیو روز دا ہوای جاندا" ایہہ وی اوس بی بی نے دسیا "ایس مجھ دا دُدھ تاں پورے دا پورا میں کاڑھ لیندی آں۔ دوئی مجھ دا دُدھ ٹبر پی لیندا اے"۔

خیر اینا گھیو، مکھن دین والی ہور کوئی مجھ تاں میں نہیں ویکھی پر ہور مجھاں وی ہو سکدیاں ہن۔ ساری بار دیاں مجھاں تاں میں ویکھیاں نہیں۔ بار وچ لسی، دُدھ، گھیو رلدے سن۔ ہر زمیندار دے گھر وچ دو تن مجھاں ضرور ہوندیاں سن۔ رجے پجے گھراں وچ اٹھ اٹھ، دس دس لویریاں ہوندیاں سن۔ میرے اپنے سوہریاں دیاں کھرلیاں اتے اٹھ نو مجھاں ہمیشاں ہوندیاں سن تے نوکراں نوں روز چھنا چھنا دُدھ ملدا سی۔ بہتیاں گھراں وچ نوکراں نوں دُدھ دین دی پکی پرت سی۔ کمیاں دے گھراں وچ وی مجھاں ہوندیاں سن۔ مینوں اپنے پنڈ دا کوئی کمی اجیہا یاد نہیں آ رہیا جس دے گھر لویرا نہ ہووے۔ دُدھ ویچن دا کوئی رواج نہیں سی۔ ساڈے اپنے علاقے وچ تاں دُدھ ویچن دا کوئی ذریعہ ای نہیں سی۔ پر شہراں دے نیڑے وسدے زمیندار وی دُدھ ویچن نوں اِک کلنک سمجھدے سن۔ سارا دُدھ گھر وچ کھپاونا پیندا سی۔ ایانیاں نوں لادے لا کے دُدھ پیایا جاندا سی۔ گھیو کھان دے کئی طریقے سن۔ سویرے پرونٹھے پکاونے تے نال کھلا مکھن رکھنا۔ دال، سبزی وچ اینا گھیو پاؤنا جنا اج دے نوجوان ہضم ہی نہیں کر سکن گے۔ دُدھ

وچ گھیو پا کے پینا وغیرہ۔ ساڈے ماں جی سیال وچ تھالی بھر کے گھیو جما دیندے سن تے برفی وانگ اوسدیاں ٹکیاں کٹ کے مینوں کھان نوں دتیاں جاندیاں سن۔ ایہہ ٹکیاں بے سواد ہوندیاں سن۔ پر ساڈیاں مناں وچ ایہہ پکا وشواش سی کہ گھیو کھا کے اسیں چنگے جوان بناں گے۔ ساڈے سریر وچ اتھاہ طاقت آ جاوے گی۔ ایس لئی خوشی خوشی گھیو کھاندے ساں۔

گھیو ویچیا وی جا سکدا سی تے لوڑ وند لوک ویچدے وی سن پر بھاء سی اک روپے سیر۔ ایہو نرخ 43-1942 تک رہیا۔ میں 1937 توں 41 تک خالصہ کالج امرتسر دا طالب علم رہیا۔ اسیں باراں والے منڈے چھٹیاں پچھوں کالج جان لگے۔ 18 سیر گھیو دا ٹین لے کے جاندے ہوندے ساں تے جے پورا گھیو گھروں نہ نکلے تاں اک روپے سیر مُل لینا پیندا سی۔ ایہہ اٹھاراں سیر گھیو تقریبن تناں ساڈھے تناں مہیناں وچ مکاؤنا پیندا سی نہیں تاں اگلیاں چھٹیاں توں دو چار دن پہلاں آنڈھی گوانڈھی اپنا گھیو مکا کے تہاڈی لٹ مار کر لیندے سن۔

کالج وچ گھیو کھان دے تے پھلکے چھکن دے مقابلے ہوندے رہندے سن۔ ''پھلکا کمپٹیشن'' تاں سال وچ اِک واری پہلاں تاریخ مقرر کر کے ہوندا سی۔ مقابلے وچ حصہ لین والے جوان پوری تیاری کر کے میدان وچ کدے سن۔ ساڈے کالج پجن توں اِک سال پہلاں اک شیر مرد نے 62 پھلکے کھا کے پچھلا ریکارڈ توڑ دتا۔ پچھوں اوس نوں کرسی توں اُٹھن وچ کجھ دقت ہوئی۔ منجی تے لما پینا تاں تقریبن ناممکن سی۔ بھاویں اوہ کہی جاندا سی کہ میرا کجھ نہیں وگڑیا پر مخالفاں نے رولا پا کے کالج دے ڈاکٹر نوں سدلیا۔ ڈاکٹر نے دو تن دوائیاں دے کے چنگے بھلے تندرست نوں بیمار کر دتا۔ اودوں تک کالج دے پرنسپل بھائی جودھ سنگھ بن چکے سن۔ سارا قصہ اوہناں تک پہنچیا۔ اوہناں نے پکا حکم کر دتا کہ

آئندہ پھلکا گھیو کمپیٹیشن نہیں ہوئے گا۔ اج پھلکا کمپیٹیشن تاں سدالئی بند ہو گیا پر گھیو کمپیٹیشن لک چھپ کے ہوندا رہیا۔

ایہہ کمپیٹیشن تاں خالصہ کالج امرتسر دے سن۔ گنجی بار وچ وی گھیو کمپیٹیشن ہوندے رہندے سن۔ پنڈاں وچ وی، شہراں وچ وی۔ میں صرف اوس کمپیٹیشن دا ذکر کراں گا جس وچ میں خود شامل ساں۔ ایہہ کمپیٹیشن خالصہ ہائی سکول خانیوال وچ ہویا۔ میں تے حاجی محمد قیصر 1934ء وچ خالصہ سکول وچ داخل ہوئے۔ اساں دوہاں نے چک نمبر 79 وچوں چھیویں تے پھیر مڈل سکول تلنبہ توں اٹھویں جماعت پاس کیتی سی۔ میں ہی حاجی نوں خالصہ سکول لے آیا سی۔ اِک دن حاجی دی سدھنے علاقے دے سکھ منڈیاں نال شرط لگ گئی۔ ادھ سیر گھیو پین دی۔ گھیو اِک سکھ منڈے اجیت نے دتا۔ شرط ایہہ سی کہ جے حاجی چونہہ ڈیکاں وچ گھیو پی جاوے تاں اجیت دا گھیو گیا۔ جے اوہ گھیو نہ پی سکے تاں حاجی اجیت نوں سیر گھیو دے پیسے دیوے۔ حاجی چھ فٹ لما تے بھرویں جثے والا جوان سی اوہ آسانی نال ادھ سیر گھیو پی گیا۔ کسے منڈے نے مخول نال کہہ دتا "ہن گیانی گھیو پیوگا (مینوں خالصہ سکول وچ گیانی دا خطاب ملیا سی جو کالج وچ وی قائم رہیا) کولوں اِک منڈے سوہن نے کہہ دتا "جے گیانی پا گھیو پی جاوے تاں گھیو میں دینداہاں"۔ میرا قد صرف پنج فٹ چھ انچ تے سریرا کہرا سی۔ پر ایہہ غلط فہمی سی کہ پا گھیو کیہڑی چیز ہے۔ نالے پھیر شریک دی ونگارسن کے میدانوں بھجناں تاں مرداں دا کم نہیں۔ اساں چیلنج قبول کرلیا تاں میں پا گھیو پی گیا۔ حاجی سیانا سی۔ اوہ اوس ویلے باہر گراؤنڈ وچ چلا گیا تے اودوں تک دوڑ دا رہیا جدوں تک گھیو ہضم نہ ہویا۔ میں بُنڈی وچ بیٹھا اپنی جت دیاں شیخیاں ماردا رہیا۔ اگلے دن حاجی تاں چنگا بھلا سی تے مینوں جلاب لگ گئے۔

ایہہ سبھ کجھ دسن توں میرا مطلب ایہہ سی کہ گنجی بار وچ گھیو دی اینی بہتات سی جو ایس نوں مورکھاں وانگ کھانا وی اِک گن سمجھیا جاندا سی۔ ایہہ ٹھیک سی کہ سارے گھر اکو جیہے نہیں سن۔ کجھ ٹبر ماڑے وی سن۔ جیہناں نوں مساں روٹی چوپڑن جوگا مکھن ہی ملدا سی۔ گھیو بناؤن جوگا کجھ بچدا ہی نہیں سی۔ پر ایہو جیہے گھر بہت تھوڑے سن۔

پھل پھُل ساڈے علاقے وچ کوئی نہیں سی ہوندا۔ ہاں ایتھوں دے خربوزے بڑے مشہور سن۔ خانیوال دے خربوزے اُتر وچ لاہور تک، تے دکھن وچ سندھ دے اُتری کھیتراں تک جاندے سن۔ لاہور وچ سٹیشن توں لے کے انارکلی بازار تک چھابڑیاں والے ''خانیوال دے خربوزے'' دا ہوکا دیندے ہوندے سن۔ ساڈے خربوزے سچ مچ ہی بڑے مٹھے ہوندے سن۔ اِک لموتری شکل والا تے چھوٹے آکار دا خربوزہ ہوندا سی۔ جس نوں اسیں ''ترنڈی'' کہندے ساں۔ ایہہ خربوزہ میں بار چھڈن پچھوں ایدھر کِتے نہیں ویکھیا۔ ایس دی گری ہرے رنگ دی تے کجھ کرڑی ہوندی سی۔ پر شہد ورگی ہوندی سی۔ کھجور ملتان دا مشہور پھل ہے۔ پر ساڈے علاقے وچ کھجوراں دا بوٹا کوئی ورلا ہی ملدا سی۔ کھجوراں اسیں مُل لے کے ہی کھاندے ساں۔ وناں دیاں پیلو بے شک ان موہیاں سن۔ جنیاں کوئی چاہے توڑ کے کھالوے۔ پر پیلوناں کوئی خاص پھل ای نہیں منیا جاندا۔ کجھ لوکاں نے باغ لائے سن جو زیادہ کامیاب نہ ہوئے۔ صوبیدار بشن سنگھ نے اِک کلا رقبے وچ پھلاں دا باغ لایا سی۔ ساڈے تایا جی نے چار کنالاں وچ آڑو، نبو، سنگترے، انار وغیرہ لائے سن۔ پر ایہناں وچوں کسے نے وی چنگا پھل نہ دتا۔ ساڈے بار چھڈن سمیں ساڈے باغ وچ صرف اناراں دے دو چار بوٹے کھڑے سن۔

دیس دی ونڈ توں پہلاں سارا پنجاب خانی لُون ہی ورتدا سی۔ اج اسیں ایس نوں پاکستانی لُون کہندے ہاں۔ تے ایہہ دس روپے کلو وک رہیا ہے۔ بار وچ اسیں ایہہ لون دو روپے من خرید دے ساں۔ ایس لُون دے دس دس پندراں پندراں سیر دے ڈلے پشوؤاں دیاں کھرلیاں وچ ہمیشاں پئے رہندے سن۔ ڈنگر پٹھے کھاندے نال جدوں دل کرے لُون چٹن لگ پیندے سن۔ ایس نال پشوؤاں دی بھکھ ودھدی سی تے ہاضمہ ٹھیک رہندا سی۔

بار دی کنک دا ذکر کرنا ضروری جاپدا ہے۔ ساڈی کنک دا دانہ بہت موٹا ہوندا سی۔ تحصیل بٹالہ دے جس علاقے وچ اسیں اودھروں آکے بیٹھے ہاں ایہہ پرانے سمیں توں ہی کنک لئی مشہور رہیا ہے۔ جدوں اسیں بار وچوں ایدھر آئے تاں ایتھے دی کنک دی روٹی ہی بے سواد جاپے۔ ایس کنک دے دانے بار دی کنک نالوں ادھے جاپدے سن۔ ساڈے ماتا جی کہندے سن "کنک دے ایہو جیہے دانے تاں اسیں بار وچ چھٹ کے پیہن وچوں کڈھ کے سُٹ دیندے ہوندے ساں۔ آس ہے گنجی بار دی کنک اجے وی پہلاں وانگ ہی موٹے دانے والی ہووے گی۔

پانی دی تھائی گنجی بار

ساڈے پنڈ والیاں تے علاقے والیاں نے کوشش کر کے پنڈ وچ سرکاری ڈسپنسری وی کھلالئی۔ ہن ساڈے علاقے دیاں ودھیرے لوڑاں پوریاں ہو گئیاں۔ سکول، ڈاک خانہ، ڈسپنسری، چنگیاں دوکاناں سبھ کجھ ساڈے پنڈ وچ موجود سی۔ شہرتوں دور ہون کارن تے گنجی بار دے قدرتی ماحول کارن پیش آون والیاں اوکڑاں اخیر تائیں قائم رہیاں۔ سبھ توں وڈی اوکڑ پین والے پانی دی سی۔ متھویں گھڑے پیچ ہر گھر وچ دے جاندے سن۔ پر ایہہ پانی مساں گھر دیاں لوڑاں جوگا ہی ہوندا سی۔ لیڑے کپڑے تاں کھالاں تے یاں ڈھگی تے جا کے دھوتے جاندے سن۔ پر بچیاں نوں نہاون لئی، پوچے دین لئی، بھانڈے دھون لئی پانی چاہیدا سی۔ ہر گھر نوں دن وچ دوتن گھڑے پانی دے آپ کھوہ توں لیاونے پیندے سن۔ پھیر وی پانی دی تھوڑ ہی رہندی سی۔

ریلوے اسٹیشن ''کچا کھوہ'' تے یاں خانیوال توں آوندیاں راہ وچ کپر پیندا سی۔ جس وچ پانی کتے نہیں سی ملدا۔ ایس کپّر وچوں دی لنگھدیاں کئی لوک مردے مردے بچے یاں بچائے گئے۔

میرے پتا جی اپنے پچھلے پنڈوں ہو کے آئے اتے ''کچا کھوہ'' تے گڈی توں اُترے۔ ایہہ سٹیشن لاہور ولوں آوندیاں پہلاں آوندا سی۔ جدوں تک خانیوال توں اگے پنڈاں نوں لاری نہ چلی لوک ایتھے ہی اُتردے رہے۔ کچا کھوہ توں ساڈا پنڈ کوئی 14 میل دُوری تے راہ وچ چھ (6) میل کپّر سی۔ جدوں پتا جی

کپّر وچ داخل ہوئے اہناں نوں کجھ تیہہ لگی ہوئی سی پر خیال کیتا کہ میں ڈیڑھ گھنٹے وچ کپّر پار کر لینا ہے۔ اینا چر تاں میں پیاس جر ہی سکاں گا۔ پر تپدے کپّر تے تکھی دھپ نے ایہناں نوں چھیتی ہی نڈھال کر دتا۔ جدوں اجے آبادی کوئی دو میل دور سی۔ سر یر وچ پیر پٹن دی ہمت نہ رہی تاں راہ وچوں کجھ ہٹویں اِک جنڈ ول نوں ٹُر پئے کہ جے مرنا ہی ہے تاں چھاویں تاں مراں۔ قدرت دا کرشمہ جنڈ دے کول اِک ٹوئے وچ کجھ پانی کھڑا سی۔ اجیہے پانی دی ایتھے کوئی اُمید نہیں سی کیتی جا سکدی۔ پانی نتریا ہویا سی پر وچ پورے سن۔ ایسیں باران والے پوریاں والا پانی پین دا ول سکھ گئے ساں۔ پتا جی نے پگ دا پلہ مونہہ اگے رکھیا تے چار پنج بُک پانی دے پیتے۔ سریر وچ کجھ جان آ گئی تے ہمت کر کے اگے چک نمبر 80 وچ پج گئے۔ جو ایس پاسے توں آوندیاں پہلا پنڈ سی۔

ایس راہ دا اِک ہور قصہ ہے۔ کجھ کھوہ توں آوندیاں راہ وچ دو پٹھاناں دے پنڈ سن۔ ایہناں پنڈاں دے دو پٹھان اِک واری ساڈے پنڈ نوں آ رہے سن۔ اوہ وی غلطی نال تھائے کپر وچ وڑ گئے۔ جدوں 80 چک وچ پہنچے تاں اوہ تقریباً ڈگن والے ہو چکے سن۔ پنڈ دے پہلے ہی گھر وچ وڑ کے واج ماری ''سردارو! سانوں پانی پیاؤ۔ ایسیں مر چلے ہے'' گھر والی نے منجا ڈاہ کے دتا تے آپ دُدھ پا کے شکر والا شربت بناؤن لگ پئی۔ پٹھان بتھیرا کہندے رہے ''سردارنی! سانوں چھیتی گھڑے دا سادہ پانی دے دے'' پر سردارنی ایس طرح پھوکا پانی دینا پروہنچاری دے اصولاں دے خلاف سمجھدی سی۔ پھیر وی اوہ کافی چھوہلی کر کے پانی بنا کے لے آئی۔ اِک پٹھان بہت نڈھال ہو رہیا سی اوہ تن چھنے پانی پی کے چوتھا ہور منگے۔ ایدوں تک گھر دا مالک وی آ گیا سی۔ اوہ کافی سوجھوان بندہ سی۔ اوس نے پٹھان دا ہتھ پھڑ کے آکھیا۔ ''خان! دو پل رک کے

ہور پانی پی لیں۔ پر خان بے تاب ہو رہیا سی۔ اوس نے سردارنی دے ہتھوں بالٹی وچوں آپ چھنا بھر لیا۔ ہونی سر تے کھڑی ہس رہی سی۔ خان نے اجے ادھا چھنا پانی پیتا ہووے گا کہ پران نکل گئے۔

ساڈے اپنے پنڈ پانی دی تھوڑ کارن اِک بھیانک واقعہ واپریا۔ پنڈ دا سکول کھوہ توں کجھ ہٹواں سی۔ پیچ سویرے پانی دے چار گھڑے سکول لئی دے جاندا سی۔ پر ایہہ چھیتی ہی مک جاندے سن۔ بچیاں نوں پانی دی بڑی تنگی سی۔ ہیڈ ماسٹر اُتم سنگھ نے لوکاں کولوں چندہ اکٹھا کر کے سکول وچ نلکا لوایا۔ کوئی دو ڈھائی سال پچھوں نلکے وچ پانی آؤنا بند ہو گیا۔ فلٹر بدلن دی لوڑ سی۔ فلٹر بدلن لئی نال زمین وچوں کھچنی پینی سی۔ ماسٹر اُتم سنگھ نے منڈیاں نوں لا کے نال دے چوفیرے کھوہی پٹوائی پر غلطی ایہہ کیتی کہ کھوہی زیادہ ڈھونگی لے گئے۔ اِک جانگلی منڈا ایٹھاں مٹی پٹ رہیا سی کہ کھوہی ڈگ پئی۔ منڈا ایٹھاں دب کے مر گیا۔ پنڈ والیاں دوڑ بھج کر کے ماسٹر نوں کوئی کرڑی سزا ملنوں تاں بچا لیا پر محکمے نے اوس نوں نوکری توں برخاست کر دتا۔

ساڈے علاقے وچ شہر دے پانی دی وی تنگی ہی رہندی سی۔ نہری پانی نال صرف ادھی بھوں ہی بیجی جاسکدی سی۔ ساری گنجی بار وچ ایہو طریقہ چلدا سی۔ ساڈیاں پنڈاں وچ پانی دی ہور وی تھوڑ سی۔ کیونکہ اسیں راجواہے پندراں ایل دی ٹیل اُتے آوندے ساں۔ ساڈے چکاں نوں بچیا کھچیا پانی ہی پہنچدا سی۔ میاں چنوں دے نیڑے پینڈے پنڈاں چک 98, 99, 105, 109 وغیرہ وچ جنی روئی اِک واری وچ ہو جاندی سی۔ اونی ساڈے علاقے وچ نہیں سی ہوندی۔ ضلع ملتان وچ اوسطن بارش صرف چار انچ سالانہ ہوندی ہے۔ ایس لئی زمیندار مینہ دی اڈیک گھٹ ہی کردے سن۔

مینہ بھاویں ساڈے علاقے وچ بہت گھٹ پیندا سی پھیر وی ساوݨ بھادروں وچ مینہ لئی دعاواں کیتیاں جاندیاں سن۔ جگ کیتے جاندے سن۔ اکھنڈ پاٹھ کیتے جاندے سن۔ پنڈاں دے منڈے کڑیاں اپنے روائتی طریقے نال مینہ دی منگ کردے سن۔ گوہا، رولی کھیڈ کے، گوہا، رولی دا نشانہ عام طور تے بڈھے تے بڈھیاں بن دے سن۔ وشواس کیتا جاندا سی کہ بڈھیاں اُتے گوہاسٹن نال مینہ ضرور پیندا ہے۔ پہلے کئی سال پنڈ دا بزرگ دوکاندار بابا دالا گوہا، رولی دا شکار ہوندا رہیا۔ بابا بتھیرا گالیاں کڈھے، ڈنڈے مارن پوے پر منڈھیر پھیروی بابے اُتے گوہے دے گھول دی بالٹی پا ہی دیندی۔ کجھ سالاں پچھوں اِک ہور بڈھا دوکاندار آ گیا۔ ہن بابے والے دا بھار کجھ ہولا ہو گیا۔ انج وی دلا ہن کافی ضعیف ہو گیا سی۔ اِک سال ساوݨ لنگھ گیا پر مینہ نہ پیا۔ بابے اُتے گوہاسٹن دا کوئی اثر نہ ہویا۔ اِک راتیں ایہہ بزرگ (جس دا نام ہن مینوں یاد نہیں آ رہیا) اپنی دوکان دے ساہمنے چوک وچ ستا پیا سی۔ اتھاں دساں منڈیاں نے بابے دی منجی چکی تے چھپڑ نوں دوڑ پئے۔ بابا گالھاں کڈھے، حال دہائی پائے پر کوئی نہ سنے۔ منڈیاں بابے دی منجی ڈگھی وچ جا رکھی۔ جھتے منجی اُتے بیٹھے بابے دے لک تک پانی آ گیا۔ منجی رکھ کے منڈے دوڑ گئے۔ اگلے دن بابے نے پنچائت کول شکائیت کیتی۔ پنچائت والے دو منڈے پھڑ لیائے بابے توں معافی منگن نوں۔ منڈیاں نے ہتھ جوڑ کے آکھیا "بابا جی! سانوں معاف کرو"۔ بابے دا پارا منڈیاں نوں ویکھ کے ہور چڑھ گیا تے ہور تتا ہو کے گالھاں کڈھن لگا"۔ منڈے پھیر بولے "بابا ہور گالھاں کڈھ لے پر مینہ پوا دے" بابا کجھ نرم ہویا۔ جدوں گالھاں کڈھدا تھک گیا تاں کھج کے بولیا "ونجھو، دفعہ تھیوؤ" منڈے کہن لگے "بابا۔ دفعہ ودوں تھیواں گے جدوں سانوں معافی دیویں گا"۔ بابا اکیا ہویا بولیا "چھا،

معاف کیتا، ہُن جاؤ، کھری کرو' منڈے بول اُٹھے "بابا معاف کیتا اے تاں مونہہ مٹھا تاں کروا نہ"۔ اتے بابے نے مٹھ مٹھ ریوڑیاں دے کے منڈیاں توں جان چھڈائی۔ رب دی قدرت اگلی رات چنگا مینہ پے گیا۔

جدوں ساوَن وچ مینہ پے جاندا تاں اوہو ماجھے، مالوے والا رنگ بجھ جاندا۔ کھیراں رجھدیاں، پوڑے پکدے، جرولیاں بن دیاں۔ ایہو جیہے دناں تے گھراں وچ روٹی گھٹ ہی پکدی۔ کھیر، پوڑے ہی رج کے کھادے جاندے۔ باہر وناں اُتے پینگھاں پیندیاں۔ سارے پنڈ دیاں کڑیاں اکو تھاں اکٹھیاں ہوندیاں۔ ایتھے گیت گاوَن دے مقابلے ہوندے تے جتدیاں ہمیشاں ملویناں۔ مالوے دے گیتاں دے ساہمنے ساڈے والیاں کول کجھ وی نہیں سی۔ تیاں دے تے ساوَن دیاں پینگھاں دے گیت ملویناں کول بڑے چسکے دار ہوندے سن۔ منڈے جھاڑیاں اوہلے لُک کے سندے ہوندے سن۔

جس سال ساوَن بھادروں وچ چنگا بھرواں مینہ ورہ جاوے اوس سال زمیاں نوں لوہڑا آجاندا سی۔ کماد وی ڈھیین والے ہو جاندے سن۔ وادھا ایہہ کے میہناں سمیں وی گنجی بار وچ چکڑ نہیں سی ہوندا۔ بھوں ریتلی ہون کر کے پانی چھیتی چیر جاندا سی۔ مچھر تاں اسیں گنجی بار وچ کدے ویکھیاں، سنیا ہی نہیں سی۔

ساتھوں پچھلے علاقے وچ خاص کر ضلع منٹگمری وچ پانی دی اینی تنگی نہیں سی۔ ساڈے علاقے وچ تاں ہتھ نال گیڑن والے نلکے وی اینے کامیاب نہیں سن کیونکہ پانی بہت ڈونگھا سی۔ پچھلے علاقے وچ نلکے عام سن۔

لباس، رسم ورواج تے منورنجن دے سادھن

ساڈا علاقہ 1926-27 تک پوری طرحاں آباد ہو گیا سی۔ لوک سکھی وسدے سن جنساں دے بھاء چنگے سن۔ لوکاں دی آمدنی معقول سی۔ سارے فوجی پنشن وی لے رہے سن۔ عام لوکاں دی مالی حالت چنگی سی۔ اج والی فیشن پرستی دا پرچھاواں بالکل نہیں سی پیا۔ مرداں دا عام پہراوا پگ کرتا تے چادر سی۔ صرف پرانے فوجی یاں گورسکھ شرینی وچ آون والے تیڑ پاجامہ پاوندے سن۔ کم کار ویلے تیڑ کچھہرا ای ہونداسی۔ زنانیاں دا لباس سی دوپٹہ، کرتہ تے سلوار۔ پنڈ دیاں نونہاں گھروں باہر جان لگیاں سر تے چادر نے کے نکلدیاں سن۔ کسے حد تک گھگرے دا رواج وی سی، جو سلوار دے اتوں دی پایا جاندا سی۔ سیال وچ تیویاں پھلکاری لیندیاں سن تے مرد کھیس دی بکل مارلیندے سن۔ چھیتی ہی لوئی دی ورتوں وی شروع ہوگئی سی۔ کھاندے پیندے لوک کوٹ وی پاوندے سن۔ سویٹر دی ورتوں کافی چر پچھوں شروع ہوئی۔

ویاہ، شادیاں سادہ ڈھنگ نال کیتیاں جاندیاں سن۔ ساڈے علاقے وچ لڑکی دے ویاہ تے گھر والے اِک روٹی سارے پنڈ نوں دیندے سن۔ لڑکے دے ویاہ تے دو روٹیاں۔ روٹی گھر والے اپنی حیثیت مطابق کسے طرحاں دی دے سکدے سن۔ برادری ولوں کوئی بندش نہیں سی۔ عام طور تے اِک روٹی کھیر، کڑاہ تے چونہہ سبزیاں نال دتی جاندی سی۔ دوجی روٹی چاول، کھنڈ، گھیو، دہی بھلے دی ہوندی سی یاں کوئی اپنی مرضی نال مٹھیائی وی دے سکدا سی۔

سادگی دے باوجود باراں دے لوک سبھے ہی پچھانے جاندے سن۔ ایہناں دے کپڑے صرف قیمتی نہیں سن ہوندے۔ پچھلے علاقے دے لوکاں نالوں ودھیرے صاف ستھرے تے سچے ڈھنگ نال پہنے ہوئے ہوندے سن۔ پنڈوں باہر جان لگیاں باراں والے لوک پگ مایا والی بنھ کے جاندے سن۔ جتھوں تک ہو سکے کپڑے استری کروا کے پاؤندے سن۔ شاید ایہہ ویروے پڑھ کے نویں پیڑھی دے نوجوان کہن گے کہ ایہہ کیہ بکواس ہے۔ اج تاں غریب توں غریب لوکاں دا رہن سہن وی ایس توں کتے چنگا ہے۔ میں اپنے عزیزاں نوں دس دیاں کہ اج توں پنجاہ سال پہلاں دے پینڈو لوکاں نوں تہاڈے اج والے جیون سٹینڈرڈ دا کدے سُفنا وی نہیں سی آیا۔ ساڈا پنڈ چک 79 اوس سمیں دے سٹینڈرڈ مطابق رجے پجے لوکاں دا پنڈ سی۔ پر ساڈے پنڈ وچ صرف دو (یاں شاید تن) سائیکل سن۔ ساڈے سارے علاقے وچ پینٹ پاؤن والا کوئی نہیں سی۔ ڈسٹرکٹ بورڈ ڈسپنسری دا ڈاکٹر جو چنگی تنخواہ لے رہیا سی اوہ وی پاجامہ ہی پاؤندا سی۔ کالج پڑھدیاں وی میں پاجامہ ہی پاؤندا رہیا۔

بار والے لوکاں دی گل بات وچ تے بہن کھلون وچ ودھیرے شائستگی سی۔ اوہ عام ورتوں ویہار وچ ودھیرے کھل دے سن۔ کوٹھی وچ دانے ہون تاں دل اپنے آپ وڈا ہو جاندا ہے۔ کیونکہ لوک اپنیاں پچھلیاں انگاں ساکاں نالوں کافی دور چلے گئے سن۔ ایس لئی جدوں پچھلے علاقے وچوں کوئی ملن لئی جاوے تاں سارے ٹبر نوں چاء چڑھ جاندا سی۔ پروہنا چاری کوئی کھیڈ نہیں سی سگوں اِک مٹھی احسان مندی سی۔

باراں دا جیون، ستر دا پچھلے علاقے نالوں بڑا فرق سی۔ ایس لئی ہن کاری گر، کمی، گاؤن وجاؤن والے گنجی بار وچ عام آون لگ پئے۔ اوہ لوک وی

آون لگ پئے جیہناں نوں اج اسیں کلاکاریاں سمھیا چارک پروگرام دین والے کہندے ہاں۔ ایس شرینی دے کلاکاراں وچوں سبھ توں پہلاں بچن والا سی نبیا جلسے والا۔ نبیا مالوے وچوں آیا سی تے اپنے کسے واقف دے گھر پہلاں چک 80 وچ پہنچا۔ اگے والیاں نے سارے پنڈاں نوں سنیہا بھیج دتا کہ پرسوں ساڈے پنڈ جلسہ ہووے گا۔ ساڈے والیاں لئی جلسہ اِک نویں چیز سی کیونکہ ساڈے وچ جلسیاں دا رواج نہیں سی۔ انج وی پہلی وار ساڈے علاقے وچ منورنجن والا پروگرام آیا سی۔ لوکی ہم ہما کے پہنچے۔ پنڈوں باہر جلسے لئی پڑ بنایا گیا۔ وچالے کھلا تھاں چھڈ کے چار چوفیرے گڈے دیاں پٹیاں وچھائیاں ہوئیاں سن۔ لوک ایہناں اُتے بیٹھدے گئے۔ پھیر لاکڑی کھڑے باہروں آیاں نوں ''جی آیاں'' آکھدے تے مناسب تھاں تے بٹھاوندے سن۔ تھوڑے چر پچھوں پنڈ نبیے دی پارٹی نکلی۔ دو گھگرے والیاں، اِک سارنگی والا، اِک ڈھڈ والا تے اِک نبیا آپ۔ نبیا ذات دا مراثی سی۔ پر اوس دے رنگ روپ، لباس توں مراثیاں والا کوئی نشان نہیں سی نظر آوندا۔ سر تے چٹی دُدھ پگ مایا نال آکڑی ہوئی۔ اہو جیہی چٹی چادر کھڑ کھڑاوندی، ڈھڈ، سارنگی والیاں دا لباس وی سوہنا سی۔ گھگریاں والیاں دے گھگرے چمکدار گوٹے طلے نال مڑھے ہوئے۔ اہو جیہے ہی کڑتے تے سر تے ستاریاں والے گوڑھے رنگ دے دوپٹے۔ ایہناں نے گھنڈ کڈھے ہوئے سن۔ ایہناں پہلاں آکے روائتی ڈھنگ نال اکھاڑے نوں نمسکار کیتی۔ پھیر سارے حاضرین نوں ہتھ جوڑ کے ست سری اکال کہی تے اکھاڑے وچ اُترے۔ نبیے نے بڑے تھوڑے جیہے لفظاں وچ اج دے پروگرام دا ویروا دتا تے پروگرام شروع ہویا۔ سارنگی تے گز پھیریا، ڈھڈاں تے دھپے وجے، گھگرے والیاں نے بڑے نخریلے انداز نال نچدیاں اکھاڑے دا گیڑا کڈھیا تے پھیر آکے سارنگی

والے دے موہرے کھلو گئیاں۔ ہن ایہناں گھنڈ لاہ دتے۔ ایہناں بڑے سچجے ڈھنگ نال سروپ ملیا ہویا سی (جس نوں اج اسیں پاوڈر کہندے ہاں۔ ایس دا ساڈی اپنی زبان دا نام سروپ سی) ایہناں دے چہریاں تے ہتھاں دا رنگ بڑا گورا سی۔ پر پیر دسدے سن کے ایہہ اینیاں گوریاں نہیں جنیاں دسدیاں ہن۔ نیٹے نے موہرے آ کے ڈھڈ تے دھپھا ماریا تے بولیا ''شاباش سارنگی والیاں کڈھ کیراں سارنگی وچوں سُر جیہڑی جماناں دا دل ٹمب دے'' سارنگی دی سُر گونجی نیٹے دیاں انگلاں ڈھڈ تے نچیاں تے گھگریاں والیاں نے سجا ہتھ چک کے تے کھبے کن تے رکھ کے بھگوان سنگھ دی ہیر دا کبت شروع کیتا۔ ''لکھ کان توڑ کے بنایا تلا رانجھنے نے بیٹھ کے تے اُتے خواجے پیر نوں چتار دا'' سچ مچ ہی گاؤں والیاں دی سریلی تان، جماناں دے دل ٹمب گئی۔ ایہناں نے پھیر نچ کے اکھاڑے دا گیڑا کڈھیا تے مڑ سارنگی والے دے نیڑے آ کھڑیاں۔ پہلی پنکتی اِک وار پھیر دُہرا کے اگلی پنکتی دا الاپ کیتا ''لڈن جھمیل دیاں ناراں نے آواز ماری ڈوبیں گا مسافراں بے خون کیوں گزار دا'' ناچیاں نے پھر نچدیاں اکھاڑے دا گیڑا کڈھیا۔ ناچیاں روپیہ ہتھ وچ پھڑ کے ویل الاپ دیاں تے روپیہ سارنگی وچ پا دیندیاں۔ نیٹے دے کئی سچے اصول سن۔ اوہ روپیہ صرف اوسے پنڈ والیاں کولوں لیندا سی جس وچ جلسہ ہو رہیا ہووے۔ باہروں آئے تماشائیاں دے روپے دی ویل سُنا کے واپس موڑ دتا جاندا۔ ایوں ہی اِک آدمی توں صرف اِک وار ہی روپیہ لیندا۔

نیٹے دے جلسے نے رنگ بنھ دتا۔ گنجی بار دے جیون وچ اِک رنگینی آ گئی۔ ایہہ جلسے سکھاں دے تقریباً ہر پنڈ وچ ہوندے۔ منڈے کھنڈے تے جوان بڑا چر پچھوں تیک نیٹے دے سنائے کبت ہوکا لا لا کے گاؤندے رہے۔

ساڈے ورگی منڈیر نوں چر پچھوں پتہ لگا کہ ناچار کڑیاں نہیں سن منڈے سن۔ منڈیاں نے گھگرے پائے ہوئے سن۔

نبیا تقریباً ہر سال آوندا رہیا تے ساڈے بار چھڈن توں کجھ سال پہلاں تک آوندا رہیا۔

نیئیے دے جلسے توں کجھ چر پچھوں بازیگر پہنچ گئے۔ ایہناں دے ودھیرے کرتب اوہ سن جیہناں نوں اج اسیں جمناسٹک دیاں فلور ایکسر سائزاں کہندے آں۔ ایہناں توں علاوہ اُچی چھال سی جو لچکدار پڑی دے سہارے ماری جاندی سی۔ تقریباً دس فٹ اُچی موٹی لکڑ گڈی ہوئی سی جس دے اتلے سرے اِک پھٹی جڑی ہوئی سی جس دی لمبائی چوڑائی ودھ توں ودھ تن فٹ سی۔ ایس پھٹی اتے کھلو کے اِک نوجوان منڈے نے پٹھی چھال مارنی سی۔

بابا جھناں جلسیاں والیاں، راس دھاریاں، ہور گاؤن وجاؤن والیاں توں نفرت کردا سی۔ پر گھول، کھیڈاں، بازیگراں دے کرتب وغیرہ ویکھن دا بڑا شوقین سی۔ جدوں کوئی بازیگر منڈا کوئی چنگا کرتب دکھاوندا بابا ڈب وچوں کڈھ کے اوس نوں روپیہ دے دیندا۔ جدوں بازی گر منڈا پھٹی نال چھال مارن لئی پھٹی تے چڑھیا بابا جوش نال اُٹھ کے کھلو گیا۔ بازیگر منڈے نے دس فٹ اُچی تے کوئی تن فٹ لمی چوڑی پھٹی تے کھلو کے تن پٹھیاں چھالاں ماریاں۔ دنیا عش عش کر اُٹھی۔ ”شاوا بازیگر، بلے او جوانا، جیوندا رہو منڈیا“ دے آوازے ہر پاسیوں اُٹھے۔ تاڑیاں مارن دا اوہنیں دنیں رواج نہیں سی۔ جدوں منڈا پھٹی توں اُتریا بابے جھناں نے اوس نوں جپھی وچ لے لیا تے جنے روپے ڈب وچ سن سارے اوس نوں پھڑا دتے۔ بازیگر منڈے نے ہتھ جوڑ کے کہیا ”بابا جی! تہاڈے کولوں بہت کجھ مل گیا ہے ہور نہیں لیتا“ ڈھول وجاؤن والا بزرگ بازی گر

وی آ گیا تے کیہا ''سردار جی! تساں بڑا کجھ دتا ہے تہاڈے کولوں ہور لیندیاں سانوں آپ نوں شرم آوندی اے''۔ بابے دے مجبور کرن تے دو روپے چھال مارن والے منڈے نے رکھے باقی بابے نوں موڑ دتے۔ بازیگراں دیاں دو تن پارٹیاں آوندیاں رہیاں۔ پچھوں بازی گراں نے پکے پنڈ مل لئے تے ہر سال بازی پاؤن آوندے رہے۔

راس دھاریئے وی چھیتی ہی پہنچ گئے۔ ایہہ مراثی سن تے صرف دھارمک (مذہبی) ناٹک وکھاوندے سن۔ پُورن بھگت، پر ہلاد بھگت، راجہ ہریش چندر وغیرہ۔ راس رات نوں پائی جاندی سی۔ ناٹ، مریادا پرانی بھارتی روائت والی ہوندی سی۔ اہو سوتر دھر، سرسوتی دیوی تے ہور روائتی ریتیاں۔ سری کرشن جی دا ہر ناٹک وچ آونا ضروری سی۔ کانہہ جی دا پارٹ مسلمان مراثی نہیں سی کر سکدا۔ ایس پارٹ لئی اِک برہمن منڈا نال رکھیا ہویا سی۔ کوئی سٹیج نہیں، پردا نہیں کوئی اچیچا پربندھ نہیں۔ بس رڑے میدان وچ ڈرامہ کھیڈیا جاندا سی۔ ایہہ وی بار دے لوکاں لئی بڑا روچک منورنجن (دلچسپ دل بہلاوا) سی۔

ایہناں توں علاوہ کئی ہور کھیڈ تماشے وکھاون والے وی آوندے رہے۔ بازی گرناں آوندیاں رہیاں جیہڑیاں تنے ہوئے رسے تے چڑھ کے ہتھ وچ بانس پھڑ کے نچدیاں سن۔ بانس بھار ساواں رکھن دا کم دیندا سی۔ پتلیاں والے کدے کدائیں آ جاندے۔ رچھاں، باندراں والے عام پھردے رہندے سن۔ ایہو سن بار وچ منورنجن دے وسیلے۔

ساڈے اپنے علاقے وچ کوئی چنگا بھلوان نہیں سی۔ چک 78 الف دا مسلمان نائی سبھ توں وڈا بھلوان منیا جاندا سی۔ اوس دا شاگرد چک 78 دا شام سنگھ (جس نوں ملوائی ''شیام'' کہندے سن) چھوٹے جوڑاں وچوں سی۔ ایس دے

مقابلے دا سی ساڈے پنڈاں دا بنتا سنگھ (جو پچھوں امرت چھک کے گورچرن سنگھ بنیا) ایہناں دا گھول کئی واری ہویا۔ عام طور تے شام جتدا رہیا۔ اِک واری جدوں بنتا جتیا تاں سارے پنڈ نے بڑی خوشی منائی۔ میرے نانکے تحصیل شکر گڑھ وچ سن۔ اوتھوں اِک واری میرے مامے دا پت کرتار سنگھ سانوں ملن آیا۔ اوہ چھوٹے جوڑ دے گھلاٹیاں وچوں سی۔ اوس دا مقابلہ شام نال کروایا۔ کرتار شام نوں ڈھا گیا۔ پنڈ والے ساڈے گھر ودھائیاں دین آوندے رہے۔

گنجی بار دے پچھلے حصے وچ کھیڈاں دا شوق کافی زیادہ سی۔ ایتھے کئی چنگے بھلوان سن تے چھنجاں عام پیئیاں رہندیاں سن۔ چک نمبر 109/15 ایل دی رسے دی ٹیم بڑی تکڑی سی۔ ایہہ دور دور تک رسے دے مقابلیاں لئی جاندے ہوندے سن۔ نیڑے دے پنڈ ونجاری (چک 105) دی فٹ بال دی ٹیم کافی چنگی سی۔ تے ایہہ نیڑے دے پٹھاناں دے پنڈاں نال میچ کھیڈ دے رہندے سن۔ ایہناں دو چکاں بارے میں کجھ ہور ویروے اگے دیاں گا۔ ساڈے علاقے دے سالانہ دیواناں بارے میں پچھے ذکر کر آیا ہاں۔ جانگلیاں دے کھیڈ پنڈ دھودا بارے اگلے حصے وچ لکھاں گا۔

اوہنیں دنیں کھیڈاں تے منورنجن دے سادھن (دل خوش کرن دے ذریعے) ایتھے تک ہی محدود سن۔ گنجی بار وچ ہی نہیں پچھلے علاقے وچ وی ایہو حال سی۔ ماجھے، مالوے وچ میلے کافی لگدے سن تے ایہناں علاقیاں وچ مذہبی تے تاریخی مقام بہت سن۔ جیہناں دی گنجی بار وچ ان ہوندی سی۔

ساڈے پنڈ دا پچھوکڑ

گنجی بار بارے لکھدیاں اپنے پنڈ دا کجھ خاص ذکر کرن لئی میں جذباتی طور تے مجبور ہاں۔ جویں پچھے دسیا جا چکا ہے ساڈے دو پنڈ چک 78 تے 79 اکو پلٹن دے پینشنر دے سن۔ ایس پلٹن دا پورا ناں سی 45 ریٹر ریز سکھز۔ کیونکہ ایس نوں 1856 وچ اِک انگریز افسر ریٹر نے کھڑا کیتا سی۔ ایس پلٹن دی اِک خاص خصوصیت ایہہ سی کہ ایس دے جواناں دا قد ہندوستانی فوج وچ سبھ توں ودھیرے سی۔ ایس وچ بھرتی ہون والے جوان گھٹ توں گھٹ 5 فٹ 10 انچ لمے ہونے چاہیدے سن۔ قد دی ایہہ حد دوجی عالمی جنگ وچ قائم رہی۔ فیر ایس لڑائی سمیں بھرتی ہون والے جواناں دی گھاٹ کارن قد بارے شرط ڈھلی کر دتی گئی۔

اج ایس پلٹن دا نمبر 3 سکھ (برڈ سکھ) ہے۔ ایس توں پہلاں سکھ پلٹناں (فرسٹ سکھ تے سیکنڈ سکھ) انگریزاں نے پنجاب اُتے قبضہ کرن توں پہلاں کھڑیاں کیتیاں سن۔ ساڈے پنشنر ایس نوں پنتالی سکھ ہی کہندے ہن تے پرانے فوجی پنتالی سکھ دے کارنامے بڑے مسالے لا کے سناوندے ہوندے سن۔ ایہہ کارنامے سناؤن دا موقعہ ملدا اسی خاص کر کے کماد دی چھیلی سمیں۔ کیونکہ چھیلی کردیاں گل سناؤن نال کم وچ کوئی وِگھن نہیں سی پیندا۔ اتے سنن والے کافی ہوندے سن۔ ایس لئی گل سناؤن والا وی بڑے اُتشاہ نال وارتا سناوندا سی۔

بار وچ کماد لوکی گھٹ بیجدے سن۔ کیونکہ سارا کماد آپ ہی پیڑنا ہوندا

سی۔ پیڑائی دے کم لئی کافی بندیاں دی لوڑ ہوندی سی تے سماں وی بہت لگدا سی۔ ایس لئی لوک عام طور تے گھر دی لوڑ لئی گڑ، شکر کڈھن جوگا ہی کماد بیجدے سن۔ جس دن کسے دے کماد دی چھیلی پیندی چھیلے لوڑتوں ودھیرے پہنچ جاندے سن کیونکہ جنے گنے کوئی پچھ چھل کے دیوے اوہناں نالوں لتھے آگ چھلن والے دے ہوندے سن۔ آگ پٹھیاں دا کم دیندے سن۔ خاص کر جس دن ساڈے تائے ہوالدار کہر سنگھ دی یاں حولدار سرجن سنگھ دی چھیلی پینی ہووے تاں رونق ہور وی زیادہ ہوندی سی۔ کیونکہ ایہہ دوویں بڑے گالڑ سن۔ کتھا کہانی سناؤن دا ایہناں دا اپنا ہی سٹائل سی۔ فوج وچ ایہہ گہرے دوست سن تے اِک دوجے نوں چاچا کہہ کے مخاطب کردے سن۔ جویں اُتے دسیا جا چکا ہے ایہناں دیاں کہانیاں پنتالی سکھ دے کارنامیاں نال تعلق رکھدیا سن۔ جدوں سن 1911 وچ کلکتے دی تھاں دلی راجہ ھانی بنی تاں دلی وچ اِک بہت وڈا دربار ہویا سی۔ جس وچ بادشاہ جارج پنجواں خود شامل ہویا سی۔ شاہی پریڈ وچ سکھ پلٹن دی نمائندگی 45 سکھ نے کیتی سی تے ایس دے جواناں دا ڈیل ڈول، ایہناں دی چڑھت تے ایہناں دے حسن دی بہت تعریف ہوئی سی۔ ایہہ کہانی اسیں بڑی وار سنی سی۔ ایسے موقعے ساڈے پنڈ دے حولدار کیسر سنگھ نے جمناسٹک دے کرتب دکھائے تے اوہ ”سرب، اتم جمناسٹ“ چنیا گیا۔ حولدار کیسر سنگھ اپنے سمیں دا منیا ہویا کھڈاری سی۔ پر افسوس کہ کجھ سرداراں دی بدنیتی کر کے ایہہ وچارا حولدار ای رہیا۔

سبھ توں ودھ رومانچک تے دلچسپ سن ایس پلٹن دے رسہ کشی دے مقابلیاں دے قصے اتے کوتل مارو دے مورچے دی کتھا۔ ایس وچ 45 سکھ دی ٹیم پہلی عالمی جنگ توں پہلاں کوئی باراں تیراں سال لگاتار ہندوستانی فوج وچوں جیتو رہی۔ ایس پلٹن نوں رسے وچ اِک واری صرف ضلع امرتسر دے اِک

پنڈ دی ٹیم نے ہرایا۔ اوہ ہار وی حقیقت وچ ہار نہیں سی۔ جے میری یاد داشت ٹھیک ہے تاں ایس پنڈ دا نام سی ''ڈھوٹیا''۔ ڈھوٹیا والیاں نے سارے پنجاب نوں کھلا چیلنج دتا ہویا سی کہ اوہناں نال کوئی وی رسہ کھچ سکدا ہے۔ اودھر 45 سکھ دی وی رسے وچ بڑے شہرت سی۔ جدوں ایہہ پلٹن کسے ہور سٹیشن توں بدل کے ملتان آئی تاں ڈھوٹیا دی ٹیم بناں دسیاں ملتان پہنچ گئی۔ بزرگ دسدے ہوندے سن کہ اوس سمیں رسے دی اصلی ٹیم چھٹی گئی ہوئی سی۔ ساری ٹیم نوں اکٹھیاں چھٹی بھیجا جاندا سی۔ افسراں نے اپنی نمبر 2 ٹیم نوں مقابلے تے کھڑا کر دتا۔ اوہ وی بناں تیاری۔ ڈھوٹیا والے اوہناں نوں کھچ کے لئے گئے۔ ساڈے پنڈ دے پنشراں دے دسن مطابق اوہناں دی سروس دے سمیں وچ پنتالی سکھاں دی رسے وچ ایہہ اکو اک ہار سی۔

رسے دے دو ہور مقابلیاں دے حال وی ساڈا تایا بڑے شوق نال سناوندا ہوندا سی۔ اِک مقابلہ سی کسے پنجابی پلٹن نال (جیہناں رجمنٹاں دا نام پچھوں ''پنجاب رجمنٹ'' پیا۔ اوہناں نوں پہلی عالمی جنگ تک ''پنجابی'' کیہا جاندا سی) ایس ''پنجابی'' پلٹن دی ٹیم وچ 6 سکھ جوان سن تے 4 مسلمان۔ سارے بڑے لمے اُچے تے بھارے سریر والے جوان سن۔ پنتالی سکھ اوہنیں دنیں جھانسی وچ سی۔ پنجابی دے افسرے صوبے دار میجر اپنی ٹیم نوں نال لے کے 45 سکھ دی ٹیم ویکھن آئے۔ پنتالی سکھ دی ٹیم دے جواناں دا سریر کمایا ہویا سی۔ ایہناں وچوں کوئی وی بھارے سریر والا نہیں سی۔ ایہناں نوں ویکھ کے پنجابیاں نوں انج جاپیا کہ اوہ پنتالی دی ٹیم نوں ڈھو کے سٹیشن تک لے جان گے۔ ایہناں دے صوبیدار میجر (یاں کسے ہور) نے اپنی ٹیم نوں ہلا شیری دیندیاں کہہ دتا ''رسہ نہیں جتنا بتو ویاہ کے لیجانی اے''۔ پنجابی لوک جاندے ہن کہ کڈی وڈی تے کڈا

پھٹ مارن والی گل کہی گئی سی۔ پٹنالی دے صوبیدار میجر نے ٹیم نوں سد کے کیہا ''میری داڑھی ہن تہاڈے ہتھ وچ ہے'' ٹیم والے وی ''پنجابیاں'' دے قد کاٹھ نوں ویکھ کے کجھ سہم گئے سن۔ ٹیم دی گھبراہٹ نوں جانچ کے سی-او آپ ٹیم نوں ملن آیا۔ انگریزاں دے سمیں سکھ پلٹناں تے افسراں نوں اپنے جواناں تے بڑا مان ہوندا سی۔ ونگاریا اوہناں نوں ہمیشاں ''خالصہ'' دے نام تے جاندا سی۔ سی-او ہنے کیہا ''خالصہ کیوں گھبراتا ہے۔ کھینچنا توں تم نے صرف چھ خالصوں کو ہے باقی تو صرف گنتی کے جوان ہیں''۔ اوس توں پچھوں جیہڑے کجھ دن مقابلے وچ باقی سن اوہناں وچ جنے پیپے گھیو دے ٹیم کھا سکی کھوائے۔ جنیاں بوریاں باداماں دیاں گھوٹ کے پی سکے پیائیاں۔ پریکٹس کردیاں ہویاں رکھاں دیاں جڑھاں ہلا دتیاں۔ اخیر مقابلے دا دن آ گیا۔ مقابلہ جھانسی وچ ہی ہوندا سی۔

پنجابیاں نوں اپنی جت دا اینا یقین سی کہ اوہناں نے ریلوے اسٹیشن توں لے کے مقابلے دی تھاں تک دو دو گز دے فاصلے تے اک جوان رائفل دے کے کھڑا کیتا ہویا سی اودوں تک اجے ٹیلیفون صرف ریلوے سٹیشن اتے ہی ہوندا سی۔ مقصد ایہہ سی کہ جدوں سکھ پلٹن دا اِک جوان کھچیا جائے کول کھڑا رائفل والا اِک فائر کر دیوے گا۔ اوس نوں سن کے اگلا آدمی فائر کرے گا۔ انت ریلوے سٹیشن تے بیٹھا افسر اپنی پلٹن والے سٹیشن نوں دس دیوے گا کہ اساں مخالفاں دا اِک آدمی کھچ لیا ہے۔

اودھر سکھاں نال اِک ہور واقعہ ہویا۔ ٹیم دا اِک بہت اہم ممبر سی رب۔ اوس نوں سارے رب ہی کہندے سن۔ مالوے دا سی۔ قد کوئی 6 فٹ 10 انچ سی۔ سر یر وی باقی ٹیم نالوں بھارا تے طاقت ایس وچ لوہڑے دی سی۔ دونہہ ٹیماں دے جواناں نوں چھڈ کے باقی پلٹن دے اوہ دو دو بندے کھچ لیندا ہوندا

سی۔ رب سریر ولوں تاں رب ہی سی پر عقل بڑی موٹی سی۔ رب نوں عین مقابلے والے دن تاپ چڑھ گیا۔ ساریاں نوں فکر پے گیا۔ رب دے بغیر سمجھو ٹیم دے دو آدمی گئے۔ صوبیدار میجر نے رب نوں تھاپی دے کے کیہا ''کوئی نہیں رہا توں زور نہ لائیں بس رسے تے بھار پا چھڈیں اوہی بہت اے''۔ ٹیم گوردوارہ صاحب گئی۔ دعاواں کیتیاں۔ سارے افسر تے سردار دعا وچ شامل سن۔ واک لیا گیا۔ واک حوصلہ ودھاؤن والا سی۔ ٹیم دے حوصلے ودھے۔ سی۔او نے پھیر خالصے دے نام دا نعرا دتا تے صوبیدار میجر نے اپنی پگ ول اشارا کیتا۔

ٹیم میدان وچ اُتری۔ اوہنیں دنیں ٹیم دا وزن نہیں سی لیا جاندا اتے اج وانگ صرف چھ فٹ (یاں دس فٹ) رسہ نہیں سی کھچنا ہوندا۔ پوری مخالف ٹیم نوں کھچ کے اپنے پاسے لیاؤنا ہوندا سی۔ سیٹی وجی۔ پہلے ہی جھٹکے وچ پنجابی دو فٹ رسی کھچ کے لے گئے۔ دوجے جھٹکے وچ سکھاں دا اِک جوان لیک ٹپ گیا۔ فائر ہوئے۔ ٹیلی فون کھڑک گیا۔ دوجا جوان کھچیا گیا۔ جدوں تیجا جوان وی لیک توں پار ہویا تاں صوبیدار میجر نے گندی توں گندی گالھ کڈھ کے کیہا ''اوئے ربا! ہن میری پگ پیراں وچ رول کے جاویں گا۔ رب نے حیرانی نال صوبیدار میجر ول ویکھدیاں کیہا ''کیہ ہو گیا صاحب؟'' صوبیدار میجر غصے وچ کڑک کے بولیا ''ہو گیا تیری ماں ۔۔۔۔۔۔ رسا جا رہیا اے''۔ رب بڑے معصوم لہجے وچ بولیا ''تاں پھیر میں وی زور لا دیاں؟'' ''ہور زور بھین دے ویاہ تے لاویں گا۔ چوتھا بندہ لیکوں پار ہو گیا اے (معافی چاہوندا ہاں اوس سمیں دے سدا چارک ماحول وچ ایہو جہے بول فحاشی نہیں سی منے جاندے)۔ رب نے للکارا ماریا تاں ٹیم نے وتوں دونا زور لایا۔ دو فٹ رسہ آ گیا۔ ہور دو نہہ جھٹکیاں نال چاروں جوان اپنے پاسے آ گئے۔ بس تن چار منٹ ہور لگے پنجابی سکھ نے رسہ جت لیا۔ رسے دی

ایس جت دا حال وی ساڈے پینشرز اوسے جوش نال سناوندے ہوندے سن۔ جس نال کوتل ماردے دے مورچے دا حال سناوندے سن۔

رسے دا دوجا مقابلہ کسے سکھ پلٹن نال سی۔ اج مینوں یاد نہیں کہ ایہہ کیہڑی سکھ پلٹن سی؟ مقابلہ کتھے تے کیہڑے سال ہویا؟ انج ایہہ سارے واقعات پہلی وڈی لڑائی توں پہلاں دے سن۔ سن 1900ء تے 1914ء دے وچالے دے۔ دوجی پلٹن ایس مقابلے توں اِک سال پہلاں 45 سکھ توں کرڑے مقابلے پچھوں ہار کھا گئی سی۔ پر اوہ کچیاں وٹدے گئے سن تے اودوں ہی ونگار کے گئے سن کہ اگلے سال تہانوں ملاں گے۔ افسوس کہ ایس مقابلے دے پورے ویروے اج سانوں یاد نہیں۔ تایا کہر سنگھ ایس مقابلے دا حال وی بڑی تفصیل نال سناؤندا ہوندا سی۔ جو کجھ مینوں یاد ہے اوہ لکھ رہیا ہاں۔

دوویں ٹیماں پوری تیاری وچ سن۔ جتھے پنتالی والیاں نوں اپنیاں انیکاں جتاں دا مان سی اوتھے دوجی ٹیم نوں اپنی پچھلی ہار چھاتی وچ کھبے کل وانگ رڑک رہی سی۔ مقابلہ شروع ہویا۔ رسہ انج تن گیا جویں کسے رُکھ نال بدھا ہووے۔ نہ رتی چپا اودھر کھسکے نہ ایدھر۔ پنتالی والے ہنڈھے ہوئے تجربہ کار سن۔ اوہناں نے پہلاں دوجی ٹیم نوں زور لاؤن دتا۔ جدوں اوہناں نے اپنی تان لا کے انت دم مارن لئی رسہ بدھا تاں پنتالی والیاں نے اپنی پوری طاقت نال جھٹکے مارنے شروع کیتے۔ پر دوجی ٹیم چٹان وانگ جمی رہی۔ رسے دے وچالے بدھا رومال وچکارلی لیک دے اُتے ہی ہل رہیا سی۔ تقریبن پندراں منٹاں تک دوویں ٹیماں واری واری جھٹکے ماردیاں رہیاں پر رسہ کسے پاسے نہ ہلیا۔ ہن ہر اِک ٹیم دی کوشش ایہو سی کہ دوجی ٹیم نوں دموں کڈھیا جاوے۔ تیہ منٹ بیت گئے۔ پنجھی منٹ لنگھ گئے۔ ایس سمیں وچ دوہاں پاسیاں دے جوان نڈھال ہو

چکے سن۔ ہن اوہناں وچ ہجھکا مارن دی ہمت وی نہیں سی رہی۔ بس رسہ کھچ کے کھڑے سن۔ ریفری نے واری واری دوہاں پلٹناں دے کمانڈراں نوں کیہا کہ رسہ ساواں چھڈ دتا جاوے۔ پر ہر کمانڈر کہے کہ دوجی ٹیم ہارمن جاوے تاں اسیں رسہ چھڈ دیندے ہاں۔ آخر اوتھے حاضر ڈاکٹر کیپٹن نے دوہاں کرنلاں نوں کیہا کہ ہن رسہ جواناں دی صحت لئی خطرناک ہے۔ مقابلہ ختم کیتا جاوے۔ پٹنالی دا کمانڈر آکھے ''میں جواناں نوں اپنے ٹین گھیو تے اپنیاں بوریاں باداماں دیاں کھوا دتیاں ہن۔ دوجی ٹیم ہارمن دی ہے تاں رسہ چھڈ دیو''۔ دوجا کرنل کہے ''میں جواناں نوں سونے چاندی دے ورق کھوا کے پلٹن دا فنڈ ختم کر دتا ہے۔ پٹنالی سکھ ہارمن دی ہے تاں رسہ چھڈ دیو''۔ آخر ڈاکٹر گھوڑا دوڑا کے سدھا جرنل صاحب دی کوٹھی پجا۔ جرنل نے حکم دتا ''رسہ فوراً چھڈ دیو'' ڈاکٹر نے آکے جرنل دے حکم مطابق رسہ چھڈایا۔ مقابلہ تقریباً 35 منٹ چلیا۔ دوہاں پاسیاں دے کجھ جوان رسہ چھڈ دیاں ہی ڈگ پئے۔ اوہناں نوں سہارا دے کے باہر لیاندا گیا۔ دوہاں تاں جواناں دیاں مٹھاں رسے نالوں نہ کھلن۔ مالش کر کے کھولیاں گئیاں۔

رسے دے ایہناں دونہہ مقابلیاں دا اتے کجھ ہور مقابلیاں دا حال اساں کماد دیاں چھلیاں وچ تے ہور گپ شپ والیاں محفلاں وچ کئی وار سُنیا۔ بڑا مان سی ساڈے پنشنراں نوں اپنی رسے دی ٹیم اُتے۔ حولدار کیسر سنگھ ورگے کھڈاریاں اُتے۔

ساڈے پنڈاں دا پچھوکڑ۔ مورچہ کوتل مارا

کوتل مارے دا مورچہ پنجالی سکھ دے 1939 تک دے اتہاس دا سبھ توں وڈا کارنامہ سی۔ ساڈے پنڈ دے سارے پنشنر ایس مورچے دا حال بڑے شوق نال سناوندے ہوندے سن۔ ساڈا تایا حولدار کہر سنگھ ایس مورچے توں کجھ چر پہلاں ہی زخمی ہو کے یاں بیمار ہو کے ہسپتال داخل سی۔ اوہ ایس مورچے وچ شامل نہیں سی۔ جو گلاں میں اپنے پنڈ دے بزرگاں توں سنیاں اوہ ساریاں ایس مورچے دیاں کتاباں وچ لکھے حالات نال پوری طرحاں میل نہیں کھاندیاں۔ ایس دے کئی کارن ہن۔ اِک ایہہ کہ کتاباں لکھن والے صرف موٹے موٹے حالات لکھدے ہن۔ جو اوہناں نوں سرکاری طور تے ملے ہون۔ پر میدان جنگ وچ لڑن والا سپاہی اوہ کجھ بیان کردا ہے جو اوس دے سر بیتیاں ہووے۔ ایہہ وی ٹھیک ہے کہ عام سپاہی نوں پورے ویرویاں دی اونی جانکاری نہیں ہوندی جنی اُتے بیٹھے سنئیر افسراں نوں ہوندی ہے تے ایہناں افسراں دیاں لکھتاں ہی اتہاس لکھن والیاں دا بنیادی ذریعہ ہوندیاں نیں۔ ایس دے اُلٹ کجھ اجیہاں گلاں وی ہوندیاں ہن جو نہ سنئیر افسراں دے ریکارڈ وچ درج کیتیاں جا سکدیاں ہن۔ اتے نہ ہی اجیہے گھمبیر نکتے کوئی تاریخ لکھن والا ہی قلم بند کرن دی جرآت کردا ہے۔ مثال لئی بزرگ پنشنر دس دے ہوندے سن کہ کوتل مارے دے مورچے وچ پہلاں اِک برٹش بریگیڈ بار بار حملہ کر کے اپنا کافی نقصان کروا چکی سی۔ پر مورچہ نہ توڑ سکیا (کئی پنشنر دسدے سن کے دو برٹش بریگیڈ مار کھا چکے

سن)۔ ٹرکی وا ایہہ مورچہ توڑنا ضروری سی۔ انت اِک بریگیڈیر نے جو پرانا سکھ رجمنٹ دا افسر سی والنٹیر کیتا کہ ''مینوں اک سکھ بریگیڈ دے دیو میں مورچہ توڑ دیاں گا'' اوس سمیں بریگیڈ وچ صرف اِک بٹالین سی۔ اِک ہور بٹالین اوسے ویلے بدل کے لیاندی گئی۔ تیجی سکھ بٹالین کتے نیڑے نہ مل سکی۔ اوس دی تھاں بریگیڈ کمانڈر دی منظوری نال اِک گورکھا بٹالین لیاندی گئی۔ جیہڑیاں دو کتاباں وچ میں کوتل مارے دا حال پڑھیا ہے (اوہناں دے نام ہن مینوں یاد نہیں) اوہناں وچ ایہہ ویروے درج نہیں۔ اودوں سارے فوجی افسر وی انگریز سن تے اتہاس کار وی انگریز۔ کوئی انگریز ایہہ کیویں منے گا کہ جیہڑے مورچے تے اِک یاں دو برٹش بریگیڈ بری طرحاں ہارے سن اوہ پھیر ہندوستانی سپاہیاں نے سر کیتا۔ خیر اگے جو کجھ میں لکھ رہیا ہاں اوس نوں اتہاس وجوں نہیں لکھ رہیا۔ سگوں اپنے پنڈ دے بزرگ پنشنراں دے سنائے حالات دے ذریعے نال لکھ رہیا ہاں۔ اتے پنشنر خود اوس معرکے وچ شامل سن۔ ایہناں وچوں اگے پنشنر سن جمعدار وزیر سنگھ جو اوس سمیں دے سٹینڈرڈ مطابق پڑھیا لکھیا فوجی سی۔ مورچے سمیں ایہہ شاید نائیک یاں لانس نائیک سی۔ دوجا سی سردار نارائن سنگھ۔ ایہہ اوس سمیں حولدار سی تے تیجا سی حولدار سرجن سنگھ جو اودوں لانس نائیک یاں نائیک سی۔

اٹیک دے موقعے سینٹر وچ 45 سکھ سی۔ اِک فلینک تے 47 سکھ۔ دوجے تے گورکھے۔ اگے ترکی والیاں دے مورچے دیاں پنج یاں چھ لائناں سن۔ بریگیڈ کمانڈر نے حکم دتا کہ دُشمن دے تیجے مورچے تے قبضہ کرو۔ اٹیک اینا زبردست سی کہ ترکی دے پیر اُکھڑ گئے تے انڈین بریگیڈ پہلے ہلے وچ تیجے مورچے وچ جا وڑیا۔ غلطی اِک پڑاء تے ہوئی۔ ایس بارے تاں سپاہی

کجھ نہیں سن دس سکدے۔ پر اوہ اینا دسدے سن کہ گورکھے تے 47 سکھ تاں تیجے مورچے تک پہنچ کے رُک گئے۔ پر وچالے 45 سکھ دشمن نوں پچھے دھکی گئے۔ تے پنجویں مورچے وچ جاوڑے۔ جدوں ترکی والیاں ویکھیا کہ فلینک خالی ہن اوہ بڑی بہادری کر کے 45 سکھ دے پچھے چوتھے مورچے وچ آوڑے۔ 45 گھیرے وچ آ گئے۔ ایس دوران ٹیلیفون لائن مارٹر گولہ وج کے ٹٹ گئی سی۔ وائرلس اودوں اجے آئی نہیں سی۔ پلٹن دا ہیڈکوارٹر نالوں تعلق وی ٹٹ گیا۔ جدوں کمانڈر نوں دسیا گیا کہ ''اسیں گھیرے وچ ہاں، فلینکٹ خالی ہن'' تاں اوہ ایہہ گل منے ای نہ۔ حولدار سُرجن سنگھ کدے کمانڈر دا اردلی رہیا سی۔ دو سرداراں نے سرجن سنگھ نوں کیہا ''صاحب تیری گل مندا ہے اوہنوں سمجھا کہ دُشمن ساڈے پچھے آ گیا ہے۔ ساڈیاں فلینکاں والیاں پلٹناں پچھے رہ گئیاں نیں'' سُرجن سنگھ دسدا سی کہ جدوں میں صاحب نوں ایہہ گل کہی اوہ کڑک کے بولیا ''سرجن سنگھ! تم سکھ ہو کر ڈرتا ہے'' ایہہ آکھ کے بہادر کمانڈر ہتھ وچ دوربین پھڑ کے مورچے توں باہر نکل کے کھلو گیا تے دوربین لا کے سجے فلینک ول ویکھن ہی لگا سی کہ گولی اوس دی پڑپڑی وچ وجی۔ کمانڈر مورچے وچ ڈگا تے ڈگدا ہی دم توڑ گیا۔

ایس توں پہلاں وزیر سنگھ نوں ٹیلیفون دی لائن جوڑن لئی بھیجیا گیا سی۔ سردار وزیر سنگھ دسدا ہوندا سی کہ میں ہتھ والی لائن پھڑ کے ورھدیاں گولیاں وچ اوتھے پجا جتھے لائن ٹٹی ہوئی سی۔ ہتھ والی تار اِک تھاں رکھ کے میں دوجے پاسے دی تار لبھن لگا۔ جدوں اوہ تار لبھی تاں ایہہ پہلی نہ ملے۔ پچھون گولیاں میہنہ وانگ آرہیاں سن۔ انت وزیر سنگھ نے اِک پاسے دی تار اِک مردے دی لت نال بھنی پھیر دوجی تار لبھ کے تاراں جوڑ دتیاں۔ بریگیڈ نال رشتہ قائم ہو گیا

(وزیر سنگھ نوں ایس بہادری لئی آئی۔ ڈی۔ایس۔ایم ملیا) ایس سمیں تک کرنل ماریا گیا سی۔ بریگیڈ توں حکم ملیا کہ اپنے فلینکاں ولوں دی پچھوں پچھن دی کوشش کرو۔ایس توں اگلے حالات جمعدار نارائن سنگھ دی زبانی انج سن:

''جدوں اسیں اٹیک وچ اگانہہ ودھ رہے ساں اودوں میں اپنے کھبے پاسے اِک چھوٹا جیہا نالہ ویکھیا سی جو ساڈے پچھلے ہیڈکوارٹر ول جا رہیا سی۔ جدوں حکم ملیا ''جوانو! جدھر دی راہ ملدا ہے بھج کے پچھے پہنچ جاؤ'' میں دوڑ کے اوس نالے وچ جا وڑیا تے ایس نوان دی اوٹ وچ پچھانہہ نوں دوڑیا۔ کجھ ہور جوان وی میرے پچھے آئے۔ کجھ دور پہنچن تے اِک گولی میرے کن کولوں دی شوکدی لنگھ گئی۔ جدھروں گولی آئی اودھر نوں رفل دی شست لے کے میں جنیا گولیاں میگزین وچ سن ساریاں داغ دتیاں۔ پچھوں اودھروں کوئی فائر نہ آیا۔ ہن ڈر سی کہ پچھانہہ دوڑ دیاں نوں کتے اپنیاں پلٹناں ہی گولی نہ مار دین۔ پر اوہناں نوں حکم مل چکا سی کہ پٹنالی دے جوان پچھانہہ آ رہے نیں۔ ایہناں نوں سنبھالنا۔ جدھروں دی میں گیا اودھروں پچھے گورکھا پلٹن سی۔ اِک گورکھا صوبیدار مورچے توں باہر کھڑا ساڈی اڈیک کر رہیا سی۔ مینوں نالے وچ دوڑ دیاں دیکھ کے اوہنے واج ماری ''سردار جی! ایدھر آ جاؤ۔ دوڑ کے پہنچو'' میں اودھر دوڑیا۔ مورچے وچ چھال ماری ہی سی کہ پچھوں اِک ٹھنڈی ہوئی گولی میرے موڈھے وچ وجی جو اندر ہی رہ گئی۔ میرے مگر مگر ہور وی کئی جوان آ گئے۔ گورکھا صوبیدار ورہدیاں گولیاں وچ مورچے توں باہر کھڑا جواناں نوں واجاں ماردا رہیا تے انت زخمی ہو کے مورچے وچ اُتریا''۔

کئی ہور جوان کسے دوجے پاسیوں بچ کے نکل آئے۔ پر بہت سارے مارے گئے۔ مرن والیاں وچ افسر، سردار، جوان سبھ شامل سن۔ جیہڑے بچ کے نہ

نکل سکے اوہ ترکی والیاں نے قیدی بنا لئے۔ ایہناں وچ شامل سی سردار سُرجن سنگھ اوہ دسدا سی کہ قید کرن پچھوں ساڈے سارے ایں کپڑے لاہ لئے تے گل تے تیڑ پوؤن نوں سانوں بوریاں دے دتیاں۔ اساں گل تے باہواں لنگھاون نوں بوریاں وچ موریاں کیتیاں۔ سروں سارے ننگے ہی رہے۔ کھان نوں گھاہ بُوٹ دا ادھ رِدھا ساگ جیہا دتا جاندا سی جس وچ معمولی لون توں علاوہ ہور کجھ نہیں سی ہوندا۔ ایہہ ساگ اک مٹی دی کنالی وچ پا کے دوالے اپنے آدمی بٹھائے جاندے سن کہ سانوں پاسا مار کے بہنا پیندا سی۔ جس نال صرف اِک ہتھ کنالی تک پہنچدا سی۔ ایہہ ساگ جیہو جیہا وی ہے سی صرف اینا ملدا سی کہ اسیں جیوندے رہ سکیئے۔

اج سانوں یاد نہیں کہ ایہناں فوجیاں نے کنا چر قید کٹی کافی چر پچھوں سن 1961 وچ (شاید 1960 وچ) میں ایم۔اے ہندی دا امتحان دین گیا۔ میرٹھ سکھ رجمنٹل سینٹر وچ ٹھہریا ہویا ساں۔ قدرتی اونہیں دنیں ہی سکھ رجمنٹ دی وی یونین سی جس وچ بہت سارے پرانے پنشنر آئے ہوئے سن۔ اوہناں وچ مینوں مل پیا 45 سکھ دا صوبیدار میجر آنریری کیپٹن کا کا سنگھ جو کوتل مارے دے مورچے وچ شامل سی تے ترکی دی قید وچوں بھج کے نکل آون وچ کامیاب ہویا سی۔ میں کیپٹن صاحب نوں ایس مورچے دا حال سُناون دی بینتی کیتی۔ اوہناں گل سناوَنی وی شروع کیتی پر اوس ویلے ساں رات دے 12 وجے دا سی۔ کیپٹن صاحب کافی بزرگ سن کہن لگے ”سردار جی! میں بہت تھک گیا ہاں۔ کہانی لمی ہے سویرے تڑک سار میں واپس مڑ جانا ہے جے پوری گل سننی ہووے تاں میرے پنڈ آ جانا۔ میں پھیر اوہناں نوں کدے نہ مل سکیا۔

کوتل مارے دے مورچے اُتے رسے دے مقابلیاں توں علاوہ 45 سکھ دیاں ہور وی انیکاں کہانیاں ساڈے دونہہ پنڈاں دے پنشنر سناوندے رہے سن۔ ایہناں وچوں بہت تھوڑے قصے اج مینوں یاد ہن۔ پر ایہناں نوں ایتھے قلم بند کرن دی لوڑ نہیں جاپدی۔ اُتے دتیاں کہانیاں ایس لئی بیان کیتیاں ہن کیونکہ 45 سکھ دا اتہاس دسن توں علاوہ ساڈے پنڈ سگوں ساڈے علاقے دی کہانی ادھوری رہ جاندی۔ ساڈا پنڈ ایس علاقے دا جغرافیائی مرکز ہی نہیں سی سگوں تہذیبی مرکز وی سی۔ اتے ایس رجمنٹ دا پریرنا سرت سی۔

45 ریٹرز سکھز دا جیون۔

گنجی بار دا پچھلا علاقہ

پچھے دسیا جا چکا ہے کہ ساڈے پنڈ گنجی بار دے اخیرلے حصے وچ آوندے سن۔ ہور اگے علاقہ جہانیاں تے پج کے گنجی بار دا انت ہوندا سی۔ علاقہ جہانیاں وچ سکھاں دے تیرھاں پنڈ سن۔ گنجی بار دا صحیح مہاندرا پیش کرن والا علاقہ اصل وچ ساڈے پنڈاں توں پچھے رہ جاندا سی۔ ایہہ علاقہ قصبہ میاں چنوں توں نیڑیوں لے کے دُھر پچھے ہڑپے توں وی کجھ پچھے تک پہنچدا سی۔ جتھوں گنجی بار شروع ہوندا سی۔ ایہہ اصل وچ سِکھ کاشتکاراں دا علاقہ سی۔ آبادی بھاویں ایتھے مسلماناں دی ودھیرے سی پر بار دی نویں آباد ہوئی زمین وچوں تقریبن 70 % سکھاں نوں دتی گئی سی۔ (سرکاری اعداد وشمار مینوں کتوں نہیں ملے۔ گزیٹیر تے سیٹلمنٹ رپورٹاں وی کوئی اشارا نہیں دیندیاں)۔

میاں چنوں دے لاگے دے پنڈاں بارے مینوں کجھ ذاتی واقفیت ہے۔ ایسے علاقے دے چک نمبر 109/15 ایل (رسالے والا) وچ ساڈے پروار نے تقریبن دس سال گزارے سن۔ ایسے پنڈ وچ ہی رہن سمیں میں ستویں توں لے کے بی۔اے تک دی پڑھائی کیتی۔ ایسے پند دا وسنیک ہے پنجاب دا جانیا پچھانیا شاعر تے لکھاری اتے میرا عزیز متر سکھپال ویر سنگھ حسرت۔ ساڈے تے حسرت ہوراں دے پروار دی بڑی نیڑتا سی۔ قدرتی ایدھر آ کے وی اسیں نال نال دے پنڈاں وچ ہی بیٹھے سو پچھلی سانجھ جاری رہی۔ حسرت دے ماتا جی پچھلے سال چلانا کر گئے۔ اوہناں دے پتا جی ایدھر آون توں کجھ سال مگروں ہی

سُرگباش ہو گئے سن۔ ساڈے ماتا جی دا 1977ء وچ دیہانت ہو گیا سی تے پتا جی بار وچ ہی سانوں وچھوڑا دے گئے سن۔ اج اتلی پیڑھی دی سانجھی دھڑکن ختم ہو گئی ہن دراڈی جہی سانجھ باقی ہے۔ میری تے میرے چھوٹے بھرا جسونت سنگھ جی حسرت نال۔ جس نوں ساڈے پروار وچ ''سکھ'' کہہ کے یاد کیتا جاندا ہے۔ ایہہ حسرت دا بچپن دا نام سی۔

چک 109 بڑا وڈا پنڈ سی۔ ایس وچ کئی سنئیر فوجی افسر سن۔ تن تاں پاکستانی ہی سن۔ کپتان پہلی عالمی جنگ وچ وڈے توں وڈا رینک سی۔ جو کسے ہندوستانی نوں دتا جاندا سی۔ سبھ توں سنئیر سن کپتان بھگت سنگھ۔ ایہہ ساڈے ایس پنڈ آون توں پہلاں سورگباش ہو گئے سن۔ ایہہ وی پرانے 45 سکھ دے سردار سن۔ دوجے سن کپتان بحال سنگھ تے تیجے کپتان تیجا سنگھ۔ حسرت دے پتا جی دا وی بڑا اثر رسوخ تے چنگا کاروبار سی۔ ایس پنڈ دی رسے دی ٹیم بہت تکڑی سی۔ ایہہ ٹیم مقابلیاں لئی دُور دُور تک جاندی ہوندی سی۔ ایہہ رجے پجے تے ساؤ طبیعت والے لوکاں دا پنڈ سی۔

ایس پنڈ توں کوئی دو میل دور سی چک 99 جتھے دے رہن والے سن سردار کرتار سنگھ شمشیر جیہناں دا دیس دی ونڈ توں پہلاں دے پنجابی شاعراں وچ چنگا تھاں سی۔ شمشیر صاحب شاعری دی سکھلائی وچ میرے استاد سن پر ساڈا اصل رشتہ سی متر تا دا۔ سکول توں مگروں کالج پڑھدا جدوں میں چھٹی آوندا تاں پہلا کم ہوندا سی شمشیر سنگھ نوں ملن جان دا۔ اسیں دووے جنے دوہاں پنڈاں دے وچالے پینڈے اک ٹبے تے آبیٹھدے۔ ایتھے گپ شپ ماردیاں رات دے دس گیاراں وج جاندے۔ گھر والیاں نوں پتہ ہوندا سی کہ اج ایہہ جنڈی اکٹھی ہوئی ہے ایہناں ادھی رات نوں ہی گھر مڑنا ہے۔ اوہ روٹی پکا کے رکھ دیندے

تے آپ سوں جاندے۔ آزادی پچھوں ایدھر آ کے جدوں شمشیر مینوں پہلی وار ملیا تاں ایس نے دسیا "پنڈوں نکلن لگیاں میں اوس ملے تے بہہ کے رج کے رو کے آیا ہاں" اوہ گنجی بار دیاں دوستیاں ایدھر کتے نہیں لبھیاں۔ شمشیر جی مینوں ملن توں بنا ہی کینیڈا چلے گئے تے اودھرے ہی ڈیرا لا لیا۔ بھاویں اوہناں دی ایدھر بڑی جائداد سی۔ افسوس صد افسوس مینوں اوہناں دی موت توں کئی سال پچھوں پتہ لگا کہ اپنے ایس گل وکڑی دے دوست نال پھیر ملاقات نہیں ہونی۔

چک نمبر 108 توں دکھن ول کوئی دو میل دور سی۔ چک نمبر 105 (ونجاری) ایس نوں میں گنجی بار دا ماڈل پنڈ کہاں گا۔ ایس پنڈ وچ کجھ بڑے سوجھوان سردار آباد سن۔ اج مینوں ساریاں دے نام وی یاد نہیں آرہے۔ ایہناں وچوں اِک سن جمعدار جیون سنگھ جو ساڈے پچھلے پنڈ گھنیئے کے بانگر (ضلع گورداسپور) دے وسنیک تے ساڈے گوت بھرا (رندھاوے) سن۔ دوجے سرکڈھ لیڈر سن صوبیدار رام سنگھ۔ اِک ہور بڑے سیانے تے بارسوخ نوجوان سن سردار سنت سنگھ۔ ایہو جیہے کجھ ہور بدھی وان بزرگ وی سن۔ زیادہ فوجی سردار۔ ایہناں نے اپنے پنڈ نوں اِک نمونے دا پنڈ بنا دتا سی۔ ایس پنڈ وچ مڈل سکول وی ساڈے پنڈ (چک 79) نالوں پہلاں بنیا۔ ڈسپنسری تے ڈاک خانہ وی ساڈے نالوں کافی پہلاں کھلے اتے ایہناں نے اِک عالی شان گوردوارہ وی بہت چھیتی بنا لیا سی۔

پنڈ دی پنچائیت اجیہے مدبر تے زیرکھ سجھا والے لوکاں دے ہتھ وچ سی کہ پنڈ کدے کوئی لڑائی جھگڑا ہون ہی نہیں سی دتا جاندا۔ کدے کوئی چوری نہیں سی ہوئی۔ کدے پنڈ وچ پُلس نہ آئی۔ ایتھے تک کہ اِک واری اک قتل دے کیس دا وی پنڈ دی پنچائیت نے صلح صفائی راہیں فیصلہ کروا دتا۔ پلس تک کیس نہ جان

دتا۔ ایسے پنڈ نے سبھ توں پہلاں مذہبی سکھاں نوں اپنے کھوہ توں پانی بھرن دی اجازت دتی۔ شاید نویں پیڑھی دے نوجواناں نوں ایہہ اِک نگونی جیہی تے ہاسے ہینی گل جاپے پر اوہنیں دنیں ایہہ اِک بہت بڑا کارنامہ سی۔ ایس توں وی وڈا کارنامہ کہ ایس پنڈ نے پنڈ دا گرنتھی اِک مذہبی سنگھ نوں رکھیا جس دا نام سی بھائی حکم سنگھ۔ میرے پتا جی لے سمیں تک ضلع ملتان دے اکالی جتھے دے ممبر رہے تے کجھ سمیں لئی ضلعے دے جتھے دار وی رہے۔ اوہ ضلعے دی دھرم پرچار کمیٹی تے امرت پرچار جتھے دے وی پکے ممبر سن۔ اوہ امرت پرچار والے پنجابیاں، پیاریاں وچ بھائی حکم سنگھ نوں سدا نال رکھدے سن۔ ایس سنبدھ وچ واپریا اِک قصہ شاید پڑھن والیاں نوں دلچسپ جاپے۔

میری پتنی دے تائے دی دھی بی بی ہندر کور چک نمبر 78 الف وچ ویاہی ہوئی سی (میرے سوہریاں دا پنڈ چک نمبر 82 سی) بی بی مہندر کور دے سوہرے بی بی اُتے دبا پا رہے سن کہ اوہ اپنی بھین سورن کور دا رشتہ اپنے دیور سادھو سنگھ لئی لیا وے۔ بی بی سورن کور نے امرت چھکیا ہویا سی۔ اوس دے ماپیاں نے شرط رکھی کہ سادھو سنگھ امرت چھک لوے تاں اسیں رشتہ کر دیاں گے۔ سادھو سنگھ دا پروار آخر ساڈی رشتے داری وچ سی۔ اوہناں نے پتا جی نوں امرت پرچار دا پربندھ کرن لئی بینتی کیتی۔ پتا جی نے پنج پیارے بلا لئے اتے وچ بھائی حکم سنگھ نوں وی شامل کیتا۔ سادھو سنگھ نے عین موقعے تے بھائی حکم سنگھ دے ہتھوں امرت چھکن توں انکار کر دتا۔ پتا جی دی پوزیشن بڑی عجیب سی۔ اِک پاسے رشتے داری دا لحاظ سی دوجے پاسے گورسکھی دا مریادا۔ پتا جی نے بھائی حکم سنگھ توں بنا امرت چھکاؤن توں صاف انکار کر دتا۔ سادھو سنگھ دے ماپے سانوں الاہمہ دین وی آئے پر پتا جی مریادا تے اٹل رہے۔ انت چھ ست مہینے بعد

سادھو سنگھ نے پنجاں پیاریاں توں تے بھائی حکم سنگھ توں معافی منگی اتے اوہناں دے ہتھوں امرت چھکیا۔ ایس واقعے توں جتھے ایہہ اندازہ لایا جاسکدا ہے کہ گنجی بار وچ سکھ مریادا پر چار کیہڑیاں لائناں تے چل رہیا سی۔ اوتھے ایہہ وی پتہ لگدا ہے پنڈ ونجاری دے وسنیک ایس پکھ توں اپنے سمیں توں کناں اگے چل رہے سن۔

شاید ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد دی اپنی اولادنوں وی ایہہ پتا نہ ہووے کہ پنجابی دے ایس سرمور پترکار نے وی اپنے جیون دے کجھ مڈھلے دن ایسے پنڈ (ونجاری) وچ بتائے سن ایتھوں ہی ہمدرد جی میاں چنوں چلے گئے۔ جتھے اوہناں دے پترکاری والے جیون دا ارنبھ ہویا اتے ایتھے ہی میری اوہناں نال جانکاری ہوئی۔

ایہہ سارے پنڈ لاہور توں ملتان کراچی نوں جان والی ریلوے لائن دے کھبے پاسے سن۔ "میاں چنوں" دے لاگے ریلوے لائن دے سجے پاسے وی سکھاں دے کجھ چک سن جیہناں وچ ودھیرے دوآبے توں آئے لوک آباد سن۔ ایہناں پنڈاں دے منڈے ہری سنگھ، شو سنگھ، کندن سنگھ، شنکر سنگھ تلنبے وچ میرے جماعتی سن۔ پر ایہناں پنڈاں بارے مینوں ودھیرے واقفیت نہیں۔

گنجی بار دا ضلع منٹگمری وچ پیندا علاقہ سبھ توں ودھ خوشحال تے خاص اہمیت والا علاقہ سی۔ ایس کھیتر وچ کئی وڈے وڈے بارسوخ تے مشہور سردار آباد سن۔ میاں چنوں دے نیڑے ہی سر جوگندر سنگھ دے مربعے سن۔ سر جوگندر سنگھ کسے جان پچھان دے محتاج نہیں۔ ایہناں دا تعلق مہاراجہ رنجیت سنگھ دے سمیں دے سرکڈھ خاندان نال سی۔ آپ آزادی توں پہلاں کئی وار وزیر رہے تے آزادی پچھوں وی اوہناں دا کافی اثر رسوخ رہیا۔

ایس توں پچھلے علاقے بارے میری کوئی ذاتی جانکاری نہیں۔ اگے دتے حالات میں اپنے پرانے متر میجر گورکھ سنگھ تے اردو دے مشہور شاعر ڈاکٹر ستنام سنگھ خمار توں ملی اطلاعات دے ذریعے نوٹ کر رہیا ہاں۔

سر جوگندر سنگھ تاں بہت وڈے زمینداراں وچوں سن۔ پر ایہناں توں علاوہ وی دس دس باراں مربعیاں دے مالک کئی سردار سن۔ ساڈے اپنے علاقے وچ سردار اُجل سنگھ تے میجر ٹھاکر سنگھ توں علاوہ کوئی سکھ اینی وڈی ملکیت والا نہیں سی۔

میجر گورکھ سنگھ دسدے ہن کہ اوہناں دے پنڈ چک 77/5 آر دا ذیلدار کشن سنگھ ریٹائرڈ فوجی رسالدار سی۔ ایس دے پنڈ وچ دو مربعے فوجی سروس دے دو گھوڑی پال مربعے سن۔ ایہناں توں علاوہ ایسے رسالدار دے 7 گھوڑی پال مربعے اقبال نگر لاگے (میاں چنوں نیڑے) سن۔ کسے ہور شخص دے اینے گھوڑی پال مربعے نہیں سنے۔

مشہور اکالی لیڈر سردار حکم سنگھ بھاویں زمیندار نہیں سن پر ایہہ گنجی بار ہی نہیں پنجاب دے چوٹی دے اکالی لیڈراں وچوں سن۔ آپ منٹگمری وچ وکالت کر دے سن۔ دیس دی آزادی توں پچھوں آپ لوک سبھا دے سپیکر رہے تے راجستھان دے گورنر وی رہے۔ پچھوں آپ اپنے اخیری ساہاں تک سنگھ سبھا کمیٹی دے صدر رہے۔

ڈاکٹر خمار ولوں دتی گئی جانکاری مطابق ضلع منٹگمری دے کجھ ہور اُگھے دیا کتی (شخصیتاں) بھاویں صحیح معنیاں وچ گنجی بار دے وسنیک نہیں سن۔ کیونکہ ایہناں دیاں زمیناں دیپالپور پاک پٹن دے علاقے وچ آوندیاں سن پر گنجی بار وچ اوہناں دا اثر رسوخ بہت سی۔ شاید کسے دی کجھ زمین وی گنجی بار وچ آوندی

ہووے۔ ایہناں وچوں نمایاں سن بابا سر کھیم سنگھ بیدی۔ ایہناں دی پاک پٹن علاقے وچ 37000 ایکڑ زمین سی۔ ایہناں دی اولاد وچوں کئی اُچے افسر ہوئے ہن۔ ٹکا جگجیت سنگھ بیدی ہائی کورٹ دے جسٹس رہے۔ بیدی سریندر سنگھ آئی۔اے۔ایس افسر سن۔ منے پرمنے اُردو شاعر تے لکھاری کنور مہندر سنگھ بیدی ڈپٹی کمشنر رہے تے کئی ہور اُچیاں عہدیاں تے وی رہے۔

اِک ہور اُگھے زمیندار سن سردا تار سنگھ۔ ایہناں دی پاکپٹن علاقے وچ 35000 ایکڑ زمین سی۔ ایہناں دا جدی پنڈ کلیان سی۔ ایس لئی ایہہ کلیانیئے کر کے مشہور سن۔ ڈاکٹر خمار دسدے ہن کہ کلیان نام دی کنک نوں سردا تار سنگھ دوارا ہوراں ای ترقی دتی سی۔ میری جانکاری مطابق گنجی بار وچ وی داتار سنگھ دی زمین سی۔ آزادی پچھوں سردا تار سنگھ بھارت سرکار دے محکمہ کھیتی دے صلاح کار (ایڈوائزر) رہے۔ اوہناں دی دوہتی سریمتی مینکا گاندھی اج وی دیش دی سیاست وچ سرگرم حصہ لے رہی ہے۔

خود ڈاکٹر ستنام سنگھ خمار علاقہ دیپالپور دے اِک رئیس گھرانے دے نمائندہ رہے۔ آپ دے دادا جی پنجاں پنڈاں دے مالک سن۔ خمار صاحب دے اپنے حصے اِک پنڈ آیا سی جو اوہناں دے پتا جی دے نام تے چک سرجن سنگھ کہواندا اے۔ ایہہ علاقہ وی گنجی بار وچ نہیں سی آوندا۔

سردار بے انت سنگھ جی (مکھ منتری پنجاب):

میں پچھے دس آیا ہاں کہ گنجی بار دے مُڈھلے علاقے یعنی منٹگمری بارے میری جانکاری بہت تھوڑی ہے۔ ایس علاقے بارے میں جو تھوڑا بہت لکھیا ہے اوہ اپنے متراں میجر گورمکھ سنگھ تے ڈاکٹر ستنام سنگھ خمار توں پچھ کے لکھیا ہے۔ میں

گنجی بار دے اوہناں ساریاں مان جوگ سپوتاں بارے کجھ لائناں لکھنا چاہوندا ساں جیہڑے بار وچ سرگڈھ تے سنمانت سن یاں جیہناں نے ایدھر آ کے نامنا کھٹیا ہے۔ ضلع منٹگمری بارے میری معلومات نہ ہون کارن میں ایس علاقے دیاں مہان شخصیتاں بارے کجھ نہ لکھ سکیا۔ جدوں "یاداں گنجی بار دیاں"، "پنجابی ٹربیون" وچ لڑی وار چھپیا اودوں تک مینوں پتہ نہیں سی کہ پنجاب دے موجودہ مکھ منتری سردار بے انت سنگھ جی وی گنجی بار دے ہی پرانے وسنیک ہن۔ اک دن اپنے وائس چانسلر ڈاکٹر جوگندر سنگھ پوار نال سرسری گل بات کردیاں میں پچھیا "کیہ سردار بے انت سنگھ ساندل بار وچوں آئے ہن؟" مینوں کسے توں ایہو جانکاری ملی سی۔ ڈاکٹر پوار نے ہس کے جواب دتا "سردار بے انت سنگھ تے میں اکو پنڈ دے ہاں۔ دویں گنجی بار وچوں ہی آئے ہاں۔ ساڈا چک نمبر 53/2 ایل اوکاڑا منڈی توں پورب ول سی"۔ مینوں ایہہ جان کے ہور وی شرمندگی ہوئی کیونکہ ڈاکٹر پوار ساڈے وائس چانسلر ہی نہیں سگوں پرانے متر وی سن۔ اسیں دوہاں کافی سماں ایسے یونیورسٹی دے اکو شعبے وچ اکٹھیاں کم کیتا۔ اوہناں دے ایتھوں گورو نانک دیو یونیورسٹی جان پچھوں وی ساڈا تعلق بنیا رہیا کیونکہ اسیں دوویں اکو موضوع (زباناں دے علم) دے طالب علم ہاں۔ خیر میں جو تھوڑی جانکاری سردار بے انت سنگھ بارے تے ڈاکٹر پوار بارے حاصل کر سکیا ہاں اوہ اوسے روپ وچ قلم بند کر رہیا ہاں۔

سردار بے انت سنگھ دے پتا کیپٹن حضورا سنگھ نوں تعریف دے قابل فوجی سروس بدلے گنجی بار وچ مربعے ملے سن۔ پہلی عالمی جنگ ختم ہون تک آنریری کیپٹن وڈے توں وڈا رینک سی۔ جیہڑا کسے ہندوستانی نوں مل سکدا سی۔ ایس طرح کیپٹن حضورا سنگھ فوج دی اچی توں اچی پدوی (عہدے) حاصل کر کے

ریٹائر ہوئے۔ اپنے علاقے وچ کیپٹن صاحب دا بڑا آدر مان تے دب دبا سی۔

کیپٹن صاحب دے سپتر سردار بے انت سنگھ نے اپنے علاقے دا نام ہور وی کئی گنا اچیرا کیتا ہے۔ اتے اوہناں توں اجے ہور وی اُمیداں ہن۔ سردار صاحب نے اوکاڑہ توں میٹرک پاس کیتا۔ بعد وچ گورنمنٹ کالج لاہور وچ داخل ہوئے جتھوں اوہناں 1941 وچ بی۔اے کیتا (ایسے سال ہی میں خالصہ کالج امرتسر توں بی۔اے کیتا سی)

آزادی حاصل کرن پچھوں آپ دے پروار نوں ایدھر زمین الاٹ ہوئی۔ کجھ چر تاں دیش دی ونڈ سمیں ہوئے اجاڑے دے اثر توں نجات حاصل کرن اتے اپنے پیراں تے کھلون لئی لگا۔ چھیتی ہی پچھوں آپ پنجاب دی سیاست وچ سرگرم حصہ پاؤن لگ پئے تے تھوڑے ہی سمیں وچ اُچے توں اُچے اُٹھدے گئے۔ آپ ایم۔ایل۔اے رہے۔ پنجاب دے کیبنٹ منسٹر وی رہے اتے اوس سمیں ایس راج دے مکھ منتری بنے جدوں پنجاب انتہائی نازک دور وچوں دی لنگھ رہیا سی۔ سیاسی تانا بانا بُری طرح الجھیا ہویا سی۔ اجیہے حالات وچ کسے وی سیاسی لیڈر دا پنجاب دا مُکھ منتری بننا شیر دے مونہہ ہتھ پاؤنا سی۔ آپ ایہناں ان متھویاں مشکلاں تے خطریاں دے باوجود پوری طرح کامیاب مُکھ منتری سدھ ہوئے۔ تھوڑے ہی سمیں وچ پنجاب دا ماحول بالکل بدل دتا۔ اوہ کُجھ کر وکھایا یا جسدی کسے نوں آس نہیں سی۔ ہن پنجابی آس رکھدے ہن کہ آپ راشٹری پدھر تے وی کوئی کرشمہ کر وکھاؤن گے۔

انت وچ میں اوہناں دی زندگی دا اِک اجیہا واقعہ سناؤنا چاہوندا ہاں جو سرکاری نظر نال ویکھیاں اِک عام کاروائی سی۔ پر ذرا گوہ نال وچاریاں ایس دی عظمت ظاہر ہو جاندی اے۔ دیش دی ونڈ سمیں آپ دا علاقہ اپنے گھر بار چھڈ کے

قافلے دے روپ وچ بھارت ول نوں آ رہیا سی۔ سلیمانکی ہیڈ ورکس دے پل توں لنگھ کے ایہہ قافلہ بھارت دی جُوہ وچ داخل ہویا تاں دوجے پاسیوں مسلماناں دا اِک قافلہ پاکستان جان لئی آ رہیا سی۔ ایہہ قافلہ پہلاں ای بُری طرح مار کھا کے آیا سی۔ کئی لوک لہولہان سن۔ کئی روندے پٹدے آ رہے سن۔ ایہناں نوں ویکھ کے بھارتی قافلے دے کجھ سکھ نوجوان مسلماناں دے قافلے تے ہلہ بولن لئی دوڑے۔ بے انت سنگھ گھوڑی تے سوار سی تے ہتھ وچ دونالی بندوق سی۔ اوہ گھوڑی دوڑا کے اگے ودھیا تے ایہناں دھاڑویاں نوں دبکا ماریا۔ ”شرم نہیں آوندی۔ اجے ادھا گھنٹہ پہلاں تسیں دعاواں کر دے آ رہے سو کہ گورو سانوں سکھیں ساندیں پار لے چلے۔ ہن حد پار کر دیاں ای تسیں اوہناں لوکاں نوں مارن لئی دوڑے ہو جیہڑے پہلاں ای مارے لٹے آ رہے ہن“۔ دھاڑویاں دی ڈھانی شیر دل نوجوان دی للکار سن کے ٹھٹھمبر گئی۔ نڈر بے انت سنگھ نے ساہویں کھلو کے مسلماناں دے قافلے نوں سرحدوں پار کیتا۔

جیہناں لوکاں نے اوہ خونی تے جنونی سماں ویکھیا ہویا ہے۔ اوہ سنتاپ اپنے پنڈے تے ہنڈھایا ہویا ہے اوہ ای اندازہ لا سکدے ہن کہ کڈی مہان کاروائی سی۔ جدوں پنجاب وچ انسانیت ناں دی کوئی چیز ای باقی نہیں سی۔ جدوں ہر پنجابی درندہ، وحشی، خونخوار بن چکا سی اودوں جیہڑا انسان خاص کر جیہڑا نوجوان اپنے پنڈے تے ایس جھکھڑ دے تھپیڑے جھلن پچھوں وی اپنا دماغی توازن قائم رکھ سکیا اوہ سچ مچ ای اِک مہان انسان سی۔ سردار بے انت سنگھ نوں مکھ منتری وجوں ودھائیاں دین والے ہور بہت ہون گے میں اک نمانے لکھاری وچوں اج سنتالی ورہیاں پچھوں نوجوان بے انت سنگھ نوں اوس دی ایس لاثانی تے فرشتہ سیرت کاروائی لئی ودھائی دین دا حوصلہ کردا ہاں۔

ڈاکٹر جوگندر سنگھ پوار: (وائس چانسلر)

پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے موجودہ وائس چانسلر ڈاکٹر جوگندر سنگھ پوار دے پتا سردار کرتار سنگھ نوں فوجی سروس بدلے چک نمبر 53/2 ایل وچ مربعے ملے سن۔ دیش دی ونڈ سمیں پوار صاحب دی عمر 12 سال سی۔ پر اوہناں نوں گنجی بار دے اجاڑے دا تے اوس سمیں ہوئے قتل و غارت دا حال چنگی طرح یاد ہے۔ اوہ دسدے ہن کہ گھر بار چھڈن پچھوں اوہناں دا قافلہ اپنے گڈیاں سمیت دو دناں وچ سلیمانکی پل لنگھ کے بھارت وچ داخل ہو گیا۔ رستے وچ اوہناں دے قافلے اُتے کوئی حملہ نہیں ہویا۔ اوہناں دے دسن مطابق پاکستان دی حد وچ اوہناں نوں کوئی لاش نہیں ملی۔ پر بھارت دی حد اندر لاشاں دے ڈھیر لگے ہوئے سن۔ ڈاکٹر پوار نے ایدھر آ کے پنجابی دا ایم۔اے کیتا۔ بعد وچ اُچیری تعلیم لئی انگلینڈ چلے گئے۔ اوتھوں ''بھاشا وگیان'' دا ایم۔اے کر کے واپس آئے تاں پنجابی یونیورسٹی دے زباناں دے شعبے وچ لیکچرر لگ گئے۔ ایتھوں ہی اوہناں نے پی۔ایچ۔ڈی کیتی اتے کجھ سمیں بعد گورونانک دیو یونیورسٹی وچ ریڈر چُنے گئے۔

امرتسر رہندیاں اوہناں نے کئی بالکل نویں تے خاص اہمیت والے کم کیتے جیہناں دی بڑی لوڑ سی۔ ''پنجابی ساہت اکیڈمی'' دے مقابلے، ''پنجابی بھاشا اکیڈمی'' شروع کیتی جس دی بڑی لوڑ سی کیونکہ ''ساہت اکیڈمی'' نے کدے کسے بھاشا وگیانی نوں پنجابی دا لکھاری منن بارے سوچیا ہی نہیں سی۔ گورونانک دیو یونیورسٹی دے سلیبساں وچ ڈاکٹر پوار دیاں کوششاں صدقہ بھاشا وگیان تے ویاکرن نوں مناسب تھاں دتا گیا۔ پچھوں جدوں ڈاکٹر پوار پنجابی یونیورسٹی دے

پرو۔ وائس چانسلرتوں بعد وائس چانسلر بنے تاں ایتھے وی اوہناں نوں کئی دلیرانہ قدم چکنے پئے۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں پنجاب دے نال نال یونیورسٹی وی گھنیر مسئلیاں نال گھری ہوئی سی۔ اجیہی صورت وچ یونیورسٹی دے حالات نوں سُدھارنا کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ ڈاکٹر پوار نوں کئی ان سکھاویاں صورتحال نال لڑنا پیا۔ کئی اجیہے قدم چکنے پئے جینہاں کارن اکیڈیمک سٹاف پر بندھکی عملے تے خاص کر کے طالب علماں وچ کجھ بے چینی وی ہوئی۔ پر ہن سبھ لوک محسوس کر دے ہن کہ جو کجھ کیتا گیا اوس وچوں بہت کجھ ضرور کرن والا ہی سی۔

یونیورسٹی دا موُنہہ مہاندرا سوارن لئی ڈاکٹر پوار نے خاص اپرالے کیتے سن۔ چراں توں لٹکدے آرہے اساری دے کم نیپرے چاڑھے ہن۔ یونیورسٹی دیاں سڑکاں ہن کسے وی ترقی یافتہ ملک دیاں سڑکاں دا ٹاکرا کرسکدیاں ہن۔ سینٹ ہال، سینڈیکیٹ روم، گورو گوبند سنگھ بھون ورگیاں عمارتاں دا خستہ حال فرنیچر پورے دا پورا بدل دتا ہے۔

ڈاکٹر پوار دیاں اجیہاں کامیابیاں دا اندازہ تاں پڑھے لکھے اتے اُچے عہدیاں تے بیٹھے لوک ہی لا سکدے ہن۔ پر اِک عام انسان دا ڈاکٹر پوار بارے کیہ خیال ہے ایس دا اندازہ ہیٹھ لکھے واقعے توں لایا جاسکدا ہے۔

اگست 1993 وچ ڈاکٹر پوار نے سینڈیکیٹ دی منظوری نال پنجاں عالماں نوں اجیون فیلوشپ دتی۔ مینوں عالم ہون دی غلط فہمی نہیں پر میرا نام وی ایہناں پنجاں وچ شامل سی جدوں میں اپنی گھر والی نوں ایہہ خوشبری سناوندیاں دسیا وائس چانسلر صاحب نے سانوں لائف ممبر شپ دے دتی اے'' تاں خوشی ظاہر کردیاں اوس نے جواب دتا ''بڑی مہربانی ہے وائس چانسلر صاحب دی پر مینوں تاں وائس چانسلر دا اوہ اُپکار نہیں بھُلدا جدوں ہڑاں دے دنیں اوہدی اپنی

کوٹھی پانی نال بھری ہوئی سی تے وی- سی خود گوڈے گوڈے پانی وچوں لنگھ کے ساڈا حال چال پچھن آیا سی"۔

میں ڈاکٹر پوار بارے ایہہ کجھ لائناں ایس لئی لکھیاں ہن کیونکہ ڈاکٹر پوار وی گنجی بار دا جم پل ہے۔ سانوں مان ہے گنجی بار دے اجیہے وسنیکاں تے۔ وسدی رسدی رہے گنجی بار تے اُچیاں سکراں چھوہندے رہن تے مہک ونڈ دے رہن گنجی بار دے اُجڑے وسنیک۔

گنجی بار دے جانگلی

گنجی بار دے جدی وسنیک مسلماناں نوں ساڈے لوک ''جانگلی'' کہندے سن۔ اوہناں نوں ایہہ اپادھی (جانگلی) ایس لئی نہیں سی ملی کہ اوہناں وچ جانگلی پن والے کوئی لچھن سن یاں اوہ کوئی غیر مہذب اُجڈ لوک سن۔ سگوں جانگلی اوہناں نوں ایس لئی کیہا جاندا سی کیونکہ اوہ جنگلاں وچ رہن والے تقریبن ٹپری واس رہنی والے لوک سن۔ اسیں پچھے وچار آئے ہاں کہ شبد بار دا بنیادی مطلب ہی جنگل ہے۔ ایس لئی وار دے وسنیکاں دا نام ''جانگلی'' پے گیا۔ ایہناں وچوں کئی مسلمان دریاواں دے لاگے چاگے پرانے وسدیاں پنڈاں وچ وی رہندے سن۔ پر جانگلیاں دے بھرا بھائی ہون کر کے اسیں اوہناں نوں وی جانگلی ہی کہندے ساں۔

ایہہ جانگلی بڑے سدھے سادے صاف دل، ملنسار تے صبر سنتوکھ والے لوک سن۔ اپنے وت مطابق پروہنچاری کرنا ایہناں دا سبھا بنیا ہویا سی۔ جس نال متر تا ہو جاوے اوس لئی سبھ کجھ وار دین لئی حاضر سن۔ ایہناں دی برادری ساڈے دیش دیاں پرانیاں روائتاں مطابق چل رہی سی۔ ساکاداری دیاں ساریاں ذمہ داریاں نبھاونا ایہناں دا دھرم سی۔ ساک ایہہ نزدیکی رشتے داراں وچ کردے سن۔ چاچے دی دھی اُتے پہلا حق سمجھیا جاندا سی۔ جے کوئی چاچا اپنے بھتیجے نوں اپنی دھی نہ دینا چاہوے تاں سمجھیا جاندا سی کہ بھتیجا نااہل نوجوان ہے تے یاں پھیر چاچا برادری وچ رہن جوگ نہیں۔

ایہناں دی رہنی بڑی سادہ سی۔ عام طور تے جنگلاں وچ گھمدے رہندے سن جتھے کتے پانی مل جاوے اوتھے جھگیاں پالیندیاں۔ ایہناں دا سازو سامان ہوندا سی کجھ مٹی دے بھانڈے جیہناں نوں ایہہ ''تھاں'' کہندے سن۔ کھجور دے پتیاں دیاں بنیاں پچھیاں یاں چھکو، کجھ سیال وچ ورتن والے جُلے تے کجھ لوڑ والے سند۔ ایہناں دی جائداد ہوندی سی بکریاں، بھیڈاں تے اُوٹھ۔ ایہہ پسو جنگلاں وچ چر کے پلدے سن۔ بکریاں، بھیڈاں دی اُن ویچ کے یاں گوشت واسطے بکرے چھترے ویچ کے گھر دا کم چلاون لئی چار پیسے وٹ لیندے سن۔ دُدھ، گھیو تے گوشت ایہناں دی عام خوراک سی۔ ایس لئی ایہہ چنگے قد آور جوان ہوندے سن۔ سارا سارا دن اجڑاں دے پچھے پھردے رہن کر کے ایہناں دے سریر چنگے کمائے ہوئے ہوندے سن۔ لمے لمے پینڈے کرنا ایہناں دا سبھا بنیا ہویا سی کیونکہ ایہناں دیاں بہکاں کافی دور دور ہوندیاں سن۔ گھر دیاں لوڑاں خریدن لئی وی ایہناں نوں لمیاں منزلاں مارنیاں پیندیاں سن۔

اوٹھاں والیاں نوں ''ڈکھنے'' کیہا جاندا سی۔ ایہہ وپاریاں دا سامان اوٹھاں تے لد کے اِک تھاں توں دوجی تھاں لے جاندے سن۔ پرانے بزرگ ''ڈکھنے'' دسدے ہوندے سن کہ اپنی جوانی سمیں اوہ ملتان توں لاہور یاں ملتان توں دلی تک وی جاندے رہے سن۔ ایہہ ''ڈکھنے'' عام طور تے اوٹھاں دیاں لمیاں قطاراں لے کے ٹُردے سن۔ اِک اُوٹھ دی مہار اگلے اُوٹھ دے پچھلے پاسے بدھی ہوندی سی۔ ایس طرح ایہہ اُوٹھ اِک لمی پال وچ چلدے سن۔ اک ڈکھنا موہرلے اُوٹھ اُتے بیٹھا ہوندا سی۔ اِک سبھ توں پچھلے اوٹھ اتے باقی جنے ہون اوہ وچالے والے اوٹھاں اُتے ہوندے سن۔ سفر عام طور تے رات نوں کردے سن۔ ایس لئی واری واری اِک جنا جاگدا رہندا سی تے گیت گاوندا رہندا سی۔ ملتانی بولی

وچ گیت نوں ''ڈھولے'' آکھیا جاندا ہے۔ پچھلے سمیں وچ ڈکھیاں دیاں ڈھولیاں نوں وی ''ڈکھنے'' ہی کیہا جاندا سی۔ شاید ایسے نام توں ہی گورو ارجن دیو جی نے اپنی ملتانی بھاشا وچ رچی بانی دا نام ''ڈکھنے'' رکھیا ہے۔

جانگلیاں دے ڈھولے بڑے پیارے تے مٹھے گیت ہوندے سن۔ شاید ایہہ کہنا غلط نہ ہووے کہ ملتانی جھاگی دے ڈھولیاں دے مقابلے دے لوک گیت ہور کسے زبان وچ نہیں ملدے۔ میلیاں، مشاہدیاں تے ڈھولے گاؤن والیاں دے پڑ بھجدے سن۔ شاعر لوک واری واری اُٹھ کے ڈھولے سناوندے سن۔ سنن والے واہ واہ کر اُٹھدے سن۔ باراں دے ڈھولیاں دا اِک خاص گُن ایہہ سی کہ ایہناں وچ سدا چارتوں گریاں ہوئیاں یاں فحاشی دے زمرے وچ آون والا کوئی نشان نہیں سی ہوندا۔

جھومر تے لڈی ایہناں دے مشہور لوک ناچ سن پر ایہناں دا اظہار کیتے میلیاں یاں ویاہ شادیاں تے ہی ہوندا سی۔ جھومر نال خاص قسم دے گیت (ڈھولے) گائے جاندے سن۔ مثال ویکھی جاوے:

میں جو تینوں آکھیا
ماہی تھل وچ بنگلہ پوا بھلا
نکیاں نکیاں باریاں
ماہی پچھوں دی لگے ہوا بھلا
میں جو تینوں آکھیا
ماہی تھل وچ کھوہا لوا بھلا
ڈاچیاں تاں پانی پی گئیاں
ماہی تیڈے تاں اپنی دُعا بھلا

جانگلیاں دی سبھ توں مشہور کھیڈ سی ''پیڑ دھودا''۔ ایہہ کھیڈ ساڈی پرانی ''سونجی'' نال ملدی جلدی سی تے ایس لئی جانگلیاں وچ بڑا جوش ہوندا سی۔ ''پیڑ دھودے'' دے مقابلے دی تاریخ کافی سماں پہلاں مقرر کر لئی جاندی سی تے سارے علاقے نوں خبر کر دتی جاندی سی۔ ایس نوں ''کھیڈ پونی'' کہیا جاندا سی۔ ''کھیڈ پون'' والے دیہاڑے مقرر کیتے تھاں اُتے لوک اکٹھے ہو جاندے سن۔ وچالے بڑا کھلا پڑ رکھیا جاندا سی تے چوفیرے دُور دُور توں آئے تماشبین کھڑے ہوندے سن۔ جیہڑے لوک اوٹھاں تے چڑھ کے آوندے سن اوہ اوٹھاں تے بیٹھے ہی ویکھدے سن۔ مقابلے والیاں ٹیماں پڑ دے مخالف پاسیاں تے کھڑیاں ہوندیاں سن۔ اِک ٹیم دے دو گھبرو نکلدے سن تے مخالف ٹیم دا اِک ایہہ گلوں ننگے ہوندے سن۔ تیڑ عام طور تے لانگڑ کڈھی چادر ہوندی سی جس نوں ایہہ مجھلی آکھدے سن۔ سر تے تقریبن ڈھائی گز دا پٹکا جس دے سر دوالے تن ول آوندے سن۔ پڑ وچ اترن والے گھبرواں دے سر تے پٹکا ضرور ہوندا سی۔ بھاویں ایہہ پٹکا چھیتی ہی ڈِگ پیندا سی۔ ایہہ گھبرو ''یا علی'' دا نعرہ لا کے پڑ وچ اُتردے سن۔ جیہڑا اکلا ہوندا سی اوس دی کوشش ہوندی سی کہ دونہہ مخالف جواناں نوں تن دھپے مار کے بچ کے نکل جاوے۔ دونہہ وچوں ہر اِک نوں اک دھپہ ضرور وجنا چاہیدا سی۔ دوجیاں دونہہ نے دھپہ مارن والے نوں پھڑنا ہوندا سی۔ پر انجیہے جیتو میں بہت گھٹ ویکھے۔ کدے کوئی ورلا ہی جوان جیتو سدھ ہوندا سی تے جت ہار دا فیصلہ ایہناں دھپہ مارن والے جوان دی جت دے ادھار تے ہی ہوندا سی۔

وینی پھڑنا اِک ہور زور ازمائی دا مقابلہ سی۔ ایس نوں جانگلی ''گھتنی بنپا'' کہندے سن۔ کِتے کِتے گھلن والے گبھرو جانگلی وی نکل آوندے سن پر بہت گھٹ۔

بار دے جانگلی شراب بالکل نہیں سن پیندے۔ روزے، نماز دے پکے سن۔ پر تعصبی بالکل نہیں سن۔ ساڈے نال اوہناں دے بڑے چنگے تعلقات رہے۔ جدوں اسیں اوتھے گئے اودوں اوہناں نے ساڈی بڑی مدد کیتی تے جدوں اسیں اوتھوں نکلن لگے اوہناں نے سانوں رورو کے توریا۔

چوری کرنا جانگلیاں لئی اِک کسب سی۔ کئی قبیلے ایجھے وی سن جیہناں وچ اِک عجیب رواج سی۔ جدوں تک منڈا کوئی چوری کر کے نہ لیاوے اونا چر اوہ سر تے پٹکا نہیں سی بنھ سکدا۔ پر ساڈے لاگے چاگے دے جانگلیاں وچ چوری دی وبا دے نشان سانوں گھٹ ہی نظر آئے۔ چھبیاں ورہیاں دے سمیں وچ صرف دو چوریاں ہوئیاں۔ اِک واری بابے دالے دی ہٹی سنھ لا کے بھنی تے دوجی وار حولدار کیسر سنگھ دی جوگ چرائی گئی۔ اصل وچ جانگلی ودھیرے مال ڈنگر دی چوری ہی کردے سن۔ جدوں حولدار کیسر سنگھ دے بلد چرائے گئے۔ کھوجی جانگلی تیہہ کوہ بلداں دا تے چوردا کُھرا کڈھدے ٹھیک ٹکانے تے جا پُجے۔ جدوں کھرا کسے پنڈ وچ جا وڑے تاں پنڈ والیاں دا فرض سی کہ یاں مال دین یاں پھیر کھرا پنڈ وچوں باہر جاندا وکھاؤن۔ حولدار کیسر سنگھ دے بلد چراؤن والے نے بڑی دلیری نال منیا کہ ''چوری میں کیتی ہے'' اوس نے پورے ویروے دِتے کہ ''میں کنج بلد چُرا کے لیایا ہاں۔ اوس نے بلداں دی جوگ اگے اِک مسلمان مہر نوں دتی سی۔ جیہڑا رسا لیندا سی۔ افسوس کہ واہر نال گئے ساڈے اپنے آگو ایماندار سدھ نہ ہوئے تے حولدار دے بلد نہ مُڑے۔

کھیتی کرن دا جانگلیاں نوں چج نہیں سی۔ ایہہ کِتا اوہناں ساڈے لوکاں توں ہی سکھیا۔ پھیر وی لما سماں ساڈے نال رہن پچھوں وی اوہ کھیتی وچ ساڈے لوکاں جنے کامیاب نہ ہوئے۔ جانگلیاں دا ورتوں ویہار، لین دین سبھ زبانی ہوندا

سی، کوئی لکھت پڑھت نہیں سی ہوندی۔ جھگڑیاں، شکائتاں، دواداں دے فیصلے پنچائت کردی سی۔ کچھڑیاں وچ ایہہ لوک نہیں سن جاندے۔

جانگلی پڑھے لکھے گھٹ ہی ہوندے سن۔ کوئی ورلا، وانجھا منڈا (یاں کڑی) پنڈ دے مولوی توں قرآن شریف پڑھن دا کجھ ابھیاس کرلیندا سی۔ ایہہ اَن پڑھ تے سادمرادے لوک اپنی پرانی رہنی نوں سنبھالی آرہے سن اتے اوہناں نوں اپنے ایس ''سبھیاچار'' اُتے فخر سی۔

گنجی بار دی ویونت بندی

گنجی بار بارے یاں پنجاب دی کسے وی بار بارے لکھدیاں ایہناں باراں دی ڈول جگت دا ذکر کرنا بڑا ضروری جاپدا ہے۔ بار دے چکاں (پنڈاں) دی ویونت بندی تاں سنسار دے کسے وی دیش دے پنڈاں لئی ماڈل پیش کر دی سی۔ میں دھنوادی ہاں اپنے متر ڈاکٹر پرکاش سنگھ جموں دا جہناں نے مینوں بار دا مہاندرا اگھاڑن والے ایس پکھ سبندھی تفصیل نال لکھن دی پریرنا دتی۔ ڈاکٹر جموں خود ساندل بار دے پرانے وسنیک ہن۔ پنجاب دیاں ساریاں باراں دے پنڈاں دی ویونت بندی تقریبن اکو جیہی سی پر میں ایتھے گنجی بار دے پنڈاں دی روپ ریکھا ہی پیش کراں گا کیونکہ اوہناں بارے مینوں ذاتی جانکاری ہے۔

گنجی بار (بلکہ کسے وی بار) دے پنڈاں وچ گلیاں نہیں سن ہوندیاں سگوں کھلیاں سڑکاں ہوندیاں سن۔ ایہہ سڑکاں اینیاں چوڑیاں ہوندیاں سن کہ لدے لدائے دو گڈے آسانی سال اِکو ویلے لنگھ جاندے سن۔ ساریاں سڑکاں دی چوڑائی برابر ہوندی سی۔ پنڈ دیاں دو مکھ سڑکاں اک دوجی نوں نوے ڈگری دے درجے تے کٹدیاں ہوئیاں چونہہ پاسیں پنڈ دی حد تک پہنچدیاں سن۔ جتھے ایہہ سڑکاں کٹدیاں سن اوہ پنڈ دا وڈا چوک ہوندا سی جس وچ پنڈ دا ساجھا کھوہ ہوندا سی۔ ایس چوک دیاں چونہہ نکراں وچوں ہر اِک تے دو دو دوکاناں ہوندیاں سن۔ وڈی دوکان اِک کنال دی تے چھوٹی ادھی کنال دی۔ ادھی ادھی کنال دیاں دو دوکاناں بناؤن نال چک بڑا کھلا رہ جاندا سی۔ ایہناں وچوں اِک وڈی دوکان

والی تھاں تے گوردوارہ، مسجد وغیرہ دھرم ستھان بنا لیا جاندا سی۔ تے اک ہور دوکان عام پنڈاں وچ پٹوار خانیاں ڈیرا بناؤن لئی رکھی جاندی سی۔

دوکاناں توں اگے سڑکاں تے دونہہ پاسیں رہائشی احاطے ہوندے سن۔ ''حاطہ'' مول عربی لفظ ''احاطہ'' دا بول چال وچ ورتیا جان والا روپ سی۔ ہر حاطہ دو کنال دا ہوندا سی۔ انتے کنال اودھر 605 ورگ گز دی رکھی جاندی سی۔ جنے کسے شخص دے مربعے ہون اونے ہی اوس نوں حاطے ملدے سن۔ پر گھوڑی پال تے لمبرداری دے مربعیاں لئی حاطے نہیں سن دتے جاندے۔ وچکارلیاں سڑکاں دے دوولی بنے حاطیاں دے پچھواڑے حاطیاں دی دوجی لائن چلدی سی تے ایہناں حاطیاں دے ساہمنے پھیر سڑکاں ہوندیاں سن۔ ہر سڑک دوجی سڑک نوں نوے درجے دی کون بناوندی ملدی سی۔ انج پنڈ دیاں ساریاں سڑکاں بالکل سدھیاں ہوندیاں سن تے حاطے ٹھیک اِک لائن وچ ہوندے سن۔ ہر پنڈ دے حاطیاں دے اپنے نمبر ہوندے سن جو اک خاص ترتیب نال دتے جاندے سن۔ کمیاں دے حاطے اِک باہی تے وکھری لائن وچ ہوندے سن۔ ہر کمی نوں ادھا حاطہ دتا جاندا سی۔

ہر پنڈ دے چوفیرے کھلی چراند چھڈی جاندی سی جس نوں گنجی بار وچ چراگا (پلنگ) کیہا جاندا سی پر ساندل بار وچوں آئے اِک عالم نے دسیا کہ اودھر ایہہ ناؤں استری لنگ لئی ورتیا جاندا سی۔ ایسے چراگے وچ ہوندیاں سن پنڈ دیاں دو یاں ودھیرے ڈھکیاں۔ جے پنڈ وچ کوئی سکول ہووے یاں سرکاری ڈسپنسری ہووے تاں اوہ وی چراگے وچ ہی ہوندی سی۔ ساڈے پنڈ دا سوں والا تھاں تے چراگا ملا کے کل چار مربعے (اک سو ایکڑ) رقبہ سی۔ نال لگدے ہورناں پنڈاں وچ وی تقریبن ایہو حالت سی۔

حاطے کیونکہ کافی کھلے ہوندے سن ایس لئی مال ڈنگر وی حاطیاں وچ ہی رکھیا جاندا سی۔ حاطے دے اک پاسے رہائشی مکان ہوندے سن تے دوجے پاسے ڈنگراں دیاں کھرلیاں کوانا۔ سیال نوں ڈنگر بنھن لئی کڑھ وغیرہ۔ ڈیوڑیاں بناؤن دا خاص رواج نہیں سی۔ پر بیٹھک تقریبن ہر گھر وچ ہوندی سی۔ چبارے اُسارن دا زیادہ شوق نہیں سی کیونکہ ملتان دی گرمی وچ چبارے بہت تپ جاندے سن۔ گنجی بار وچ مینہ بہت گھٹ پیندا سی ایس لئی چھتی ہوئی رسوئی بناؤن دی لوڑ نہیں سی پیندی۔ چلہا چونکا وسوں والے کمرے دے نال لگدا ان چھتیا ہی ہوندا سی۔ پھیر وی کئیاں گھراں نے رسوئیاں بنالئیاں سن۔

پچھے دسیا جا چکا ہے کہ جہڑے کوٹھے شروع وچ چھتے سن اوہناں وچ کھڑکیاں باریاں بالکل نہیں سن۔ پر مگروں اُسارے مکان چنگی ویونت نال بنائے گئے سن۔ ہر کمرے وچ کھڑکیاں روشندان ہوندے سن۔ وڈے کمریاں نوں دو دو دروازے رکھے جاندے سن۔ چھتاں ہن چیل یاں بیار دے شہتیراں اُتے بالے پا کے ایہناں اُتے ٹائیلاں بیڑ کے پائیاں جان لگ پئیاں سن۔ گارڈر دی ورتوں وچ آ گئے سن۔ پکے مکان حالے بہت گھٹ لوکاں نے بنائے سن۔ نہ ہی پکے مکاناں دی خاص لوڑ سی۔ کیونکہ بارش بہت گھٹ ہوندی سی۔ اُنج پکے مکان گرمیاں وچ تپ جاندے سن۔ گنجی بار دے گھر اوس علاقے دیاں اتے اوس سمیں دیاں لوڑاں مطابق بڑے سوہنے تے صاف ستھرے ہوندے سن۔ پتہ لگا ہے ساڈے پچھوں اوہناں گھراں دی پہلی والی دِکھ نہیں رہ سکی۔ کیونکہ اِک اِک حاطے وچ ایدھروں گئے مسلماناں دے تن تن چار چار ٹبر بیٹھے ہن۔

مربعیاں دی ویونت بندی وی بڑے سچجے ڈھنگ نال کیتی گئی سی۔ پنڈ دی کھیتی والی زمین دے ادھار تے ہر پنڈ نوں دو یاں تن موگھے پیندے سن۔

موگھے لئی بنائی گئی کھال دے دوہیں پاسیں مربعے ہوندے سن۔ مربعیاں دے وی نمبر سن جو اِک مقررہ ترتیب دے مطابق ہوندے سن۔ میں اج اوس ترتیب بارے صحیح جانکاری نہیں دے سکدا کیونکہ ہن مینوں مربعیاں دے نمبر ہی یاد نہیں رہے۔ اینا یاد ہے کہ ساڈے پنڈ دے سارے مربعے آباد نہیں سن ہوئے اتے غیر آباد مربعیاں دے نمبر 1 توں 10 یاں 15 تک سن۔ ایہہ پنڈ توں بہت دور خانیوال دے راہ وچ پیندے سن۔ ہر پنڈ وچ اِک مربع کمیاں لئی ہوندا سی پر کمی نوں دو کلے زمین دتی جاندی سی۔ نمبردار نوں پنجوترے توں علاوہ ادھا مربع زمین دتی جاندی سی۔ ہر مربعے دے کلیاں (ایکڑاں) دے وی نمبر ہوندے سن جو اِک بانھویں سکیم مطابق دتے جاندے سن۔

ہر مربعے لئی پہنچ سڑک ہوندی سی۔ ایہہ سڑکاں وی بالکل سدھیاں ہوندیاں سن تے اینیاں چوڑیاں ہوندیاں سن کہ آہمو ساہمنے آوندے دو گڈے آرام نال لنگھ جاندے سن۔ پنڈاں نوں آپس وچ جوڑن والیاں سڑکاں کجھ ہور کھلیاں ہوندیاں سن۔ ایہناں ساریاں سڑکاں وچوں دی جتھے کِتے کوئی کھال یاں راجواہا لنگھدا اسی اوتھے پکی پلی بنائی ہوندی سی۔

گنجی بار وچ پکیاں سڑکاں بہت گھٹ سن۔ تھانہ میاں چنوں دے سارے علاقے وچ کوئی اِک وی پکی سڑک نہیں سی۔ ایس لحاظ نال نیلی بار ساتھوں بہت اگے سی۔ اودھر مربعیاں دی الاٹ منٹ توں پہلاں ہی پکیاں سڑکاں بنا دتیاں گئیاں سن۔ ایس بار دے کجھ علاقے وچ تاں پکیاں سڑکاں دا جال وچھیا ہویا سی۔ دسیا جاندا ہے کہ برٹش سرکار ایس علاقے وچ انگریز زمینداراں نوں وڈے وڈے فارم دینا چاہوندی سی۔ پر ملتان دی گرمی کر کے اتے علاقے دی جغرافیائی صورت کر کے کوئی انگریز ایتھے وسن لئی تیار نہ ہویا۔

ایس لئی زمین پنجابی زمینداراں نوں دے دتی گئی۔ شاید ایہہ گل ٹھیک ہووے پر میں ایس دی کتوں تائید نہ کرواسکیا۔

گنجی بار دے چکاں دے نمبر وی اِک مقررہ سکیم دے مطابق لائے گئے سن۔ پچھے دس آئے ہاں کہ نہر "لوئر باری دوآب" وچوں نکلن والے ہر مکھ راجواہے دے چکاں دے نمبراں دی اپنی لڑی ہوندی سی۔ مثال لئی ساڈے راجواہے 15۔ایل دے کھبے پاسے ول پہلے چک دا نمبر اک سی اتے کھبے بنے دے چکاں دے نمبر اک توں 77 تک چلدے سن۔ چک نمبر 77 راجواہے 15۔ایل دے کھبے پاسے دا اخیری چک سی۔ اوس توں اگلا چک 78 راجواہے دے سجے پاسے پیندا سی تے ہن 78 توں اگلے چک 79، 80، 81 وغیرہ سجے پاسے آوندے سن تے ایہہ لڑی ہن پچھلے پاسے (راجواہے دے مڈھ) ول نوں چلدی سی۔ میاں چنوں دے کول چک نمبر 115 آوندا سی۔ پر 15۔ ایل اوس توں کوئی دس میل پچھے نکلدا سی۔ مینوں پتہ نہیں کہ اخیری چک دا نمبر کیہہ سی؟

باراں وچ وسائے گئے نویں شہراں تے قصبیاں دی ویونت بندی وی بڑے سوچویں ڈھنگ نال کیتی گئی سی۔ ساندل بار دا مشہور شہر لائل پور (ہن فیصل آباد) تاں دنیا بھر وچ اِک آدرش شہر سی۔ ایس دے وچالے کھلا چونک سی جس وچ گھنٹہ گھر اُساریا گیا سی۔ ایس چونک چوں اٹھاں پاسیاں ول اٹھ سڑکاں نکلدیاں سن جیہناں دے دوہیں پاسیں دوکاناں بنیاں ہویاں سن۔ ایہناں ساریاں سڑکاں دے ڈیزائن اکو جیہے سن۔ کئی واری مرکزی چونک وچوں مڑدیاں بھلیکھے نال غلط بازار وچ جاوڑی دا سی۔ گنجی بار وچ وسائے گئے نویں شہراں وچوں کوئی وی لائل پور دے نمونے اُتے نہیں سی بنایا گیا۔ پھیر وی ایہناں شہراں تے قصبیاں دی روپ ریکھا بڑی سچی سی۔ میرے ساہمنے ایس سمیں اپنے شہر

خانیوال دا ڈھانچہ ہے۔ ایس شہر دے وچالے دی دو وڈیاں سڑکاں اک دوجی نوں کٹدیاں لنگھدیاں سن۔ ایہناں وچوں اِک سڑک دے اِک پاسے رہائشی مکان سن دوجے پاسے پارک، ادارے۔ شہر دے سبھ توں وڈے بازار دا نام ''گوردوارہ بازار'' سی کیونکہ اسے دے اِک سرے اُتے شہر دا وڈا گوردوارہ سی۔ دوجا مشہور بازار سی ''کچہری بازار'' تے تیجا سبھ توں پرانا سی گورونانک بازار۔ ملتان، جھنگ، لائل پور ولدے تقریبن سارے ہندو سہج دھاری سکھ تے نت نیم نال گوردوارے جاندے سن۔ خانیوال دیاں کچہریاں، ٹھانہ تے سرکاری دفتر شہر توں باہر سن۔ کچہریاں توں ہور اگے سی گورنمنٹ ہائی سکول۔ ایس دے ساہمنے پینڈیاں سن ''سول لائنز'' جیہناں وچ وڈے وڈے افسر تے امیر لوکاں دیاں کوٹھیاں سن۔ ''سول لائنز'' دے تے شہر دے وچالے پچھوں آکے خالصہ ہائی سکول اُساریا گیا سی جتھوں میں میٹرک پاس کیتا۔ گنجی بار دے ساریاں شہراں دا نقشہ تقریبن ایہو جیہا ہی سی۔ لاہور تے ملتان ول نوں جاندیاں راہ وچ آوندے کجھ ہور شہر سن۔ منٹگمری، اوکاڑا، چیچا وطنی، میاں چنوں ایس توں اگے پینڈا سی خانیوال تے پھیر ملتان۔ ایہہ سارے شہریاں قصبے لاہور توں کراچی جان والی ریلوے لائن تے آوندے سن۔ جنکشن ایہناں وچوں اکلا خانیوال سی۔ ملتان تے منٹگمری ضلع ہیڈکوارٹر سن پر جنکشن نہیں سن۔ خانیوال توں لاہور کراچی لائن توں علاوہ اِک پاسے لائل پور نوں ریلوے لائن جاندی سی تے دوجے پاسے جہانیاں، وہاڑی، پاکپتن ہو کے رائے ونڈ پہنچدی سی۔ ایتھوں اِک لائن سجے ہتھ ستلج پار کر کے فیروز پور پہنچدی سی دوجی لاہور نوں جاندی سی۔

ایہناں ساریاں شہراں، قصبیاں وچ کپاہ دے کارخانے سن جیہناں وچ کپاہ (نرما) ویلی جاندی سی۔ تے رُوں دیاں گنڈھاں بنھ کے کراچی بندرگاہ تے

پہنچائیاں جاندیاں سن۔ میں بارتوں جنوری 1944 وچ چلا گیا ساں اج پنجاہ سال پچھوں لکھدیاں یادنہیں آرہیا کہ ساڈے علاقے دے شہراں وچ کنے کارخانے سن۔ خانیوال وچ پنج یاں چھ کارخانے سن تے میاں چنوں وچ شاید چار سن۔

پینڈو علاقے وچوں شہراں تے ریلوے سٹیشناں نوں جان لئی سڑکاں بنائیاں گئیاں سن۔ ایہہ سڑکاں بڑیاں کھلیاں سن۔ تے ایہناں دے دونہہ پاسیں رکھ لائے گئے سن۔ عام طور تے ٹاہلی دے رُکھ۔ ساڈے علاقے وچ منتھلا بنگلہ توں سڑک نکلدی سی۔ اگے چک 78 الف کول ایس وچوں خانیوال نوں جان والی سڑک وکھ ہو جاندی سی جو کوئی دو میل اگے کیر وچ پنج کے 78 ب کول ختم ہو جاندی سی۔ مُول سڑک دیاں ساڈے پنڈ لاگے پھیر دو برانچاں بندیاں سن۔ اک ریلوے سٹیشن خانیوال (پیرانوالہ) نوں جان والی تے دوجی کچا کھوہ نوں جان والی۔ ایہہ وی چک 80 لنگھ کے کیر وچ ختم ہو جاندیاں سن۔ انج سڑکاں صرف آباد علاقے وچ ہی سن۔ کیر تے غیر آباد علاقے وچ سڑکاں نہیں سن بنائیاں گئیاں۔ دوجے پاسے چھب بنگلےتوں شروع ہون والی سڑک اِک پاسے کچے کھوہ نوں جاندی سی دوجے بنے نیلی بار وچ وہاڑی نوں۔

سڑکاں ساریاں کچیاں سن ایتھے تک کہ ریلوے اسٹیشن دے نال نال لاہورتوں ملتان جاندی سڑک وی ساڈے علاقے وچ کچی سی۔ منٹگمری کول جا کے ایہہ پکی ہو جاندی سی۔ لاہورتوں ملتان جان والی شیر شاہ سُوری دی بنائی سڑک ساتھوں دور پیندی سی۔ ایہہ راوی دے نیڑے پیندے پرانے آباد علاقے وچوں دی لنگھدی سی۔ گنجی بار دا بہت تھوڑا حصہ ایس سڑک اتے آوندا سی۔ ایسے سڑک دے کنڈھے اُتے وسدا ہے تلنبہ شہر جتھے شیر شاہ سوُری دا بنایا اک قلعہ وی ہے۔

ایسے سڑک اُتے تلنبے توں کوئی 14 میل ملتان والے پاسے ہے مخدوم پورہ جو ٹجن ٹھگ دا ٹِکانا سی۔ اج کل ایہہ خانیوال۔لائل پور ریلوے لائن دا اک سٹیشن ہے۔ پرانے سمیں ایہہ لاہور۔ملتان جان والے اتے دلی توں ساندل بار جان والے قافلیاں دے راستے دوراہا سی۔ پرانا راہ سی دلی حصار، ابروہ، پاک پٹن تے مخدوم پور دا چوراہا۔اگے راوی لنگھ کے ساندل بار دے پرانے شہر

ایہہ ہے گنجی بار دے پنڈاں تے شہراں دی اتے گنجی بار دے علاقے دی ویونت بندی بارے موٹی موٹی جانکاری۔ ودھیرے ویروے دین دی لوڑ نہیں جاپدی۔

گنجی بار کیویں اُجڑی

میں جنوری 1944 وچ فوج وچ بھرتی ہویا ساں تے 1947 دے شروع تک کدے ٹبر نال نہیں ساں ملیا۔ میں اودوں جبل پور ساں۔ میں اپنے بچے لین بار وچ اپنے پنڈ گیا۔ ایس توں پہلاں مارچ 1947 وچ پوٹھوہار دے علاقے دیاں گڑ بڑاں ہو چکیاں سن۔ ایہناں گڑ بڑاں وچ پوٹھوہار دے انیکاں ہندو سکھ مارے گئے سن۔ ایتھوں تک کہ ایس علاقے دے سارے ہندو سکھ اپنے جدی گھر چھڈ کے پوربی پنجاب وچ یاں اگے ہندوستان دے جیہڑے وی علاقے وچ کسے نوں ٹکانہ ملیا پہنچ گئے سن۔ ایہناں گڑ بڑاں دا اثر ملتان دے ضلعے وچ وی پیا سی۔ سکھاں دے پنڈاں لاگے تاں کوئی چھیڑ خانی نہیں سی ہوئی۔ پر ساڈیاں علاقیاں توں دُور مسلمانان دے پنڈاں وچ وسدے ہندو دکانداراں دی کافی لٹ مار ہوئی سی۔ ایس دے ردِ عمل وجوں ہن ماجھے، مالوے، دوآبے وچ سکھ بھڑکے ہوئے سن اتے وارداتاں وی شروع ہو چکیاں سن۔

جدوں میں اپنے پنڈ پجا تاں ماحول کجھ سہم والا ضرور سی پر لوکاں دے حوصلے بلند سن۔ کسے گڑ بڑ دا ٹاکرا کرن لئی اوہ پوری طرح تیار سن۔ اوہناں نے دیسی بمب تے نلکیاں دیاں نالاں نال توپاں ورگے ہتھیار وی بنائے ہوئے سن۔ ایس سمیں تک پاکستان بننا تاں یقینی ہو چکا سی پر اوس دی حد کتھوں تک ہووے گی ایہہ کسے نوں کوئی پتہ نہیں سی۔ سوجھوان لوکاں دا ایہہ اندازہ سی کہ پاکستان دی حد راوی توں اگے نہیں آسکدی۔ ایہہ وی سوچیا جا رہیا سی کہ جے ساڈا علاقہ وی

پاکستان وچ آجاوے تاں کیہ آخر آگئی۔ راج بدل دے رہے ہن۔ کدے کسے نے اپنے جدّی گھر وی چھڈے ہن؟ اپنے ٹکانیاں تے ڈٹے رہن دا لوکاں دا وشواس اینا مضبوط سی کہ پنڈ دے جیہڑے دو معتبر آدمی اپنے ٹبر اپنے پچھلے پنڈاں وچ چھڈ گئے سن پنڈ دی پنچائت نے اوہناں نوں اپنے ٹبر لیاؤن لئی بھیجیا۔ میں وی پنڈ والیاں نوں ایہو رائے دتی کہ گھر نہ چھڈو۔ جے اسیں پاکستان وچ وی آجائیے پھیر وی ایتھے ای وساں گے۔

میں اپنے بچے لے کے آگیا پر میں گھروں بہت تھوڑا سامان نال لیا تاں جو لوکاں نوں ایہ نہ جاپے کہ میں اپنے ٹبر تے مال اسباب لے جا رہیا ہاں تے لوکاں نوں پنڈ وچ ڈٹے رہن دا پرچار کر رہیا ہاں۔ ایتھے تک کہ میں سیال دے بسترے وی نال نہ چکے۔

انت پاکستان دا اعلان ہوگیا اتے حد اوتھے بنی جتھے دا کدے کسے ہندو، سکھ نے قیاس وی نہیں سی کیتا۔ سکھاں دے دل پہلاں ہی ولوندھرے ہوئے سن۔ ہن اوہ جنگل دی اگ وانگ بھڑک اُٹھے، ماجھے، مالوے، دوآبے وچ مسلماناں دا قتل عام شروع ہوگیا۔ اودھر پاکستان وچ آئے علاقیاں اندر ہندو، سکھاں نوں مارچین لگ پئے۔ پوری وسوں دی مکمل ادلا بدلی توں علاوہ ہور کوئی چارا نہ رہ گیا۔ دونہہ پاسیں خونخوار جنونیاں دا راج سی۔ ہر تھاں تلوار، چھریاں، بندوقاں چل رہیاں سن۔ کوئی گورنمنٹ نہیں سی، کوئی قانون نہیں سی، کسے دی کتے کوئی شنوائی نہیں سی۔ لوگ جیوں رہے سن رب دے آسرے یاں اپنے بازو دے زور دے سہارے۔ ریل، ڈاک، تار سبھ ٹھپ۔ پنجاب وچوں نکلن والے اخبار وی تقریبن بند سن۔ دُور دراز دے علاقیاں وچوں خبراں کون پُچا سکدا سی؟ ڈپٹی کمشنراں، کمشنراں تے گورنر تک نوں پتہ نہیں سی کہ کتھے کیہ ہو رہیا اے۔ پلس

راہیں پہنچیاں ادھ پچدھیاں خبراں ریڈیو والیاں نوں ملدیاں سن۔ ایہو خبراں پنجاب توں باہر دے اخباراں نوں پہنچدیاں سن۔ اسیں دور دور بیٹھے ایہو ریڈیو توں نشر ہوندیاں خبراں سندے ساں۔ خبراں تے کوئی سنسر نہیں سی۔ مار، دھاڑ، قتل وغارت دیاں جو خبراں لاہور تک پہنچدیاں سن سبھ ریڈیو توں نشر کر دتیاں جاندیاں اتے ایہہ خبراں بڑیاں ہولناک ہوندیاں سن۔ خون خرابہ، تباہی، بربادی دونہہ پاسیں بری طرح ہو رہی سی۔ اجیہے حالات وچ مینوں کوئی آس نہیں سی کہ ساڈے پنڈ بچ کے نکل سکن گے۔ سکھاں دے کل چھ ست پنڈ چار چوفیرے مسلمان علاقہ، اٹھاراں اٹھاراں میل تک کوئی شہر نہیں۔ اجیہے تھاں توں اجیہے حالات وچ بچ کے کیویں نکلیا جا سکدا سی؟

فوجیاں دیاں چھٹیاں بند کر دتیاں گئیاں سن۔ کجھ سکھ جوان پلٹناں وچوں اپنے ہتھیاراں سمیت بھج کے پنڈاں وچ پہنچ گئے سن تے اوہناں نے اپنے دل دی بھڑاس پوری طرح کڈھی سی۔ ایہہ وی خطرہ سی کہ سکھ پلٹناں بے قابو ہو کے پنجاب وچ نہ جا وڑن۔ ایس لئی بڑیاں پکیاں روکاں لائیاں گئیاں سن، کرڑے پربندھ کیتے گئے سن کہ دلی توں اگے پنجاب ول کوئی فوجی نہیں جا سکدا۔ لوک اپنے بچا لئی کیمپاں وچ اکٹھے ہو گئے سن۔ ساڈے علاقے دے سارے لوک ساڈے پنڈ 79 وچ آ گئے سن۔ پر اوہ اپنے گھراں دے گیڑے ماردے رہندے سن۔ ایتھے کوئی واردات نہیں ہوئی۔ میاں چنوں ول دے پنڈ چک نمبر 109 وچ کیمپ لائی بیٹھے سن۔ اوسے پنڈ وچ جتھے ساڈے ٹبر نے دس سال بتائے سن۔ ایہہ کیمپ بڑا وڈا سی اتے ایتھے کئی وارداتاں وی ہوئیاں۔ مینوں ایتھے دے سارے حالات سکھپال ویر سنگھ حسرت دے پتا سردار لال سنگھ نے جنوری 1948 وچ سنائے سن۔ پر میں سبھ کجھ بھل چکا ساں۔ پنجابی ٹریبیون وچ؛

گنجی بار بارے پڑھ کے ایس پنڈ دا وسنیک سردار وریام سنگھ دا سپتر سورا سنگھ مینوں گھر آ کے ملیا۔ ایس نے کیمپ دے حالات پھیر سنائے۔ پہلا وڈا ساکا چک 111 وچ واپریا۔ لوک پنڈ چھڈ کے کیمپ وچ آ گئے سن۔ پر بھرے بھرائے گھر ویکھن جاندے رہندے سن۔ اک دن نال لگدے عیسائیاں دے پنڈاں دے لوک پنڈ لٹن آ گئے۔ کیمپ والیاں نوں خبر پہنچ گئی۔ اوہناں ہتھیار بند گھوڑ سوار جتھا تے اِک پیدل جتھا ہر سمیں تیاری دی حالت وچ رکھیا ہویا سی۔ گھوڑا سوار جتھا گھوڑیاں دوڑا کے موقعے تے پہنچ گیا تے پُھرتی نال حملہ کر کے 11 عیسائی مار دتے۔ باقی جان بچا کے بھج گئے۔ عیسائی اینے ڈر گئے کہ اوہناں نے پلس نوں اطلاع تاں کیہ دینی سی اپنے مردے وی نہ چکے۔ جدوں دس گیاراں دناں پچھوں کیمپ والے پنڈ نوں چھڈ کے میاں چنوں کیمپ وچ جاندیاں چک نمبر 111 وچوں دی لنگھے تاں ایہہ گیاراں لاشاں اجے اوتھے ای پئیاں سن۔

دوجا واقعہ چک 105 ونجاری دا ہے۔ ایتھے گواہنڈ وچ کجھ پٹھاناں دے پنڈ سن۔ پٹھان کجھ جانگلیاں نوں نال لے کے ونجاری نوں لٹن آ گئے۔ کیمپ والیاں نے گھوڑا سوار تے پیدل دو جتھے بھیج دتے۔ ایہناں پورے جوش وچ ہلہ بول کے پٹھاناں دے پنج چھ بندے مار دتے۔ کجھ زخمی حالت وچ کماداں، چریاں وچ جا لکے تے باقی ساری دھاڑ بھج گئی۔ اک سکول ماسٹر بڑا متعصب سی۔ اوہ پاکستان بنن نال ہی ہندواں سکھاں دے خلاف مسلماناں نوں بھڑکاؤن لگ پیا سی۔ جتھے والیاں نے ایس نوں مناسب سزا دین لئی کُٹ کُٹ کے اوس دی کوئی ہڈی پسلی ثبوتی نہ رہن دتی۔ اپنے ولوں اوس نوں مار کے سٹ گئے پر اوہ بچ گیا تے اوس نے پچھوں تفتیش کرن آئی پلس نوں جتھے وچ آئے کجھ متعصب آدمیاں دے نام دے دتے۔ ایہناں وچ حسرت دے پتا سردار لال سنگھ دا ناں

وی سی۔ پُلس کیمپ وچوں چھ (یاں اٹھ) آدمی پھڑ کے لے گئی۔ سردار لال سنگھ ایس سمیں کسے طرحاں گرفتاری توں بچ گئے۔ جیہڑے پھڑے گئے سن اوہناں نے پاکستانی جیل وچ بڑے تسیہے جھلے۔ کوئی ڈیڑھ سال پچھوں ایہہ قیدیاں دے تبادلے سمیں واپس بھارت وچ پہنچے۔

ہن کیمپ والیاں نوں ایہہ خدشہ ہو گیا کہ مسلماناں دے پنڈ پاکستانی پُلس دی مدد نال کیمپ اُتے حملہ کرن گے۔ ایس لئی اوہ اک دن لوڑ والا سامان گڈیاں تے لد کے میاں چنوں پہنچ گئے۔ تے سردار اُجل سنگھ دے کپاہ دے کارخانے وچ جا کیمپ لایا۔ ایتھے وی ایہناں نوں اک وڈا معرکہ مارنا پیا۔ میاں چنوں توں کوئی دس میل دوری قصبہ تلنبہ جو مکھ روپ وچ ہندواں دا قصبہ سی تے ہندواں دی وسوں چار، پنج ہزار دے قریب ہووے گی۔ پر ایہہ لوک اینے ڈرے ہوئے سن کہ اپنے آپ میاں چنوں پہنچن دی دلیری وی نہیں سن کر رہے۔ حالانکہ تلنبے دے نیڑے وسوں سکھاں دے دو چھوٹے چھوٹے چک کافی چر پہلاں میاں چنوں پہنچ گئے سن۔ ایہناں نے کسے طرحاں میاں چنوں کیمپ دے سکھاں نوں سُنیہا بھیجیا کہ کسے طرحاں ایتھوں کڈھو۔ سردار سُچا سنگھ دے دسن مطابق کیمپ والیاں نے ہتھیار بند جتھے دے نال کوئی پنجاہ سٹھ گڈے بھیجے۔ ایہہ جتھا تلنبے دی ساری ہندو آبادی کیمپ وچ لے آیا۔

ایس کیمپ وچ لوک بڑے لمے سمیں تک رُلدے رہے ایہناں دی آخری ٹولی دسمبر 1947 دے انت وچ بھارت پہنچی۔

ساندل بار وچ ایس اُجاڑے دا سبھ توں وڈا کیمپ چوہڑکانے وچ سی۔ پروفیسر شیر سنگھ شیر تے ڈاکٹر پرکاش سنگھ جموں دوویں ایس کیمپ وچ رہے سن۔ ایہناں دے دسن مطابق کیمپ 12 مربع میل رقبے وچ پھیلیا ہویا سی۔ ساندل بار

دے پنڈاں وچ تاں کئی تھائیں بڑے ڈٹویں مقابلے ہوئے۔ دو تن پنڈاں نے تاں اپنے نالوں چھ چھ گنا ہتھیار بند ہجوم دا 24 گھنٹے (یاں ایس توں وی زیادہ سمیں تک) جاناں ہیل کے مقابلہ کیتا۔ پر ایس کیمپ وچ کوئی وڈی واردات نہیں ہوئی۔ ایس کیمپ وچ لوک کئی مہینے رُلدے رہے سی کِتے دسمبر وچ جا کے کیمپ خالی ہویا۔

ساڈے علاقے دے لوکاں نے پاکستان بنن دی خبر تاں سُن لئی سی پر ایہناں ستاں پنڈاں نوں 3 دسمبر تک کوئی خبر نہیں سی کہ باہر دُنیا وچ کیہ ہو رہیا ہے۔ ریڈیو اجے اودوں تک پنڈاں وچ پہنچیا نہیں سی تے ہور کسے طرحاں خبر ایتھے پہنچ نہیں سی سکدی۔ انج پنڈاں والے ہر واقعے دا ٹاکرا کرن لئی پوری طرحاں تیار سن۔ پرانے فوجیاں نے کسے حملے سمیں مقابلہ کرن دیاں پوری سکیماں بنائیاں ہوئیاں سن۔ ہر آدمی دی ڈیوٹی مقرر سی۔ رات نوں پنڈاں دے چونہہ پاسیں پکا پہرا لگدا سی۔ گواہنڈھی جانگلیاں نے دوستی پوری طرح نبھائی۔ اوہناں ساڈے نال کوئی ودھیکی نہیں کیتی۔ ایہہ سبھ کجھ ٹھیک سی پر ستاں پنڈاں وچوں کسے نوں کوئی پتہ نہیں سی کہ باقی پنجاب وچ کیہ کجھ واپر رہیا اے تے نہ ہی کسے نوں کدے ایہہ خیال آیا سی کہ سانوں ایہہ گھر بار چھڈنے پینے نیں۔ کوئی اپنا نت دا کار ویہار کر رہے سن۔ پٹھے مکئی وغیرہ بیجے جا رہے سن۔ نرمے دی پوری سنبھال کیتی جا رہی سی۔ چوکے چلہے لوڑ مطابق لنبے پوچے جا رہے سن۔ ہل وگ رہے سن، دِنے رات پانی دیاں واریاں سمیں سرلیاں جا رہیا سن۔ جیون بالکل عام وانگ سی۔ ایہہ کجھ 3 ستمبر 1947 تک چلدا رہیا۔ 3 ستمبر سویرے میرے بھرا جسونت سنگھ نے مکئی بیجی۔ بار وچ اسیں مکئی گھٹ ای بیجدے ساں۔ پر جاپدا ہے کہ جسونت سنگھ توں کوئی غیبی طاقت ایہہ فصل بجوا رہی سی۔ اسیں مکئی بیج کے

پاکستانیاں لئی چھڈ آئے۔ اتے سانوں ایدھر آوندیاں ہی پکی پکائی مکئی دی فصل مِل گئی۔

3 ستمبر دی رات نوں اِک بھیانک واقعہ واپریا۔ اک نویں قسم دا گھلو گھارا۔ روٹی ٹک کھا کے لوکی وکھ وکھ ٹولیاں وچ کھڑے اک دوجے توں پچھ رہے سن ''کتوں کوئی خبر آئی اے؟'' پہرے والے آپو اپنے ٹکاناں تے پہنچ گئے سن۔ چنگا ہنیرا ہو چکیا سی۔ جمعدار وزیر سنگھ دا لڑکا دوربین پھڑی اپنے چوبارے تے کھڑا سی۔ اچانک اوس نے اُچی آواز وچ دسیا۔ ''اُتّھتر ولوں دو ٹرک آ رہے نیں'' سارے دوڑ کے اوس پاسیں گئے۔ دو ٹرکاں دیاں لائٹاں صاف دس رہیاں سن۔ ایہہ ٹرک فوجی ہی ہو سکدے سن۔ تے فوج وی پاکستانی ہووے گی۔ بھارتی فوج تاں اوس سمیں تک پاکستانی علاقے وچوں جا چکی سی۔ پاکستانی فوج دے آون دا کیہ مطلب ہو سکدا سی؟ یاں تاں اوہ پہلاں سکھاں دے مرکز چک 79 نوں تباہ کر کے پھیر دوجیاں پنڈاں نوں گھیرن گے یاں پھیر سانوں ایہہ دسن آ رہے ہن کہ تسیں پاکستان دی رعایا ہو ڈرن دی لوڑ نہیں۔ اسیں تہاڈی حفاظت کراں گے۔ دوناں وچوں کوئی وی اندازہ ٹھیک ہو سکدا سی۔ خیر قیاس کاری لئی بہت سماں نہیں سی۔ چک 78 ساڈے چک توں صرف میل۔ ڈیڑھ میل دور سی۔ چھیتی ہی ایہہ گڈیاں ساڈے پنڈ دی حد وچ پہنچ گئیاں۔ ایہناں وچ اِک جیپ سی تے اک وڈا ٹرک۔ گڈیاں ساڈے بندیاں دے نیڑے آ کے رُکیاں۔ سردار وزیر سنگھ تے جمعدار نرائن سنگھ دا پتر چرن سنگھ اگے ودھے۔ جیپ دی اگلی سیٹ توں اِک فوجی باہر نکلیا۔ گڈیاں دیاں لائٹاں سدھیاں ساڈے لوکاں تے پے رہیاں سن۔ ایس لئی اوہ پچھان نہ سکے کہ باہر نکلن والا فوجی کون ہے۔ اوہ ساہمنے کھڑے نوجوان بچن سنگھ ول آیا تے اوس نوں جپھی پا کے بولیا ''بھاجی واہ گورو جی

کا خالصہ واہ گورو جی کی فتح" ساریاں دی جان وچ جان آئی۔ ایہہ فوجی کیپٹن برکت سنگھ سی۔ اوس دے نال ڈوگرا جواناں دا اِک سیکشن سی۔ اٹھ یاں دس جوان۔ کیپٹن برکت سنگھ بچن سنگھ دی بھین بی بی تارو دا دیور سی۔ بی بی تارو دا پتی سردار گیان سنگھ محکمہ نہر دے ہیڈ آفس وچ لاہور نوکر سی۔ کیپٹن برکت سنگھ دی پلٹن وی پنجاب وچ سی۔ دوہاں گورنمنٹاں ایہہ فیصلہ کیتا ہویا سی کہ سکھ رجمنٹ دی کوئی ٹکڑی پاکستانی علاقے وچ نہیں جائیگی تے بلوچ رجمنٹ بھارتی کھیتر وچ نہیں وڑے گی۔ ایس لئی برکت سنگھ ڈوگرے جوان نال لے کے آیا سی۔ بی بی تارو نے اوس نوں زور دے کے بھیجیا سی اپنے ماپیاں نوں کڈھ کے لیاؤن لئی۔ جدوں برکت سنگھ نے دسیا کہ پچھلا سارا علاقہ تاں خالی ہو چکیا ہے۔ تسیں ایتھے کیہ کردے ہو۔ تاں ایس خبر دا اثر ہیروشیما تے ڈگے ایٹم بمب نالوں گھٹ نہیں سی۔ ہیروشیما والے تاں سارے ختم ہو گئے۔ پچھے اوہناں نوں رون والا کوئی نہ رہیا۔ پر بارتوں اجڑ کے آئے لوکاں دیاں دو پیڑھیاں اج تک رو رہیاں ہن۔ اتے اگانہہ آون والے پتہ نہیں کدوں تک روندے رہن گے۔

سارے علاقے نے ایکا کیتا ہویا سی کہ اکلا ٹبر گھر چھڈ کے کوئی نہیں جائے گا جے جانا پیا تاں اکٹھے نکلاں گے۔ برکت سنگھ نوں علاقے دا ایہہ فیصلہ دس دتا گیا۔ آفرین ہے بی بی تارو تے بچن سنگھ دے پتا سردار نرائن سنگھ دے جس نے علاقے ولوں کیتے فیصلے نوں انت تک نبھایا۔ ہُن جدوں برادری ختم ہو رہی سی۔ بھائی چارے ولوں بائیکاٹ دا یاں طعنے میہنے سنن دا کوئی خطرہ نہیں سی۔ جمعدار صاحب اپنے پروار نوں لے کے ٹرک وچ آسکدے سن پر اوہناں نے بھائی چارے دے بالکل وکھرے حالات وچ کیتے فیصلے نوں سر متھے تے نبھایا۔ آفرین ہے کیپٹن برکت سنگھ دے جس نے کل دس جواناں نال کوئی پنج ہزار

اُجڑے پجڑے لوکاں دا قافلہ کوئی ڈیڑھ سو میل دے نہایت خطرناک علاقے وچوں دی لے جان دا حوصلہ کیتا۔ مسلماناں دے پنڈاں دے سارے ہندو دوکاندار وی ساڈے پنڈ وچ آ گئے ہوئے سن۔ ایس لئی ہن ایس قافلے نال جان والیاں دی گنتی پنج ہزار دے قریب ہو گئی سی۔

گوردوارے دا سنکھ پُوریا گیا۔ سارا پنڈ اکٹھا ہو گیا تے ساریاں نوں ایہہ موت دی سزا سناؤن ورگی بھیانک خبر سنا دتی گئی۔ "اساں بھلکے سویرے اپنے گھر بار چھڈ کے نویں بنے دیش بھارت ول چالے پاؤنے ہن۔ راتو رات تیاری کر لو"۔ گوردوارے بیٹھ کے ہی نال دے پنڈاں نوں چٹھیاں لکھیاں گئیاں۔ سارا ویروا دے کے لکھ دتا گیا کہ بھلکے 4 ستمبر نوں سویرے 10 توں 12 وجے دے دوران چھنب بنگلے والے پُل کول پہنچ جاؤ۔ ایہہ چٹھیاں جوان منڈیاں نے گھوڑیاں تے چڑھ کے ساریاں سکھاں دیاں پنڈاں وچ پہنچائیاں۔

کسے دی کوئی تیاری نہیں سی۔ کجھ ایک گھراں کول گڈے وی نہیں سن۔ جیہڑے گڈے سن اوہناں نوں واگن دا ٹائم نہیں سی۔ ضروری مرمت لئی وی ویہل نہیں سی۔ ہر ٹبر نے بہت ضروری بسترے تے کپڑے چکے۔ کجھ تھوڑے بھانڈے لئے، کجھ آٹا، دال، لون، گھیو جنا کوئی چک سکدا سی چکیا۔ باقی بھرے گھر چھڈ نے سن۔ "گھر" کنا اہم کڈا مہان، کنا پیارا لفظ ہے۔ خاص کر پنجابی لوکاں لئی۔ کرائے دا گھر چھڈن لگیاں وی دل اُداس ہوندا ہے۔ ایہہ گھر تاں ساڈے بزرگاں نے کئیاں مورچیاں تے تیغاں مار کے حاصل کیتے سن۔ اوہ گھر جینہاں دے اک اک ردے وچ سو سو ریجھاں چنیاں ہوئیاں سن۔ جیہناں دے توڑے (شہتیر) وڈھدیاں تے چھانگدیاں پنڈ دی جوانی دا مڑھکا آبِ حیاب دیاں بونداں وانگوں چویا سی۔ جیہناں دیاں کندھاں لنبدیاں پنڈ دیاں مٹیاراں

نے ملتان دی کڑکدی دُھپ وچ ہسدیاں کھیڈدیاں پباں بھار ہو کے لے لائے سن جیہناں دے پھس کے پاوندیاں دلاں دی ڈونگھائی وچوں اسیساں نکلیاں سن۔ ایہہ گھر چھڈنے سن اساں۔ نہائت بے وسی دی حالت وچ۔ کجھ اک گھراں دیاں بروہاں اگے اجے سریہہ دے پتے لمک رہے سن۔ بہتیاں گھراں دیاں کندھاں اُتے بیتی وساکھی نوں بنائے ویل بوٹے اجے چمکدے سن۔ اک دونہہ نویں بنے کوٹھیاں دیاں اجے کندھاں وی نہیں سن لنبیاں۔

رنیجھاں نال بنائے ہوئے چوبارے، اُچے گیٹ جیہناں ہیٹھ دی لدے لدائے اُوٹھ لنگھ جان۔ کھلیاں بیٹھکاں جیہناں وچ دس دس پلنگ ڈیہہ جان۔ سجیاں سجائیاں ثباتاں جیہناں دیاں پڑچھتیاں اُتے بھانڈیاں دیاں ٹینڈاں لگیاں ہوئیاں سن۔ ایہہ سبھ کجھ چھڈ کے ٹُرنا سی۔

رات نوں کس نے سونا سی۔ نِکھڑ والے ایانے وی نہ ستے۔ اوہناں دی معصوم عقل نوں وی جاپدا سی کہ کوئی ان ہونی گل ہو رہی ہے۔ لوکاں دو دو ڈنگاں دیاں روٹیاں پکالئیاں۔ کجھ مٹھیاں کڈھ لئیاں، پنجیری بنالئی، جو کسے نوں سجھیا کرلیا۔

ساڈے گھر دا رب راکھا سی۔ میرے پتا جی سن 1941ء وچ چلانا کر گئے سن۔ ایس سال میں بی-اے کیتا سی۔ اوہناں دی موت نے میرے جیون دیاں ساریاں سدھراں تے پانی پھیر دتا۔ ایس اُجاڑ سمیں گھر دی ساری ذمے داری ساڈے ماتا جی دے سر تے سی۔ میرا چھوٹا بھرا جسونت سنگھ اجے مساں پندراں سولاں سال دا سی۔ تیجا سریندر مساں دس سال دا۔ اوہناں کولوں جو کجھ ہویا کیتا۔ ساڈی چھوٹی بھین ونتی (اندرونت کور) وی انہیں دنیں ساڈے کول ہی سی۔ اوس دے سوہریاں نے خود ہی بھیجی سی کیونکہ اوہ نیلی بار وچ بڑے کتھاں

بیٹھے سن۔ ساڈے چاچے دے گھر ساڈی ماسی سی۔ ایہناں دوہاں جیاں نے بڑیاں سٹاں سہاریاں سن۔ ایہناں دے تن پتر تھوڑی جیہی وتھ نال وچھوڑا دے گئے سن۔ ہن ایہناں دیاں تنِ لڑکیاں سن تے کھڑاِک کاکا۔ چاچے تے جسونت نے گڈے تے گھر دا سامان لدیا۔ جنا کو لدیا جا سکدا سی۔ جمعدار نرائن سنگھ ہوراں نال ساڈے رشتے داری وی سی۔ پر رشتے داری توں ودھ دوہاں ٹبراں دی دوستی سی۔ اوہناں کہہ بھیجیا سی کہ ساڈی ماں جی، بھین جی، ماسی تے اوسدے بچے اوہناں دے ٹرک تے جان گے۔ گڈے نال چاچے نے تے جسونت سنگھ نے جانا سی۔ پر جانا ٹرک نے وی قافلے دے نال ہی سی۔ سارے پنڈ دیاں جوان لڑکیاں وی ایسے ٹرک وچ بٹھائیاں گئیاں۔

قیامت دا دن آ گیا۔ 4 ستمبر دا سورج چڑھیا۔ اجیہا سورج پہلاں کدے نہیں سی چڑھیا۔ پنڈ دے لوک گور دوارے گئے۔ جس گوردوارے دی کندھ اُتے پتھر لگیا ہویا سی۔ ''اچل نیو دھری گرنانک نت نت چڑھ سوائی'' تے ہیٹھاں لکھیا سی ''45 ریٹرز سکھ''۔ گور دوارہ چک نمبر 79/15 ایل بسنت پورا'' اُرداسا سودھیا۔ ارداس وچ کیہ کیہا ایہہ مینوں پتہ نہیں کیونکہ میں تاں اوتھے حاضر نہیں ساں۔ سری گورو گرنتھ صاحب دیاں دو بیڑاں گور دوارے دیاں سن تے تیجی ساڈے گھر سی۔ ایہہ تینے بیڑاں تے رومالے دو ٹرکاں وچ پائے تے ایہہ ٹرک لے جان دی ذمے داری صوبیدار میجر میسا سنگھ دے بھرا ہری سنگھ نے لئی۔ (صوبیدار میجر پنج چھ سال پہلاں چلانا کر گیا سی) ہری سنگھ نے گھر دا ہور کوئی سامان نہیں سی چکیا۔ بس گل دیاں کپڑیاں وچ ہی تُر پیا سی۔

لوکاں نے گھر دا سارا ساز و سامان ویہڑیاں وچ کھلاریا ہویا سی۔ نال لے جان والیاں وسطاں چُن کے کڈھن لئی۔ ہن پنڈ دے مسلمان کمیاں نوں

تے ہمسائیاں نوں سدیا تے کیہا ''جو چکنا ہے چک لوو''۔ کوئی کسی کسے چیز نوں ہتھ نہ لاوے۔ سارے رو رہے سن۔ کئی بھباں مار رہے سن۔ آخر وسطاں ہتھیں پھڑ پھڑ کے ونڈیاں۔ ساڈا ٹبر کوئی بہت امیر گھرانہ نہیں سی۔ پھیر وی گھر بھریا ہویا سی۔ رضائیاں سنبھالن لئی گوجرانوالے توں منگوائی ہوئی پیٹی گامے لوہار نوں چکائی۔ میری گھر والی دے داج دے بسترے ناموں عسائن تے آسو مراثن نوں دتے۔ نواری پلنگ ریجھاں نال اُنے ہوئے رنگین سوت دے منجے میریاں بھیناں مہندرو، وتی تے میری پتنی نرنجن کور دیاں کرڑی محنت کر کے اُنیاں ڈیزائن دار دریاں۔ سدھیاں کرتار پور توں منگائیاں ہوئیاں کرسیاں (کرسی اوہنیں دنیں پنڈاں وچ بڑی وڈی چیز منی جاندی سی) میرے سماٹرا وچوں لیاندے ہوئے چینی دے برتن سبھ کجھ بڑی بیدردی نال سٹیا۔ لین والے نہ نہ کر رہے سن۔ دین والے دھکے نال دے رہے سن۔

گڈے جوں والی اِک جوگ چھڈ کے باقی ڈنگراں دے رسے کھول دتے۔ کنڈھیاں مجھاں جیہناں دے ہوانے چڈیاں وچ نہیں سن آوندے۔ نارھے بلد جیہڑے چھاٹ دی چھو نہیں سن سہاردے۔ ساہناں ورگے ویہڑ کے جیہڑے گھیو دیاں نالاں دے دے کے پالے سن سبھ کھلے چھڈ دتے اتے آخری تھاپی دے کے کہہ دتا ''جاؤ بھائی ہن ساڈا تہاڈا رشتہ ختم ہوگیا''۔ کھلے چھڈے ڈنگر وی کلیاں توں نہ ہلن اوہ رات دے ہی حیرانی نال سبھ کجھ ہوندا ویکھ رہے سن۔ کئی پسوتاں ساری رات بیٹھے ہی نہیں سن۔

ہن لوکاں نے کلیجے تے ہتھ رکھ کے گڈے جوئے تے اتھے اپنے گھر دے اک واقعے دا میں خاص ذکر کرنا چاہوندا ہاں۔ ساڈی دادی مائی اندو جس نے ایس پنڈ دے پہلے چلہے وچ اگ بالی سی۔ جس دیاں پکیاں ہوئیاں روٹیاں

ادھے پنڈ نے کھادیاں سن۔ اوہ اجے جیوندی سی۔ پر پچھلے پنجاں چھیاں سالاں توں بالکل انھی سی۔ اوہ کلم کلی اپنے کمرے وچ بیٹھی رہندی سی۔ نونہاں تے پوترے پوتریاں اوس دی اوہ سنبھال نہ کیتی جو کرنی چاہیدی سی۔ مائی نے اپنی عمر دے پچھلے سال بڑے اوکھے کٹے۔ گڈاں جو کہ اوس نوں پہلی وار دسیاں سن "ماں چل گڈے تے بیٹھ ہن اساں ایتھوں چلے جانا ایں۔ ایتھے مسلماناں دا راج ہو گیا اے" ماں دا بیٹھلا ساہ ہیٹھاں تے اُتلا اُتے رہ گیا۔ اوہ کجھ بول نہ سکی۔ اوس نوں بٹھاون لئی گڈے اُتے تھاں بنایا ہویا سی۔ ماں نوں اوتھے لٹا دتا گیا۔ جیہڑی ماتا 26 سال پہلوں بٹالہ توں چک 79 گڈے تے سفر کردیاں روز ٹبر نوں تازہ مکھن، لسی دیندی رہی سی تے پرونٹھے پکا کے دیندی رہی سی۔ اج اوس وچ گڈھے تے چڑھن دی ہمت نہیں سی۔

آخر لوکاں نے بلد ہکے تے گڈے پنڈوں باہر نکلے تے نکلے وی ساڈے مربعے وچوں دی۔ جس مربعے وچ ساڈے بزرگاں نے پنڈ دا پہلا جوترا لایا سی۔ جمعدار وزیر سنگھ دے چھوٹے لڑکے نرندر سنگھ نے آپنے سائیکل دے کیریر تے صرف ہارمونیم رکھیا ہویا سی۔ اوہ اُچی سُر وچ کسے شاعر دی گورو گوبند سنگھ جی دے آنند پور چھڈن بارے لکھی نظم گا رہیا سی۔ مینوں اج ایس نظم دے پہلے کجھ لفظ ہی یاد ہن۔ "سکھیں وسیں آنند پوریئے۔۔۔" لوک گڈے ہکی جا رہے سن تے پچھانہہ مڑ مڑ کے اپنے گھراں نوں وی ویکھدے جا رہے سن۔ کڈے وڈے جیرے دی لوڑ ہے۔ ایڈی وڈی سٹ سہارن لئی۔ ایس دا اندازہ اوہ لوک لا سکدے ہن جیہناں دے سر بیتی ہووے۔ انت گڈے چھنب بنگلے والے پُل تے پُج گئے جتھے ہورناں پنڈاں دے لوک ساڈی اُڈیک کر رہے سن۔

سجنو! اِنج اُجڑی گنجی بار۔۔۔۔۔ لفظ "اُجڑی" کہہ دینا یاں لکھ دینا

سوکھا ہے پر اج 47 ورہے بیتن پچھوں وی ایس اجاڑے نوں یاد کر کے دل نوں قابو وچ رکھنا کسے مہان سادھک دا ہی کرتب ہوسکدا ہے۔ ایہہ کتھا ہے ساڈے چھیاں ستاں پنڈاں دی، ہر علاقے دی، ہر پنڈ دی اپنی کہانی ہے۔۔۔۔۔ افسوس کہ ایہہ کجھ پنجابیاں دے سر بیتنا سی۔ اوس دا اک فیصد وی کسے نے قلم بند نہیں کیتا۔ میں بہت کجھ چھڈ یا ہے۔ صرف سر بیتی دا ایہہ پرچھاواں جیہا ہی پیش کیتا ہے۔ اج کوئی ادھی صدی پچھوں جدوں میں ایس نہ بیان کیتے جان جوگے اُجاڑے نوں بیان کرن دا جتن کیتا ہے تاں شاید میری لکھت وچ دلچسپی لین والے دی تھوڑے لوک رہ گئے ہون پھیر وی مینوں تسلی ہے۔ گنجی بار لکھن لئی میں پچھلے چالیاں سالاں توں تانگھ رہیا ساں۔

تے قافلہ ٹُر پیا

چھنب بنگلے والے پل دے دوہیں پاسیں دُور دُور تک گڈیاں دیاں لائناں لگیاں ہوئیاں سن۔ ہر پنڈ دے معتبر بندیاں نوں سد کے تسلی کیتی گئی کہ اوہناں دے پنڈ دے سارے ہندو سکھ پہنچ گئے سن۔ ہن فوجیاں نے ایہناں جیوندیاں لاشاں دے قافلے نوں کوئی تھوڑی بہت ترتیب دے کے چلن دا حکم دتا تے قافلہ ٹُر پیا۔ اجیہی بے وسی، لاچارگی تے عاجزی دی حالت وچ جس طرحاں سکھاں دا قافلہ پہلاں کدے نہیں سی ٹُریا۔ افسوس کہ ساڈے عیتاواں وچ دُر دُر شتادی گھاٹ کارن شیراں دی قوم نوں گدڑاں وانگ بھجن لئی مجبور ہونا پیا۔ اج (4 ستمبر 1947) تک پاکستان بنے نوں ویہہ دن ہو گئے سن۔ پاکستان دا اعلان تاں کافی چر پہلاں دا ہو گیا سی تے قتل و غارت دوہیں پاسیں کئی مہینے پہلاں توں چل رہیا سی۔ پر اجے تک ساڈی سرکار نے پاکستان وچ آئے دور دراڈے علاقے وچوں ہندواں، سکھاں نوں کڈھ کے لیاون لئی سوچیا ہی نہیں سی۔ ساڈا علاقہ بچ کے نکل آیا تاں کیپٹن برکت سنگھ دی بہادری نال تے برکت سنگھ سرکار دا بھیجیا نہیں سی گیا۔ اپنے کمانڈنگ افسر توں اجازت لے کے اپنے آپ گیا سی۔ سدِھنے علاقے دے سکھاں دے 15 پنڈ تے نال دے پنڈاں دے ہندو اپنی ہمت نال خانیوال کیمپ وچ پہنچ گئے جتھے اوہ لمے سمیں تک رُلدے رہے۔ علاقہ جہانیاں وچ تیرھاں پنڈ سکھاں دے سن تے ہندو آبادی وی کافی سی۔ ایہناں دی کسے سار نہ لئی۔ انت ایہناں نوں پاکستانی فوج ہی ایدھر پہنچا کے گئی۔ راہ وچ

پاکستانی فوجیاں نے قافلے دے سکھ لیڈر نوں مار دتا تے باقی قافلے نوں پشوواں وانگ ہک کے سرحد تے چھڈ کے گئے۔ پھیر وی اوہناں دی مہربانی ہے کہ ایہناں نے راہ وچ کسے قافلے اُتے کتے حملہ نہیں ہون دتا۔ کچے کھوہ لاگے سکھاں، ہندواں دے ساجھے تن یاں چار پنڈ سن جو اِک تھاں اکٹھے ہو گئے سن۔ ایہناں وچوں کجھ ہمت والے لوک راتو رات نکل کے میاں چنوں کیمپ وچ جا وڑے۔ باقیاں اُتے اگلے دن چوفیرے دے مسلماناں نے حملہ کر دتا۔ پچھے رہے سارے مرد قتل کر دتے تے عورتاں دی پچھوں کوئی اُگھ سکھ نہیں سی نکلی۔ ضلع لائل پور دے اوس پنڈ دی کہانی بہتیاں نے سُنی ہووے گی۔ جس نے 24 گھنٹے یاں ایس توں زیادہ سماں باہروں آئے ہجوم دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا پر جدوں آخری لڑائی لئی کمر کسنی پئی تاں ماپیاں نے جوان دھیاں دے اپنے ہتھیں سر وڈھے۔ ساندل بار دے وسنیک پروفیسر شیر سنگھ دے دسن مطابق ضلع شیخوپورہ دے پنڈ بھلیر وچ وی اجیہا ہی واقعہ وا پریا۔ ساندل بار وچوں آیا اوہ انکھ دا دھنی سنگھ اجے جیوندا ہے۔ جس نوں اکلا ویکھ کے اوس دی خوبصورت پتنی نوں کھوہن لئی غنڈیاں دی اِک دھاڑ نے گھیر لیا سی۔ غیرت دی پُوج مٹیار نے پتی نوں ونگار کے کیہا "جے گورو دا سکھ ہیں تاں پہلاں میرا سر وڈھ تے پھیر ایہناں وچوں ادھیاں نوں مار کے مریں"۔ جدوں شیر دل نوجوان پتنی دی دھون وڈھ کے دھاڑویاں اُتے ہلہ کرن لئی ودھیا تاں پنجیاں تیہیاں دی ایہہ ٹولی سنگھ دی لہو لبڑی کرپان ویکھ کے ہرنا دی ڈار وانگ دوڑ گئی۔ ایس نوجوان نے جو ہن بزرگ ہے ایدھر آ کے دوجا ویاہ نہیں کروایا۔ ساری عمر اپنی اوس دیوی روپ پتنی دی یاد وچ اکیلیاں گزاری ہے۔ جس نوں اوہ اپنے ہتھیں شہید کر آیا سی۔ ضلع شیخوپورہ دے وسنیک ڈاکٹر پرکاش سنگھ جموں نے اپنے علاقے دے اک ادھکھڑ جوڑے دی اجیہی ہی کہانی سنائی۔ ایہہ

جوڑا لکدا چھپدا کسے دوجے پنڈ توں اپنے پنڈ نوں جا رہیا سی۔ بڑے تہائے سن۔ اک کھوہ توں پانی پین نوں نکلے تاں چری وچ لُکے غنڈیاں تے جدوں سنگھ نے کرپان میان وچوں کڈھی تاں گھر والی نے للکاریا "مینوں ایہناں بوچڑاں دے وس پا کے نہ جائیں۔ پہلا وار میرے سر تے کر"۔ پتی نے سہرے بنھ کے لاواں لے کے سہیڑ کے لیاندی جیون ساتھن دی دھون تے بھرواں وار کیتا۔ پر اپنے نوں پچھوں اوہدے سر تے ڈانگ آ وجی۔ کرپان دھون دی تھاں جباڑے تے وجی پر پھٹڑ ہوئی شیرنی نے ایسے حالات وچ دوڑ کے کھوہ وچ چھال مار دتی۔ دھاڑوی اوس ڈگے پئے شیر دل نوں مار کے چلے گئے۔ کرنی کرتار دی کھوہ وچ پانی تھوڑا سی۔ بی بی مانہل پھڑ کے کھڑی رہی۔ ایس نوں اگلے دن ایتھوں لنگھدے سکھاں دے اِک قافلے نے کھوہ وچوں کڈھیا۔ ایہہ بی بی اج تک جیوندی ہے۔ اتے اوس دے جباڑے تے دسدا ڈونگھے پھٹ دا نشان گورنمنٹاں ولوں دتے جان والے کسے وی بہادری دے میڈل توں گھٹ اہمیت والا نہیں۔

ایس توں پہلاں مارچ 1947 وچ پوٹھوہار دے علاقے وچ ہوئے ہندو سکھاں دے قتلِ عام وچ بوہا خالصہ کلر پنڈاں وچ جویں مرداں دے میدان جنگ وچ جھوجھ مرن پچھوں بیبیاں نے کھوہاں وچ چھالاں مار کے اپنی پت تے قوم دی انکھ بچائی اوہ کہانی بہتیاں نوں یاد ہووے گی۔ دسیا جاندا ہے کہ کھوہ بھر گئے سن۔ ایہہ ساری ہولناک داستان پچھلیر لے سال "دُور درشن" اُتے دکھائی گئی فلم "تمس" وچ بڑے فنی ڈھنگ نال دکھائی گئی سی۔ ایہو جیہاں انیکاں کہانیاں میری عمر دے پنجابیاں نے سُنیاں ہون گئیاں۔ پر جدوں پنجاب دے ہندو سکھاں اُتے ایہہ سبھ کجھ واپر رہیا سی دلی وچ آزادی ملن دی خوشی وچ جشن منائے جا رہے سن۔ شادیانے وج رہے سن۔ آتشبازیاں چل رہیاں سن۔ دیپ مالاواں

ہو رہیاں سن۔ جس پنجاب نے آزادی دے حصول لئی باقی سارے دیش نالوں کئی گنا زیادہ حصہ پایا سی اوس دا کسے نوں چت چیتا ہی نہیں سی۔

نویں بنے بھارت کول اوس ویلے اپنی فوج سی، اپنے ٹرک سن، اپنیاں ٹریناں سن کہ جے ساڈی نویں بنی سرکار نوں پنجاب دا کجھ فکر ہوندا تاں اوہ پاکستانی پنجاب دی ہر نکر وچ وسدے ہندو سکھاں نوں دساں دناں وچ کڈھ کے لیا سکدے سن۔ پر انج جاپدا ہے کہ پنجاب دا کسے نوں دھیان ہی نہیں سی، چیتا ہی نہیں سی۔

کجھ چر پچھوں مسٹر جناح نے بیان دتا سی کہ بھارتی پنجاب وچ تن لکھ مسلمان مارے گئے سن۔ ماسٹر تارا سنگھ نے جواب دتا سی کہ مسٹر جناح دا اندازہ ٹھیک ہو سکدا اے پر پاکستان وچ مارے گئے ہندو سکھاں دی گنتی تن لکھ توں زیادہ ہے۔ جے ماسٹر جی دے اندازے نوں کجھ گھٹ کر کے مارے گئے ہندو سکھاں دی گنتی ڈھائی لکھ من لیئے تاں وی کیہ اپنے لیڈراں توں پچھیا جا سکدا ہے کہ جدوں پنجاب (تے بنگال) وچ انج خون دیاں ندیاں وگ رہیاں سن دلی وچ کس خوشی اُتے جشن منائے جا رہے سن؟ جلیانوالہ باغ وچ انگریزاں ہتھوں مارے گئے ڈھائی سو لوکاں دا اج تک سرکاری پدھر اُتے سوگ منایا جاندا ہے۔ اوہناں دی یادگار وی بنائی گئی ہے۔ پر ساڈی اپنی سرکار دی ان گہلی تے لاپرواہی والے وطیرے کارن مارے گئے ڈھائی لکھ دیش واسیاں نوں ساڈے لیڈراں نے کدے یاد تک نہیں کیتا۔ کیہ پنجاب وچ مرن والے انسان نہیں سن؟

خیر قافلہ تُر پیا۔ ایہہ قافلہ منٹگمری۔ لاہور والے پاسیوں دی نہیں سی جانا کیونکہ اوہ لما سی تے ودھیرے خطرناک وی سی۔ ہن وہاڑی۔ بورے والا۔ پاکپتن وچوں دی لنگھ کے سلیمانکی راہیں فاضلکا پہنچنا سی۔ گڈے ساریاں

زمینداراں کول وی نہیں سن پر کمیاں، راہکاں ہندو دوکانداراں دی حالت خاص کر ترس یوگ سی۔ ایہناں دے ایانیاں تے بڈھیاں زنانیاں نوں تاں لوکاں نے کسے نہ کسے طرح گڈیاں اُتے بٹھا لیا سی۔ پر کجھ گنتی دے گڈے پنج ہزار دے ہجوم نوں کیویں چک سکدے سن؟ گنجی بار دے وسنیک پیدل چلنوں وی نہیں سن ڈردے۔ اوہ لمیاں لمیاں منزلاں الانگھن دے عادی سن۔ پر اجیہے لمے پینڈے اوہدوں کیتے گئے سن جدوں سر تے ہی نہیں دل وی جیوندا سی۔ ایس ویلے سر تے ہی ہل چل کر رہیا سی۔ دل ساہ ست گوا چکا سی۔ ایسے کر کے میں ایہناں نوں جیوندیاں لاشاں کیہا ہے۔ ایہہ مردے ہان۔ ایہہ قبراں وچوں اُگی زندگی رڑھدی جا رہی سی جویں موت ایہناں مسافراں نوں جھنجوڑ جھنجوڑ کے آکھ رہی ہووے "جاؤ اج مینوں تہاڈی لوڑ نہیں، جاؤ کجھ چر ہور ایس زندگی دا سیاپا کر لوو" ستر پچھتر سالاں دے بڈھے، ہتھاں وچ ڈگوریاں پھڑی ڈگدے ڈولدے جا رہے سن۔ ادھکھڑ تیویاں، بچے کدھاڑے ماری تے سراں تے پٹولیاں چکی لتاں دھوندیاں جا رہیاں سن۔ دس دس گیاراں ورہیاں دے بچیاں نوں اج کوئی انگلی وی پھڑن لئی نہیں سی لبھدی۔

پسوواں دے کھراں نال، گڈیاں دے پہیاں نال تے پیدل چلن والیاں دے پیراں نال کچی سڑک اُتے دھوڑ دے بدل اُٹھ رہے سن۔ چھیتی ہی ساریاں دا مونہہ سر گھٹے نال لنبیاں گیا۔ چہرے پچھانٹے اوکھے ہو رہے سن۔ فوجیاں دی جیپ اگے پچھے چکر کٹ کے چلن دی تاکید کر رہی سی کیونکہ اج تکالاں تک وہاڑی پجنا سی تقریبن ویہہ میل پینڈا مار کے۔ لوک ہوکے بھردے، ہنجو سٹدے، ڈھگدے ڈھہندے بڈھیاں، بچیاں نوں سہارا دیندے واہو داہی چلے جا رہے سن۔

ایتھے اک واقعہ ہویا جو ساڈے ٹبر لئی ایس منزل دا سبھ توں بھیانک واقعہ ہے۔ میں پچھے دس آیا ہاں کہ ساڈے نال چاچا دلیپ سنگھ تے میرا بھرا جسونت سنگھ سن اتے وچ لٹائی ہوئی سی ایس قافلے دی سبھ توں بزرگ مائی ماتا اندو۔ میری بھین بی بی ونتی نے دسیا کہ وہاڑی تک ساڈے ماں جی وی ایسے گڈے وچ سن۔ باقی ساریاں وانگ ساڈے ٹبر دے جی وی ہوکے بھردے جا رہے سن۔ کسے نوں کسے دوجے دا تاں کیہ اپنے آپ دی سدھ وی نہیں سی۔ اچانک کسے نوں بڈھی ماں جی دا خیال آیا۔ جدوں اوہناں نوں ٹوہیا توں اوہناں دا صرف سریر ہی گڈے وچ پیا سی روح اڈاری مار چکی سی۔ ماں جی دی آتما گنجی بار دی جُوہ وچ ہی سریر نوں الوداع کہہ گئی۔ ہن کیہ کیتا جاوے؟ ایتھے آپو دھاپی پئی ہوئی سی۔ کس نوں ویہل سی ماں جی دی دیہہ نوں آخری غسل دین دی، سوا تیار کرن دا، دُعا منگن دا، دوستاں ہور پرواراں نال گل کر کے انت ماں جی دی دیہہ نوں گل والے کپڑیاں وچ ہی ولیھٹیا گیا۔ بنا اردا ساسو دہے، بنا کسے رسم و رواج دے چاچے دلیپ سنگھ، جسونت سنگھ تے حوالدار کہر سنگھ نے ماں جی دی دیہہ نوں گڈے توں چکیا تے وہاڑی دی نہر وچ ''جل پرواہ'' کر دتا۔ ایہہ حشر ہویا چک نمبر 79 دی ساجھی ماتا دا۔ جس ماتا نے چک 79 دے پہلے چلھے وچ اگ بالی، جس نے پنڈ وچ آون والے کئی نویں ٹبر دھرواس دے دے کے، گھروں آٹا، گڑ، شکر، دُدھ، گھیو دے دے کے وسائے سن۔ اج اوس نوں کفن وی نصیب نہ ہویا۔ جس ماتا دے ہتھاں دیاں پکیاں ادھے پنڈ نے کھادیاں سن اج اوس دی دیہہ نوں سہارا دین والا چوتھا بندہ وی کوئی نہ لبھا۔ ہن جدوں ماتا اندو دے پوترے، پڑپوترے سارے ہی سارے سوکھے وس رہے ہن۔ اجے تک ساڈے پروار نوں پروان چڑھاؤن والی ماتا دے نام دا پاٹھ وی نہیں کروایا گیا۔

ایہہ ساڈے ٹبر دے ناں تے اک کلنک ہے۔ ایہہ لیکھ پنجابی ٹریبون وچ چھپن پچھوں مینوں کئی چٹھیاں آئیاں کہ پاٹھ ہن وی کرواؤ۔ اسیں شامل ہواں گے اتے ایس پاٹھ دا بھوگ اکتوبر 1993 نوں اربن اسٹیٹ۔ فیز I پٹیالہ دے گوردوارے وچ پایا گیا تے کئی پاٹھک کافی دور توں آکے شامل ہوئے۔

تکالاں نوں ایہہ قافلہ وہاڑی پہنچ گیا۔ پہلی منزل وچ ہی دو گڈے ٹٹ گئے کیونکہ بنا مناسب تیاری توں، بنا ضروری مرمت توں اچانک ٹرنا پیا سی۔ ایہناں دو گڈیاں والیاں نے ہن گھر دا بہت ہی ضروری سامان دوجیاں گڈیاں تے رکھیا۔ باقی سبھ کجھ راہ وچ ہی سٹ دتا۔ اک گھر نے اپنے کپڑے سیون والی مشین وی اتھے سٹ دتی۔ ایہہ مشین اونہیں دنیں بڑی نایاب چیز سی۔

دوسرے دن سویرے ایہہ قافلہ بورے والا پہنچن لئی روانہ ہویا۔ ہن سفر پکی سڑک دا سی پر اتھے قافلے دی گنتی ہور ودھ گئی سی۔ فوجیاں دی ایس چھوٹی جیہی ٹکڑی لئی اجڑے پجڑے تے ساہ ستہین لوکاں نوں اینا لما فاصلہ بچا کے لے جانا کافی کٹھن مسئلہ سی۔ بورے والا تک پہنچدیاں اِک یا دو گڈے ہور ٹٹے۔ پیدل ٹرن والیاں وچوں کئیاں دے پیر سُج گئے، کئی بڈھے سریر بالکل ہمت ہار گئے۔ اتھے پج کے ایہہ وی پتہ لگ گیا کہ اگلا سفر خطرے توں خالی نہیں کیونکہ اگلے علاقے وچ بھارتی پنجاب وچوں مار کھا کے آئے ہوئے مسلمان پہنچے ہوئے سن۔ بورے والا سٹیشن تے ایسے دن سویرے مہاجرین دی اک ٹرین فیروز پور ولوں آئی سی۔ ایہہ ٹرین اجے سٹیشن تے ہی کھڑی سی پر لوک وچوں اُتر کے لاگ چاگ دے پنڈاں وچ جا وڑے سن۔ ایہہ گڈی ایتھوں واپس جانی سی۔ اتھے ایہہ سارا قافلہ اپنے گڈے چھڈ کے ایس گڈی وچ بیٹھ گیا۔ ایہہ چھوٹی جیہی گڈی سی جس دے ڈبے تھوڑے سن تے قافلے دی گنتی بہت زیادہ سی۔ لوکاں نے ہن

بڑے ضروری بسترے تے دو۔ دو چار بھانڈے ہی چکے باقی سبھ کجھ گڈیاں اُتے ہی چھڈ دتا۔ زنانیاں، بچے تے بڈھے گڈی دے ڈبیاں دے اندر ڈک دتے تے تقریبن سارے ہی مرد گڈی دی چھت اُتے بیٹھے۔

میں ایس سنبدھ وچ تسلی بخش جانکاری نہیں حاصل کر سکیا کہ گڈی وچ بیٹھن دی رائے کیپٹن برکت سنگھ نے دتی یاں لوکاں نے خود اپنا سبھ کجھ چھڈ کے گڈی اُتے بیٹھن دا فیصلہ کیتا۔ گڈی دی گارڈ گورکھیاں دی سی۔ اِک صوبیدار تے صرف پنج جوان۔ ایس بارے وی ٹھیک اطلاع نہیں مل سکی کہ پاکستانی افسراں نے ساڈے قافلے نوں ایس گڈی وچ بیٹھن دی اجازت کیویں دتی۔

گڈی 6 ستمبر نوں سویرے بُورے والا توں چلی اتے اگلے سٹیشن پاکپتن تے جا کے رُکی۔ ایتھے پاکستانی پُلس نے گڈی تے سوار لوکاں توں سارے ہتھیار لے لئے۔ کرپاناں، لاٹھیاں، ایتھوں تک کہ کسے بڈھے کول سہارے لئی پھڑن والی کھونڈی وی نہ رہن دتی۔ گڈی دے دوہیں پاسیں مسلمان ہجوم وی جمع ہو رہیا سی۔ ہُن ایس قافلے والیاں نوں جاپن لگ پیا کہ ایتھے بچاؤن والا صرف پرماتما ہی ہے۔ اپنے فوجی کیپٹن برکت سنگھ تے اوہناں دے جوان تاں قافلے نوں گڈی تے بٹھا کے سدھے لاہور نوں چلے گئے سن۔ ایہہ قافلہ ہُن گڈی والی گارد دے حوالے سی تے گارد نے اپنا فرض بڑی ایمانداری تے بہادری نال نبھایا۔ ہجوم ول نوں ہوائی فائر وی کیتے۔ اک آدمی ٹینکی وچوں آوندا پانی بند کرن لئی ٹینکی تے چڑھ رہیا سی اوس اُتے وی فائیر کیتا۔ گڈی دا ڈرائیور گڈی نہ چلاوے اوس نوں بندوق دی نوک تے گڈی چلاؤن تے مجبور کیتا۔ گڈی چلی پر ٹری ہولی ہولی۔ راہ وچ چھوٹے چھوٹے سٹیشناں تے بلا لوڑ ہی رُکدی رہی۔ گارڈ نوں اک دو تھائیں بھڑکے ہوئے مسلم ہجوم اُتے ہوائی فائیر کرنے پئے۔ انت تن گھنٹیاں دا سفر

باراں تیراں گھنٹیاں وچ مُکا کے ایہہ ٹرین رات دے دس وجے دے قریب قصور پہنچی۔ قصور پہنچ کے ایہہ قافلہ گڈی اتوں لاہ دتا گیا تے باقی رات ایہناں سہمے ہوئے ادھ موئے لوکاں نے سٹیشن تے کٹی، ماحول بڑا خوفناک سی۔ ایسے دن سویرے بھارت وچوں مسلماناں دی اک کٹی وڈھی گڈی آئی سی۔ جس کارن ایدھرلے لوک بڑے بھڑکے ہوئے سن۔ پاکستانی پُلس ایس سکھاں ہندواں دے قافلے اُتے گولی چلاؤن دا کوئی بہانہ لبھ رہی سی۔ لوک نیڑے پینڈے اِک نلکے نوں مساں بُکھ ہِلے کرن جوگا پانی لیندے رہے۔ کسے دور وگدے نلکیاں تک پانی لین جان دا حوصلہ نہیں سی پیندا۔

قصور دے سٹیشن ماسٹر نے اپنی مہربانی کیتی کہ دوجے پاسے فیروز پور دے ریلوے ملازماں نوں ٹیلیفون کر دتا کہ تہاڈا اِک بہت وڈا قافلہ ایتھے بیٹھا ہے سویرے اپنی ٹرین بھیج کے اوہناں نوں لے جاؤ۔ اگلی سویرے بڑی لمی ٹرین پہنچ گئی جس نال دو انجن لگے ہوئے سن۔ پُورا قافلہ سُکھالا ہی ایس وچ سما گیا۔ جدوں ستلج دریا پار کر کے ایہہ ٹرین نویں بنے بھارت دی حد وچ داخل ہوئی تاں ایدھر کھڑے لوکاں نے جے کاریاں نال ایہناں دا سواگت کیتا۔ اگوں گڈی وچ بیٹھے لوکاں نے وی جیکارے چھڈے۔ پر ایہناں جیکاریاں وچ جوش تاں کیہ ہونا ہی جان وی نہیں سی۔ ایہہ جیکارے نہیں سن سیاستداناں دی عقل نوں روندے لوکاں دے ہوکے سن۔ اوہناں لوکاں دے ہوکے جو اپنا گھر بار ہی نہیں سگوں اپنی انکھ وی گوا کے آئے سن۔ ایس علاقے دے لوکاں نے اپنے وِت مطابق قافلے دی چنگی سیوا کیتی۔ گڈی اِک تھاں روک کے (شاید حسینی والا ریلوے سٹیشن اُتے) گڈی وچ بیٹھے لوکاں نوں روٹی، پانی تے بچیاں لئی دُدھ تک پہنچایا۔ فیروز پور سٹیشن توں لوکاں نوں کیمپ وچ لیجایا گیا۔ کیمپ دا حال مندا سی۔

سرکاری مشینری اجیہے حالات نوں سنبھالن لئی تیار ہی نہیں سی۔ نہ ہی اوہناں کول اپنے ذریعے سن۔ بعد وچ پنجاب وچ تاں اجے کوئی سرکار ہی نہیں سی تے مرکزی سرکار دا ایدھر دھیان ہی نہیں سی۔ سبھ توں چنگا حل تاں ایہہ سی کہ پنجاب نوں فوج دے حوالے کر دتا جاندا۔ فوج پنجاب دی پوری صورت حال سول ملازماں دے مقابلے بہت چنگی طرح سنبھال سکدی سی۔ کیمپ وی جے فوج دے ماتحت ہوندے تاں ایہناں دی اینی بھیڑی حالت نہ ہوندی۔

فیروز پور کیمپ وچ ہیضہ پھیلیا ہویا سی۔ نمونیے نال وی موتاں ہو رہیاں سن۔ ڈاکٹری سہولتاں نہ ہون دے برابر سن۔ دوائیاں تاں مل ہی نہیں رہیاں سن۔ اتھے سر لکاؤن لئی وی تھاں نہیں سی۔ ساڈے قافلے وچوں گھٹو گھٹ اک بی بی ہیضے نال مری (میری گھر والی دی تائے دی دھی بی بی مہندر کور) تے دو بچے نمونیے دا شکار ہوئے۔

اتھے ملازماں نے جیہڑے پنڈ ساڈے قافلے دے لوکاں نوں الاٹ کیتے کجھ بندے اوہناں نوں ویکھن گئے۔ اتھے نری دبھ اُگی ہوئی سی۔ فصل شاید کسے نے بیجی ہی نہیں سی۔ لوکاں نے صلاح کیتی کہ اجیہے بنجر علاقے وچ بیٹھن نالوں چنگا ہے کہ اپنے پرانے پنڈاں نوں چلیے۔ اگلے دن لوکی اپنیاں 26 سال پہلے چھڈے پنڈاں نوں ٹر پئے۔ صرف اوہ لوک کیمپ وچ رہ گئے جیہناں دا پچھلا علاقہ وی پاکستان وچ آ گیا سی۔ ایہہ وی جتھے کسے نوں تھاں ملی بیٹھدے گئے۔ میرے سوہریاں دا پچھا لاہور دا سی، اوہ تحصیل زیرہ دے پنڈ ڈھنڈیاں وچ بیٹھے۔ میری چھوٹی بھین دے سوہرے پچھے گوجرانوالہ دے سن اوہ ڈھنڈیاں توں کوئی تن میل دور پنڈ کلی بودلا وچ بیٹھے۔ میں اگلی جنوری وچ ایہنیں دوہیں تھائیں گیا۔ ساڈے بار دے مقابلے ایہہ علاقہ نرا نرک سی پر پکی الاٹ منٹ

ہون تک لوکاں نوں ایتھے ہی جُون گزارا کرنا پیا۔ دسدے ہن کہ ہُن تک ایہہ علاقہ وی کافی ترقی کر چکا ہے۔

ایہناں پاکستان بنیاں علاقیاں وچوں آئے شرنارتھیاں نے پہلے تن چار سال کس طرح بتائے ایہہ اک وکھری کہانی ہے۔ افسوس ہے کہ ایس سمیں دے حالات بارے کسے لکھاری نے کجھ لکھن دا جتن نہیں کیتا۔ میں مربعیاں دے مالکاں نوں ٹوکری ڈھوندے ویکھیا۔ سرداراں دے پتاں نوں سر تے بالن والیاں لکڑیاں چکی شہراں دے بازاراں وچ ہوکا دیندے ویکھیا۔ اِک ادھکھڑ سوانی نوں اِک قصبے دیاں گلیاں وچ سر تے پاتھیاں دی ٹوکری چکی بوہے بوہے ویچدیاں ویکھیا۔ ایہہ اِک رجے پُجے گھرانے دی بی بی سی۔ ایس دا پتی پاکستان وچ ماریا گیا سی تے چونہہ بچیاں نوں پالن دی ذمے داری ہن ایس بی بی دے سر سی۔ پوٹھوہار توں آیا اک دھناڈ ہندو ہن جبل پور وچ سڑک دے کنڈھے بیٹھ للاری دا کم کر کے ٹبر پال رہیا سی۔ پنجابوں باہر دے اک شہر وچ (یاد نہیں آ رہیا کہ کیہڑا شہر سی) اک بزرگ ہندو جوڑا پھلاں دی ریڑی دھکی جا رہیا سی۔ مائی دی سلوار ویکھ کے میں سمجھ گیا کہ پنجابی ہن۔ حال چال پُچھن تے بزرگ نے دسیا لائل پور وچ ساڈا چنگا کاروبار سی۔ اِک پتر تے تن دھیاں سن۔ پتر اودھر ای ماریا گیا۔ دھیاں وچوں دو ایسے شہر وچ نیں۔ سانوں اپنے کول لے جانا چاہوندیاں نیں پر اسیں دھیاں دے بوہے نہیں جانا چاہوندے۔ جناں چر نین پران چلدے نیں اپنی روٹی آپ کماواں گے"۔ جدوں بزرگ ایہہ سبھ کجھ سُنا رہیا سی مائی دے اتھرو ڈگ رہے سن۔ میں وی اپنے ہنجو نہ ڈک سکیا۔ بزرگ نے اُلٹا مینوں دھیرج دیندیاں کیہا۔ "سردار جی اینج دل ڈھائیاں کیویں گزارا ہووے گا۔ اسیں اکیلے نہیں کئی ہور ساڈے نالوں وی ماڑی حالت وچ نیں۔ چنگے دن بیت گئے ماڑے

وی بیت جان گے۔

ایہو جیہے انیکاں لوک میں اکھیں ویکھے پر آفرین ہے پنجابیاں دے کسے نے کسے اگے ہتھ نہیں اڈیا۔ جیہڑے بزرگ اکیلے ریڑھی وی نہیں سن دھک سکدے اوہناں دی انکھ وی دھیاں دے بوہے تک جانا گوارا نہیں سی کر دی۔ کسے پرائے اگے سوالی ہونا تاں بہت وڈی گل ہے۔ میں پھیر اپیل کردا ہاں اپنے ہانی لکھاریاں نوں کہ کوئی ایہو جیہے اکھیں ڈٹھے حالات قلم بند کر جاوے نہیں تاں ہور پنجاہ سالاں نوں کسے نے اجیہاں کہانیاں اُتے وشواس ہی نہیں کرنا۔

میں کہانی دسنی سی گنجی بار دی۔ پڑھن والیاں نے ویکھ لیا۔ گنجی بار کنج وسدی رہی تے کنج اُجڑی۔ میں احسان مند ہاں اپنے مہربان مِتر پنجابی ٹریبون دے ایڈیٹر سردار ہربجن سنگھ ہلوار وی دا جیہناں دی کرپا صدقہ میں گنجی بار سبندھی ایہہ ویروا پڑھن والیاں تک پہنچا سکیا ہاں۔ میں دھنوادی ہاں اوہناں پیاریاں دا جیہناں نے چٹھیاں راہیں یاں زبانی میری حوصلہ افزائی کیتی یاں ریجھ نال گنجی بار دے حالات پڑھے۔ انت وچ گنجی بار دے وسنیکو تے عزت مند پڑھن والیو۔

الوداع